ELMİ TƏDQİQAT

Beynəlxalq onlayn elmi jurnal

SCIENTIFIC RESEARCH

International online scientific journal

e-ISSN: 2789-6919

AEM

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

ELMİ TƏDQİQAT

Beynəlxalq onlayn elmi jurnal
İmpakt Faktor: 0.864

Cild: 3 Sayı: 4

SCIENTIFIC RESEARCH

International online scientific journal
Impact Factor: 0.864

Volume: 3 Issue: 4

Bakı – Baku
2023

Jurnal 01.03.2021-ci ildə
Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin reyestrinə
daxil edilmişdir.
Reyestr № 4336

The journal is included in the
register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan on
01.03.2021.
Registration № 4336

Redaksiyanın ünvanı
AZ1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
"Azərbaycan" nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address
AZ1073, Baku,
Matbuat avenue, 529,
"Azerbaijan" Publishing House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 99 807 67 68
+994 12 510 63 99

E-mail:
tedqiqat1707@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International indices

e-ISSN: 2789-6919
DOI: 10.36719

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.
© It is necessary to use reference while using the journal materials.
© https://aem.az
© info@aem.az

Təsisçi və baş redaktor

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-5274-0356

Founder and Editor-in-Chief

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-5274-0356

Redaktor

Assoc. Prof. Dr. İlham MƏMMƏDLİ, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan
m_ilham63@mail.ru

Editor

Assoc. Prof. Dr. Ilham MAMMADLI, ANAS Institute of Literature / Azerbaijan
m_ilham63@mail.ru

Redaktor köməkçisi

Magistrant Aytən MƏCNUNLU, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
aytanmacnunzade@gmail.com

Assistant editor

Master Aytan MAJNUNLU, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
aytanmacnunzade@gmail.com

Dillər üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Aytac ZEYNALOVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan

Language editors

Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Aytaj ZEYNALOVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan

Elmi sahələr üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Şəhla SƏMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Müseyib İLYASOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Əli ZALOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Yaşar MEHRƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Xatirə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Afərin ABBASOVA, Qərbi Kaspi Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Həbibə ALLAHVERDİYEVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Şəfəq ABDULLAYEVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elza ORUCOVA, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Mahir HACIYEV, Heyvandarlıq Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Ramiz ƏHLİMANOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Tərxan CƏBRAYILOV, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Zəfər CƏFƏROV, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti / Azərbaycan
Dr. Fuad RZAYEV, AMEA Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan

Editors in scientific fields

Prof. Dr. Shahla SAMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Museyib ILYASOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Ali ZALOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Yashar MEHRALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Khatira HUSEYINOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Afarin ABBASOVA, Western Caspian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Habiba ALLAHVERDIYEVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Shafag ABDULLAYEVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elza ORUJOVA, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Mahir HAJIYEV, Animal Husbandry Scientific Research Institute / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ramiz AHLIMANOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Tarkhan JABRAYILOV, Azerbaijan University of Architecture and Construction / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Zafar JAFAROV, Azerbaijan University of Architecture and Construction / Azerbaijan
Dr. Fuad RZAYEV, Institute of Zoology of ANAS / Azerbaijan

REDAKSİYA HEYƏTİ

Humanitar və ictimai elmlər

Prof. Dr. Nərgiz AXUNDOVA, AMEA Tarix İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Yerden KAJIBEK, Qazax dili Akademiyası / Qazaxıstan
Prof. Dr. İrina KREYDİÇ, Ukrayna Milli Texniki Universitetinin İqor Sikorski adına Kiyev Politexnik İnstitutu / Ukrayna
Prof. Dr. Qəzənfər KAZIMOV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Prof. Dr. Uuganbayar MYAGMARSUREN, Monqolustan Dövlət Universiteti / Monqolustan
Prof. Dr. Nataly MİŞİNA, Odessa Hüquq Akademiyası / Ukrayna
Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti / Qazaxıstan
Prof. Dr. Masumə DAEİ, Təbriz Payame Noor Universiteti / İran İslam Respublikası
Prof. Dr. Yelena ŞIŞKİNA, Həştərxan Dövlət Memarlıq-İnşaat Mühəndisliyi Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Cihan ÖZDEMİR, Biləcik Şeyx Edəbali Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Şikar QASIMOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İya ZUMBULADZE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Prof. Dr. Elza MOLLAYEVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rəşid CABBAROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Asiman QULİYEV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Kulaş MAMİROVA, Qazaxıstan Milli Qadın Pedaqoji Univeristeti / Qazaxıstan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Elza ALIŞOVA, Girne Amerikan Universiteti / Türkiyə
Assoc. Prof. Dr. Dürdanə MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Gülnoz SATTOROVA, ÖEA Özbək Dili, Ədəbiyyatı və Folkloru İnstitutu / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Rəşad HÜSEYNOV, Xəzər Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İlkin QULUSOY, Qafqaz Universiteti / Türkiyə
Assoc. Prof. Dr. Qərənfil QULİYEVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Hacer DOLANBAY, Muş Alparslan Universiteti / Türkiyə
Dr. Rövşən RAMİZOĞLU, Selcuk Universiteti / Türkiyə

Təbiət elmləri

Prof. Dr. Eldar QASIMOV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Onur URAL, Selcuk Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Nikolay BRİKO, İ.M.Seçenov adına Birinci Moskva Dövlət Tibb Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Duyğu KILIÇ, Amasya Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İlham ŞAHMURADOV, AMEA Botanika İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Zöhrab QARAYEV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mehmet ÜNLÜ, Marmara Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İlham KAZIMOV, M.Topçubaşov adına Elmi Cərrahiyyə Mərkəzi / Azərbaycan
Prof. Dr. İbadulla AĞAYEV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi Dövlət Unversiteti / Gürcüstan
Prof. Dr. Elxan NURİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Asif MANAFOV, AMEA Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan

Dr. Elçin HÜSEYN, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan
Prof. Ali AZQANİ, Taylerdəki Texas Universiteti / ABŞ
Dr. Xanzoda YULDAŞEVA, Tibb İşçilərinin Peşə Kvalifikasiyasının İnkişafı Mərkəzi / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Şəkər MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Şikar ƏHMƏDOV, Əkinçilik Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Arif HÜSEYNOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Ramiz ƏHLİMANOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Aytəkin AXUNDOVA, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Fərid NAĞIYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Svetlana QORNOVSKAYA, Beloserkovsk Milli Aqrar Universiteti / Ukrayna

Dəqiq elmlər

Prof. Dr. Yusif MƏMMƏDOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Eldar VƏLİYEV, Milli Texniki Universitet / Ukrayna
Prof. Dr. Eldar MƏSİMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Maarif CƏFƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Səadət KƏRİMİ, Kral Texnologiya İnstitutu / İsveç

Texnika elmləri

Prof. Dr. Cəlaləddin MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Valeriy LİSENKO, Ümumrusiya Metroloji Xidmət Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Şahlar BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTİR, Ə.Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Univeristeti / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Mövlud HÜSEYNOV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan

EDITORIAL BOARD

Humanities and social sciences

Prof. Dr. Nargiz AKHUNDOVA, Institute of History of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Erden KAJIBEK, Kazakh Language Academy / Kazakhstan
Prof. Dr. Irina KREYDICH, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute» / Ukraine
Prof. Dr. Gazanfar KAZIMOV, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAWA, Nicolaus Copernicus University / Poland
Prof. Dr. Uuganbayar MYAGMARSUREN, Mongolian State University / Mongolia
Prof. Dr. Natalya MISHINA, Odessa Law Academy / Ukraine
Prof. Dr. Svetlana KOJIROVA, L.N. Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan
Prof. Dr. Masuma DAEI, Payame Noor University of Tabriz / Islamic Republic of Iran
Prof. Dr. Yelena SHISHKINA, Astrakhan State University of Architecture and Construction Engineering / Russia
Prof. Dr. Cihan OZDEMIR, Bilecik Şeykh Edebali University / Turkey
Prof. Dr. Shikar GASIMOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Iya ZUMBULADZE, Kutaisi State University / Georgia
Assoc. Prof. Dr. Rashid JABBAROV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Asiman GULIYEV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Kulash MAMIROVA, Kazakhstan National Woman Pedogogical Institute / Kazakhstan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia
Assoc. Prof. Dr. Elza ALISHOVA, Girne American University / Turkey
Assoc. Prof. Dr. Durdana MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Gulnoz SATTOROVA, Institute of Uzbek Language, Literature and Folklore of the UAS / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Rashad HUSEYNOV, Khazar University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ilkin GULUSOY, Kafkas University / Turkey
Assoc. Prof. Dr. Garanfil GULIYEVA, Baku State University / Azerbaijan
Dr. Hajer DOLANBAY, Mush Alparslan University / Turkey
Dr. Rovshan RAMIZOGHLU, Seljuk University / Turkey

Natural sciences

Prof. Dr. Eldar GASIMOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Onur URAL, Seljuk University / Turkey
Prof. Dr. Nikolay BRICO, First Moscow State Medical University named after I.M.Sechenov / Russia
Prof. Dr. Duyghu KILICH, Amasya University / Turkey
Prof. Dr. Ilham SHAHMURADOV, Institute of Botany of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Zohrab GARAYEV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Mehmet UNLU, Marmara University / Turkey
Prof. Dr. Ilham KAZIMOV, Scientific Surgery Center named after M.Topchubashov / Azerbaijan
Prof. Dr. Ibadulla AGHAYEV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi State University / Georgia
Prof. Dr. Elkhan NURIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Dr. Asif MANAFOV, Institute of Zoology of ANAS / Azerbaijan
Dr. Elchin HUSEYN, Azerbaijan State University of Oil and Industry / Azerbaijan
Prof. Ali AZGANY, University of Texas at Tyler / USA
Dr. Khanzoda YULDASHEVA, Center for Professional Development of Medical Workers / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Shakar MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Shikar AHMADOV, Agricultural Scientific Research Institute / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Arif HUSEYNOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ramiz AHLIMANOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Aytekin AKHUNDOVA, Baku Slavic University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Farid NAGHIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Dr. Svetlana GORNOVSKAYA, Beloserkovsk National Agrarian University / Ukraine

Exact sciences

Prof. Dr. Yusif MAMMADOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Eldar VALIYEV, National Technical University / Ukraine
Prof. Dr. Eldar MASIMOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Maarif JAFAROV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Saadat KARIMI, Royal Institute of Technology / Sweden

Technical sciences

Prof. Dr. Jalaladdin MAMMADOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Prof. Dr. Valery LISENKO, All-Russian Metrological Service Research Institute / Russia
Assoc. Prof. Dr. Shahlar BABAYEV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTIR, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after A.Navai / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Movlud HUSEYNOV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/20/7-9

Raibə Cəfərova
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
raibacafarova@mail.ru

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN ENERGETİKASI

Xülasə

Ümummilli lider ölkə başçısı olana kimi respublika iqtisadiyyatı böhran vəziyyətində idi. İqtisadiyyatda köklü struktur dəyişiklikləri aparılmalı idi. H.Əliyev qısa müddətdə respublika iqtisadiyyatında ciddi keyfiyyət dəyişikliklərinə nail oldu. Yeni neft strategiyası milli dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsində həlledici rol oynadı. Səmərəli və yorulmaz fəaliyyət Respublikamızın sağlam imicinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Cənab İlham Əliyev Azərbaycan iqtisadiyyatının sabit inkişaf tempini qoruyub saxlamağa nail olmuşdur. Eyni zamanda, ölkənin daha dinamik inkişafına diqqət yetirir.

Açar sözlər: *texnika, texnologiya, enerji, neft, yaşıl enerji, strategiya*

Raiba Jafarova
Azerbaijan State Agrarian University
Doctor of Philosophy in Economics
raibacafarova@mail.ru

National leader Haydar Aliyev and energy of Azerbaijan

Abstract

Before the national leader became the head of the country, the economy of the republic was in a state of crisis. Radical structural changes had to be made in the economy. H.Aliyev achieved serious qualitative changes in the republic's economy in a short period of time. The new oil strategy played a decisive role in strengthening national statehood. Effective and tireless activity serves to improve the healthy image of our Republic. Mr. Ilham Aliyev has managed to maintain the stable pace of development of Azerbaijan's economy. At the same time, it pays attention to the more dynamic development of the country.

Keywords: *technique, technology, energy, oil, green energy, strategy*

Giriş

H.Əliyev ölkə başçısı olan dövrə qədər respublikada durğunluq hökm sürürdü. Ölkə böhran mərhələsində idi. Ağır şəraitdən çıxış yolu tapılmalı idi. Ulu öndər bu zəruri tələbləri düzgün dəyərləndirdi. O, qısa müddətdə respublika iqtisadiyyatında ciddi keyfiyyət dəyişikliklərinə nail oldu.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev ölkə başçısı olan dövrə qədər respublikada gərgin bir vəziyyət hökm sürürdü. Sosial-iqtisadi sahədə durğunluq özünü göstərirdi. Respublika iqtisadiyyatı bütövlükdə dərin və uzunmüddətli böhran mərhələsində idi. Bu zaman belə ağır şəraitdən çıxış yolu tapılmalı, iqtisadi inkişafın təmin edilməsi üçün əhəmiyyətli proqramlar hazırlanmalı idi. Ölkə iqtisadiyyatında köklü struktur dəyişiklikləri aparılmalı idi. Heydər Əliyev bu zəruri tələbləri düzgün dəyərləndirmişdi və iqtisadiyyatda ciddi keyfiyyət dəyişikliklərinə nail oldu. O, ölkəni qabaqcıl, müasir texnika və texnologiya ilə təchiz olunmuş sənaye bazasına çevirə bildi. Heydər

Əliyev respublikanı tərəqqi yoluna çıxararaq mühüm tədbirlər reallaşdırdı. Müstəqil dövlətimizin yeni dövrü Heydər Əliyev 1993-cü ildə Azərbaycan rəhbərliyinə yenidən qayıdandan sonra başladı. Müasir Azərbaycan tarixinin parlaq səhifələri Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Onun rəhbərliyi altında ölkəmiz elə bir dirçəliş yolu keçmişdir ki, dünyanın bir cox ölkələrində bundan ötrü bəlkə də əsrlər lazım gələrdi. Yəni güclü sənaye potensialı yaradıldı, çoxlu sayda infrastruktur və sosial obyektlər yaradıldı, aqrar sektor inkişaf etməyə başladı, energetika sistemi yenidən quruldu. Azərbaycan həmişə dünyada neft ölkəsi kimi tanınıb. Lakin ölkəmiz bu təbii sərvətdən lazımınca bəhrələnməmişdi. H. Əliyevin rəhbərliyə gəlişindən sonra xalq öz "qara qızıl"ından bəhrələndi. Bu hüququ əldə etdi. Bu da ölkənin gələcək inkişafı üçün etibarlı iqtisadi zəmin yaratdı.

Ulu öndər müstəqil Azərbaycanın yeni neft strategiyasının müəllifi kimi onun reallaşmasını təmin etmişdir. Enerji ilə təminat və enerji ilə silahlanma səviyyəsinin artması əmək məhsuldarlığının artmasına şərait yaradır (Abbasov, 2017: 200). Azərbaycanda zəngin təbii sərvətlərin olması respublikada iqtisadi təhlükəsizliyin mümkün həllinə imkan verir ki, nəticədə də iqtisadi stabilliyin yaranması imkanları genişlənir (Mustafayeva, Abbasova, Cəfərova, 2019: 245). Enerji sisteminin potensialını daha da artırmaq məqsədilə Heydər Əliyev SSRİ rəhbərliyi qarşısında Zaqafqaziyada ən böyük elektrik stansiyasının tikilməsi məsələsini qaldırdı. Bunlar Heydər Əliyevin fenomenal uzaqgörənliyinin, bacarığının, şəxsi əzmkarlığının, Vətənə və dövlətə böyük sevgisinin sayəsində mümkün olaraq reallığa çevrildi. 1994-cü il sentyabrın 20-də Heydər Əliyevin fövqəladə uzaqgörənliyi, qətiyyətli addımları və mətin iradəsi sayəsində "Əsrin müqaviləsi" imzalandı. Ulu öndərin müstəqil dövlət quruculuğu konsepsiyasının strateji istiqamətlərindən biri bu müqavilənin imzalanması idi. Yeni neft strategiyası həqiqətən müasir Azərbaycanın taleyində, milli dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsində həlledici rol oynadı. Bu neft strategiyası XXI əsrin əvvəlində Azərbaycan iqtisadiyyatının dinamik inkişafının əsasını qoydu.

"Əsrin müqaviləsi"nin Ulu Öndərin yeni neft strategiyasının birinci şah əsəri olduğunu vurğulayan Xoşbəxt Yusifzadə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti nəticəsində reallaşdırılan Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəmərinin Azərbaycan neftinin Avropa və dünya bazarlarına birbaşa nəqlinə imkan yaratdığını, həmçinin Xəzəryanı ölkələr arasında iqtisadi və qarşılıqlı faydalı münasibətlərin genişlənməsinə böyük töhfələr verdiyini qeyd edib (Heydər Əliyev ili, 2023: 11). Azərbaycan Respublikasının potensial imkanları dünyaya bütün imkanları ilə aydın oldu. Azərbaycanla 19 ölkənin 41 neft şirkəti arasında 26 sazişin imzalanması bu gərgin fəaliyyətin məntiqi nəticəsi oldu. Bu neft kəməri Heydər Əliyevin nadir dühasının və siyasi iradəsinin təntənəsidir. Bu səbəbdən layihə iştirakçıları tərəfindən Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinə Heydər Əliyevin adının verilməsi qərara alındı. Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin tikintisi və "Şahdəniz" yatağından qazın hasilatı kimi iri layihələr də ümummilli liderimizin dövləti qarşısında böyük xidmətlərindəndir.

"Əsrin müqaviləsi"nin həyata keçirilməsi nəticəsində ilk gəlirlər əldə edilməyə başlayanda qarşıda duran vacib məsələlərdən biri də bu gəlirdən necə səmərəli istifadə olunması ilə bağlı idi. Məhz belə bir etibarlı mexanizmin yaradılması məqsədilə Heydər Əliyev 29 dekabr 1999-cu il tarixli fərmanı ilə Dövlət Neft Fondunu yaratdı. Fondun əsas vəzifəsi Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının bugünkü və gələcək nəsillərinin mənafeyi naminə neft və qaz ehtiyatlarının kəşfiyyatı, işlənməsi sahəsində bağlanan sazişlərin həyata keçirilməsindən əldə olunan vəsaitin idarə olunmasını təmin etməkdən ibarətdir. Buraya böyük həcmdə valyuta gəlirləri daxil olur. Ötən müddət ərzində Dövlət Neft Fondu xalqımızın milli sərvəti olan neft gəlirlərinin idarə olunması sahəsində uğurlu mexanizm kimi özünü doğrultdu. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondu yaradılandan sonra bir sıra tədbirləri intensiv həyata keçirdi. Bu tədbirlərdən yoxsulluğun azaldılması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi, qeyri-neft sektorunun, regionların, kiçik və orta sahibkarlığın və infrastruktur sahələrinin inkişafını və s. göstərmək olar.

Neft strategiyasını Ulu öndər uzaqgörənliklə işləyib hazırladı və reallaşdırdı. Bu gün Prezident möhtərəm cənab İlham Əliyev tərəfindən yeni neft strategiyası məharətlə həyata keçirilir.

Bu gün Azərbaycan artıq 40-a yaxın beynəlxalq siyasi, iqtisadi, maliyyə-bank, mədəni, humanitar təşkilatın tamhüquqlu üzvüdür. Dünyanın 15 aparıcı dövləti və beynəlxalq təşkilatları ilə

əməkdaşlıq üzrə komissiyalar və işçi qrupları yaradılmışdır. 2003-cü ildən etibarən ölkəyə inamla rəhbərlik edən Heydər Əliyev idarəçilik məktəbinin layiqli yetirməsi cənab İlham Əliyev Azərbaycan iqtisadiyyatının sabit inkişaf tempini qoruyub saxlamaqla yanaşı, ölkənin daha dinamik inkişafına xüsusi diqqət yetirir. Strategiya bu gün Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında müvəffəqiyyətlə reallaşdırılır.

Ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəlində ölkədə ildə 9 milyon yon neft hasil olunurdusa, 2010-cu ildə ən yüksək həddə 50 milyon tona çatmışdı. 2022-ci ildə Azərbaycanda 32,6 milyon ton neft istehsal olunub. 2024-cü və 2025-ci illərdə Azərbaycanda müvafiq olaraq 30,649 milyon və 30,695 milyon ton neft hasil olunacağı proqnozlaşdırılmışdır. Azərbaycan nefti dünya üzrə 1,1% xüsusi çəkiyə malikdir. Energetika Nazirliyində 22.03.2023-cü ildə keçirilmiş müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu, Ulu öndər H. Əliyevin 100 illik yubileyinə həsr edilmiş "Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycanın müstəqil energetika siyasətinin müəllifidir" adlı tədbirdə energetika naziri P.Şahbazov çıxış edərək bildirib ki, "Azərbaycanın öz taleyinin sahibi, müstəqil dövlət kimi mövcud olması üçün bütün zəruri əsasları məhz Heydər Əliyev təmin etmişdir... Ümummilli lider müxtəlif ictimai-siyasi formasiyalarda müstəqilliyin açarını, əsasən, enerji təhlükəsizliyində, enerji asılılığından xilasda görürdü." Bu layihələrin hər biri ölkəmizin enerji təhlükəsizliyinin mühüm mənbəyidir.

Ənənəvi enerji mənbələrinin tədricən tükənməsini və onlardan istifadə zamanı ətraf mühitə vurulan külli miqdarda ziyanı nəzərə alaraq, dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində ekoloji cəhətdən təmiz, alternativ (bərpa olunan) enerji mənbələrindən (günəş enerjisi, külək enerjisi, termal sular, biokütlə enerjisi) geniş istifadə olunur (Cəfərova, 2014:54). Azərbaycan müstəqil dövlət kimi son illər xarici ölkələrin təcrübəsindən istifadə etməyə çalışır (Məmmədov, 2019:248). Alternativ enerji mənbələrindən istifadəni genişləndirməklə dövlətimiz həm ətraf mühitin qorunmasına, həm də qiymətli yanacaq kimi neft və qaza qənaət etməyə, nail olur. Bərpaolunan enerji yaşıl enerjidir. Bu tükənməz enerji insanların ehtiyaclarına istifadə olunması məqsədi ilə əldə olunur. Bərpaedilən-yaşıl enerjinin bir neçə növü vardır: külək enerjisi, günəş enerjisi, hidroenergetika, geotermal energetika. 2030-cu il üçün isə bərpa olunan enerjinin ümumi enerji istehsalındakı payının 30 faizə çatdırılması hədəfə alınıb**.** Dünyada ənənəvi enerji mənbələrindən "yaşıl enerji"yə keçid müasir dövrün əsas hədəflərindən biridir. İşğaldan azad olunmuş ərazilərin "Yaşıl Enerji" Zonasına çevrilməsi ölkəmizin enerji siyasətində bir nömrəli prioritetdir.

Nəticə

Ulu öndər ölkəmizin siyasi və iqtisadi müstəqilliyini vəhdətdə möhkəmləndirdi. "Əsrin müqaviləsi" beynəlxalq müqavilə kimi tarixə düşdü. Azərbaycan Respublikasının potensial imkanları dünyaya bütün imkanları ilə aydın oldu. Ulu Öndərin layiqli davamçısı kimi cənab İlham Əliyev tərəfindən yeni neft strategiyası məharətlə həyata keçirilir**.**"Yaşıl Enerji" ölkəmizin enerji siyasətində, enerji təhlükəsizliyində bir nömrəli prioritetdir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, V. (2017). Aqrar iqtisadiyyat. Bakı: Ecoprint, 467 s.
2. Mustafayeva, R., Abbasova, Y., Cəfərova, R. (2019). İqtisad elminin müasir problemləri. Bakı: Ecoprint, 262 s.
3. "Heydər Əliyev ili" çərçivəsində Energetika Nazirliyinin tədbirinin materialları. (2023). Bakı, 22 fevral.
4. Cəfərova, R. (2014). Təbiətdən istifadənin iqtisadiyyatı. Gəncə: Rəbunə, 280 s.
5. Məmmədov, Z. (2019). Ətraf mühitin iqtisadiyyatı. Bakı: Ecoprint, 328 s.

Göndərildi: 01.02.2023 Qəbul edildi: 21.03.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/20/10-12

Rəsul Teymurov
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
magistrant
resul.teymurov@internet.ru

TEATR VƏ TAMAŞAÇI TƏNQİD SFERASINDA

Xülasə

Məhz bu baxımdan teatr tənqidindən tamaşaçıya – teatr prosesinin obyektinə ünvanlanan bir fenomen kimi danışmaq lazımdır. Bugünkü teatrşünaslığın rolu, mahiyyəti və problemləri bir çox teatrşünasların, tənqidçilərin məqalələrində açıqlanır. Amma onların arasında çox nadir hallarda teatr əsərini qiymətləndirmək, rəy yazmaq üçün meyarlar axtarmağa cəhd edilir. Görünür, bu, təkcə teatr tənqidində deyil, həm də bu gün teatrın mövcud olduğu reallıqda ciddi böhranın mövcudluğundan xəbər verir.

Bədii yaradıcılıq əsəri heç də həmişə mənəvi-estetik məzmun daşımır. Əgər teatra geniş mənada baxılırsa, bu, ya yeni obyektin, ya da mövcud obyektdə yeni bir xassə yaradılmasıdır. Onda bədii fəaliyyət həmişə bu və ya digər dərəcədə yaradıcılıq elementlərini ehtiva edir.

Açar sözlər: *teatr, tənqid, tamaşaçı, auditoriyaya, mədəniyyət, incəsənət*

Rasul Teymurov
Azerbaijan State University of Culture and Arts
master student
resul.teymurov@internet.ru

In the sphere of theatre and audience criticism

Abstract

It is from this point of view that it is necessary to talk about theater criticism as a phenomenon addressed to the audience – the object of the theater process. The role, essence and problems of today’s theater studies are explained in the articles of many theater scholars and critics. But among them, it is very rare to try to find criteria for evaluating a theater work and writing an opinion. It seems that this indicates the presence of a serious crisis not only in theater criticism, but also in the reality in which theater exists today. A work of artistic creativity does not always have a spiritual-aesthetic content. If theater is viewed in a broad sense, it is either the creation of a new object or a new property in an existing object. Therefore, artistic activity always contains creative elements to one degree or another.

Keywords: *theatre, criticism, spectator,to the audience,culture, art*

Giriş

Son zamanlar, sözün əsl mənasında, gözümüzün qabağında müasir cəmiyyətdə dəyərlər sistemində, əxlaqi göstərişlərdə, həyat prioritetlərində və məqsədlərində dəyişiklik baş verir. Cəmiyyət həyatının bütün sahələrinin bazar iqtisadiyyatına tabe olduğu indiki vəziyyət, pul qazanmaq zərurəti, mədəniyyət institutları “yaşamaq” vəziyyətindədir və bu, özü də istəmədən ona gətirib çıxarır ki, mənəvi mədəniyyətin özünün mahiyyəti, onun intellektual və estetik xassələri səviyələnir.

İstehlak cəmiyyəti “kütləvi cəmiyyət” hipostazlarından biri kimi mənəvi dəyərlərin zərərinə maddi dəyərlərin üstünlüyünə qərəzli münasibətə gətirib çıxarır. Bu, istər sahibkarlıq, istərsə də mədəniyyət olsun, bütün fəaliyyət sahələrinə təzyiq göstərən bazarın artan təsirini əvvəlcədən müəyyənləşdirir. Bazarın təbiəti elədir ki, istənilən sosial sahə kommersiya müəssisəsinə çevrilir, maddi qazanc əsas vəzifəyə çevrilir. Bu, isə müasir teatrdan yan keçmədi.

Bədii mədəniyyət subyektlərinin öz yaradıcılığına, xüsusən sənətə belə münasibəti və ictimai həyatın, bu sahəsinin düşdüyü vəziyyət, əlbəttə ki, teatrda nəzərə çarpır. Bizim üçün teatrın ikiqat transformasiyaya məruz qaldığı Rusiyanın timsalında xüsusilə aydın görünür. Bunlar struktur və yaradıcılıqdır. Əgər əvvəllər yalnız həvəskar və dövlət, stasionar teatrlar var idisə, ciddi şəkildə ayrılmış repertuar var idisə, bu gün özəl teatrlar, müəssisələr getdikcə daha çox peyda olur və müəyyən tamaşaların nümayişi ilə bağlı qərarı teatrın yaradıcısı verir. Pyesin seçimi isə heç də həmişə onun bədii dəyəri ilə bağlı olmur. Problemli vəziyyət onunla daha da ağırlaşır ki, daim yeni vasitələr və ifadə üsulları axtarışı, klassiklərin yenidən düşünməsində fərqlənmək cəhdləri və bununla da festival hərəkatı kimi təşkilati forma vasitəsilə dünya teatr ictimaiyyətinə daxil olmaq bütün bunlar tez-tez şübhəli dünyagörüşü yönləndirmələrinin yaranmasına, anlayışların əvəzlənməsinə, yaradıcılığın psevdo-mənəvi növlərinin yaranmasına gətirib çıxarır. Və bunun bir sıra səbəbləri var, təkcə peşəkar və iqtisadi deyil, həm də sosial və hətta siyasi reytinq və kassa naminə davamiyyəti artırmaq məqsədini güdür (1).

Bu xüsusilə təhlükəli hesab olunur, çünki teatr sənəti sahəsində bu cür təcrübələr müasir festival adlanan tendensiyalar tərəfindən təbliğ edilir və təsdiqlənir. Belə bir şəraitdə Azərbaycan xeyli sayda teatr tənqidçiləri festivalın mövqeyini tutaraq müasir teatrın sərt və realist, minimalist və yenilikçi olduğunu deyirlər. Klassiklər günümüzün problemlərindən danışmağa qadir olan teatrallıq modeli kimi qəbul edilmir. Fikrimizcə, bu təcrübələr postmodern mədəniyyət cərəyanının öz kollajı ilə fəlsəfi çalarlarına, “müəllifin ölümü” ideyasına, “müqəddəs olanı ələ salmaq” meylinə əsaslanır.

Teatrın bazarının genişlənməsinə mane olan amillərdən biri həm teatr xadimlərinin, həm də tamaşaçıların təhsili ola bilər. Belə təhsilin iki forması var: orta və ali təhsil və sənətşünaslıq. Sonuncular teatrla tamaşaçı arasında vasitəçi, teatr rejissorlarının köməkçisi ola bilər, özlərinə başqa prizmadan baxmaq və fikirlərini tamaşaçıya çatdırmaq imkanı verir, yüksək keyfiyyətli teatr tənqidi isə tamaşaçını tamaşaçıya meyilləndirə bilir. Teatr əxlaqi və estetik kontekstinə maksimum daxil edilməsi. Problem ondadır ki, müasir Azərbaycan da bu fenomen son dərəcə inkişaf etməmişdir və hər hansı bir fəaliyyətin keyfiyyəti təhsil və peşəkarlıqla müəyyən edilir (2).

Məhz buna görə də tədqiqat işi belə bir fikrə əsaslanır ki, bu gün bədii mədəniyyətin, xüsusən də teatrın öz dərin mahiyyətinin dəyişməsi, dəyərlərin əvəzlənməsi, estetika və əxlaqın təfsirində təhriflər baş verir.Bədii mədəniyyətin bir forması kimi tamaşadan daha çox sənət olduğunu nəzərə alsaq, belə bir fərziyyə kimi irəli sürülür ki, tamaşaçının tərbiyəsi ictimaiyyətə, “yenilikçi” rejissorlara isə tənqidi dönüş tələb edir. O zaman o, mövcud vəziyyəti müəyyən dərəcədə düzəldə və teatra öz mühüm tərbiyəvi funksiyasını qaytara biləcək (3).

Aşağıdakı dörd problem teatrda ən vacib amillər kimi görünür: peşəkar təhsil problemi, regionlarda ixtisaslaşmış teatr nəşrlərinin olmaması problemi, tamaşaların festival yönümlü olması problemi və teatr sənətində itirilmiş mənəvi sərhədlər. Mövcud problemlərin bütün əsas təzahürləri ilə insanın təbiətə, cəmiyyətə, mənəvi həyata münasibətinin məzmun xüsusiyyətləri ilə bilavasitə bağlı olduğundan, fəlsəfə nöqteyi-nəzərindən dəqiq dərk etməliyik. Bundan əlavə, zamanla cəmiyyətdə və insanların şüurunda baş verən dəyişiklikləri qeyd etmək lazımdır. Bu hadisə fəlsəfədə, onun sosial funksiyasında öz əksini tapır. Həqiqətən də, cəmiyyətin inkişafı prosesində həmişə elə bir dövr gəlir ki, insan haqqında, onun dünyadakı yeri haqqında, əxlaq haqqında, xeyir və şər haqqında və s.

Gücünü və mənasını itirir. Fəlsəfə keçmişdə nəyin qorunub saxlanmalı olduğunu və nəyi tərk etməli olduğunu anlamağa kömək edir, yeni dünyagörüşü qaydaları tapmağa və meydana çıxan tarixi tələblərə cavab verən bir sıra yeni dünyagörüşü ideyalarını formalaşdırmağa çalışır. Azərbaycanda teatrın özünəməxsus yolu var. Bu, xüsusilə 20-ci əsrdə, rejissor teatrının meydana çıxdığı zaman nəzərə çarpır və bu da öz növbəsində ondan fərqli olan digər cərəyanların yaranmasına səbəb olur (4).

20-ci əsr teatrının bütün tarixi mətnlə işin, tamaşaçı ilə ünsiyyətin yeni formalarının axtarışıdır; yeni dünyagörüşü ideyalarının formalaşması. Teatr total eksperiment sahəsinə çevrilir: bu dövrün əsas cərəyanı – avanqard – tamaşa və hadisələr, estrada şouları, kabare və musiqi zalı, sürrealizm, “qəddarlıq teatrı” və s..

Teatr dünya sənət təcrübəsini özündə cəmləşdirir, yaradıcılığın narahat enerjisidir. “Teatr-tamaşaçı”, “tamaşaçı-tənqidçi”, “teatr-tənqidçi” nisbətlərinin nəzərə alınması daha aktualdır (5).

Nəticə

Teatr tənqidi həmişə teatrın ardınca gedir və heç vaxt ondan əvvəl getmir. Ehtimal etmək olar ki, “solğun” tamaşalar, aktyorların çarəsiz oyunu tənqidi məşqlər üçün çox daha münbit mühitdir. Ancaq hər şey “tam əksinə” – mübahisə üçün heç bir mövzu yoxdur. Yalnız istedadlı aktyorlar və rejissorlar teatr tənqidini ruhlandırır, sonra düşünülmüş, təhlil edən resenziyalar, dövri mətbuatda müvafiq başlıqlar, bəzən xüsusi buraxılışlar çıxır. Qanunauyğunluq ümumiyyətlə məlumdur.Tamaşaçının özünün tərbiyəsinə gəlincə, bu halda tənqid həm də teatrla tamaşaçı arasında ünsiyyətin formalaşması amillərindən biri kimi çıxış edə bilər. İndi informasiya sahəsinin çox geniş olduğu, medianın “dördüncü hakimiyyət” adlandırıldığı bir vaxtda tənqidin ictimaiyyətlə təmas üçün geniş imkanları var. Belə əlaqələr yaratmaq üçün ya ixtisaslaşdırılmış nəşrlər, ya da KİV-də tənqidi materialların dərc oluna biləcəyi yer (yaxud televiziya və ya radioda teatrşünasların və sənətşünasların iştirakı ilə verilişlər) olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. https://www.if24.ru/innovatsiya-v-teatre/
2. https://teatro.az/az/post/aydin-talibzade---azerbaycan-teatr-tarixinin-konseptual-varianti-539
3. https://kaspi.az/teatr-insanin-heyata-baxisini-deyisir
4. https://teatro.az/az/post/elcin-ceferov---teatrda-pr-isinin-teskili-273
5. https://kaspi.az/teatr-insanin-heyata-baxisini-deyisir

Göndərildi: 01.02.2023 Qəbul edildi: 23.03.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/20/13-16

Fuad Məmmədov
Qərbi Kaspi Universiteti
magistrant
mamedovfuad372@gmail.com

BAKI XANI HÜSEYN-QULU XANIN ÇAR RUSİYASI İLƏ MÜNASİBƏTİ

Xülasə

Məqalədə XIX əsrin əvvəllərində Bakı xanı olmuş Hüseyn-Qulu xanın Çar Rusiyası ilə münasibətlərinə yazılı mənbələr, tarixşünaslıq əsərləri əsasında toxunulmuşdur. Bakı xanlığının xarici siyasəti diqqətə alınmışdır. Rusiyanın Bakı xanlığına yürüşü, Sisianovun öldürülməsi qeyd olunmuşdur. Sisianovun ölümü ilə bağlı versiyalar vurğulanmışdır. Gülüstan müqaviləsinə qədər Rusiya imperiyasının Qafqazla bağlı planları qeyd edilmişdir. Hüseyn-Qulu xanın Bakı xanlığının müstəqilliyini qoruyub saxlaması üçün atdığı addımlar araşdırılmışdır. Kazım bəyin Bakının açarlarını Bulqakova təhvil verildiyi qeyd olunmuşdur.

Açar sözlər: *Hüseyn-Qulu xan, Bakı xanlığı, Çar Rusiyası, I Aleksandr, Sisianov*

Fuad Mammadov
Western Caspian University
master student
mamedovfuad372@gmail.com

The relation of Baku Khan Huseyn-Gulu khan with Russian Empire

Abstract

In the article, the relationship of Huseyn-Gulu Khan, who became Baku Khan at the beginning of the 19th century, with Tsarist Russia was touched on the basis of written sources and historiographical works. The foreign policy of the Baku Khanate has been taken into account. The march of Russia to the Baku Khanate and the killing of Sisianov were recorded. Versions about Sisianov's death are highlighted. The plans of the Russian Empire regarding the Caucasus were mentioned before the Treaty of Gulistan. The steps taken by Huseyn-Gulu Khan to preserve the independence of the Baku Khanate were investigated. It was mentioned that Kazim Bey handed over the keys of Baku to Bulgakov.

Keywords: *Huseyn-Gulu Khan, Baku Khanate, Russian Empire, I Aleksandr, Sisianov.*

Giriş

I Aleksandırın taxta çıxması ilə Çar Rusiyası 1801 ci ildə Manifest dərc edərək Cənubi Qafqazla bağlı planlarını həyata keçirməyə başlayır. Şərqi Gürcüstanla birlikdə Rusiyaya həmçinin Azərbaycan əraziləri olan Qazax, Şəmşəddil, Borçalı və Pəmbək əraziləri də Rusiyanın tərkibinə qatılır (Iskenderova, 1999: 106).

Ard-arda Gəncə, Qarabağ, Şəki, Şamaxı, xanlıqlarının müstəqilliyinə son qoyan Çar Rusiyası Bakı xanlığını növbəti hədəf kimi seçmişdir. Bakını ələ keçirmək üçün general Sisianova xüsusi tapşırıq verən I Aleksandr görünür ki Bakı limanına xüsusi önəm verirdi.

Çar Rusiyasının Bakıya yürüşə başlaması. 1805-ci il avqustun 12-də rus eskadrası Bakı buxtasına daxil oldu. Rus qoşunlarının Bakıya daxil olması iranpərəst ünsürlər və İran şahının agentləri tərəfindən Bakıda anti-Rusiya təbliğatı üçün bəhanə oldu. Eskadranın Bakıya gəlməsindən üç həftə əvvəl də Bakı zadəganları mallarını və ailələrini şəhərdən çıxardılar. Qarşıdurmanı nəzərə alaraq I Aleksandr Sisianovun Bakının ilkin tutulması layihəsini təsdiqlədi, çünki "orada inadkar insanlar var idi" (RGVIA, 1812: 206).

Hüseyn-Qulu-xanın özü isə ordu ilə birlikdə kimsəsiz şəhərin divarları arasında qaldı, müdafiəyə hazırlaşdı. Sonuna qədər müqavimət göstərməkdə qərarlı idi. Bakı xanının artıq özünü müdafiə etmək mümkün olmayanda tərk etməli olduğu qapılar istisna olmaqla, bütün şəhər darvazaları daşlarla dolu idi. (ЦГИА,1921:310) Hüseyn-Qulu-xan şəhəri müdafiə etmək üçün qalanı möhkəmləndirməyə başlayaraq , topları (onların sayı 20-yə qədər idi) və müdafiə üçün lazım olan hər şeyi hazır vəziyyətə gətirdi. 1805-ci il avqustun 13-də Hüseyn Qulu xan rus eskadrilyasının Bakı limanına yaxınlaşmasının səbəblərini öyrənmək üçün general-mayor Zavalişinə öz elçisini göndərdi. Zavalişin cavab olaraq, Allahverdi-bəylə baş komandan Sisianov arasında bağlanmış müqavilədən imtina edən Bakı xanını cəzalandırmaq üçün imperatorun fərmanı ilə göndərildiyini qeyd etdi. Öz növbəsində Zavalişin də Hüseyn Qulu xana şəhərin təslim olması haqqında məktubla yanaşı, silahlanmış zabit də göndərdi. Həmin gün Bakı xanının iki məmuru Zavalişinin yanına gəldilər ki, verilən cavabı iki ay təxirə salsınlar. Lakin bu, Zavalişinin aldığı göstərişlərə uyğun gəlmədiyindən və Hüseyn-Qulu xanın kənardan kömək gözləmək üçün vaxt udmaq istəyini açıq-aydın göstərdiyindən, Bakı xanına bu barədə düşünmək üçün cəmi iki gün vaxt verildi (TsGVİA, 1805:22).

1805-ci il avqustun 15-də Hüseyn Qulu xan təkrar tələb ilə iki məmurunu Zavalişinin hüzuruna göndərdi. Lakin Zavalişin gün batmamış şəhəri təslim etməyi tələb etdi. İmtina alan Hüseyn Qulu xan danışıqları dayandırdı, çünki Zavalişin Bakı qalasını bombalamaqla hədələmişdi. Müddəti başa çatdıqdan sonra Rus eskadrası şəhəri atəşə tutmağa başladılar. Atışma avqustun 22-dək davam etdi, Zavalişin və onun köməkçisi Aseev sahilə çıxan iki dəstə ilə düşməni qalaya sıxışdırdılar və eskadranı su ilə təmin etmək üçün lazım olan sahil yüksəkliklərini tutdular. Eyni zamanda, Bakı xanının inadkar müqaviməti Zavalişini dənizdən hücum ilə qalanı təslim olmağa məcbur etməyin mümkünsüzlüyünə inandırdı. Buna görə də onu qurudan blokadaya almaq üçün avqustun 29-da iki dəstə ilə sahilə doğru hərəkət etdi. (Potto,1887:397) Eyni anda, qurudan və dənizdən şəhərin bombardmanı başladı. Bu bombardman sentyabrın 3-dək davam etmişdir. Lakin bakılılar möhkəm müdafiə nümayiş etdirdilər. Maraqlıdır ki, rus mənbələri də onların uğurlu mübarizəsindən açıq danışır. Mənbələrdən birində hətta vurğulanır ki, rusların bakılılardan iki topu və üç rəmzi ələ keçirməsinə baxmayaraq, "heç bir şey onların qalada təslim olmaq haqqında düşündüklərini göstərmədi əksinə, düşmən (Bakılılar M.İ.) öz cəsarətini itirmir və müdafiənin uğuruna inanırdı. Zavalişin əmin idi ki, bakılıların bu cür inadkar müqaviməti onların haradansa kömək ümidi ilə stimullaşdırılıb. Sentyabrın 5-də Qubalı Şeyx-Əli xan böyük qoşunla Bakı xanının köməyinə gəlsə də,Hüseyn Qulu xanın başçılığı ilə bakılıların israrlı fədakar mübarizəsi Zavalışini blokadanı geri çəkib gəmilərə qayıtmağa məcbur etdi. Desant qoşunlarının azlığı və döyüş sursatının olmaması Zavalışini 1805-ci il sentyabrın 8-də hərbi şura çağırmağa vadar etdi və o, vəziyyəti dəyərləndirərək Bakı reydini yarımçıq saxlayaraq Lənkəran yaxınlığındakı Sarı adasına getməyi qərara aldı. 9 sentyabr 1805-ci ildə rus eskadronu bu adaya yola düşdü və burada baş komandanın növbəti göstərişlərini gözləyərək lövbər saldı. (TsGVİA, 1805:397)

Sisianovun ölümü və Bakının işğalı. 1806-cı il fevralın 8-də səhər saatlarında knyaz Sisianov 200 nəfərin müşayiəti ilə qala divarlarından yarım verst (təxmini 500 metr) aralıda olan quyuya yaxınlaşdı. Bakı ağsaqqalları da buraya gəldilər və onlar Sisianova açar, çörək və duzu verərək, müqavimətinə görə Bakı xanını şəxsən bağışlamalarını xahiş etdilər. (TsGVİA,1805:22) Sisianov çörək və duzu qəbul etdi lakin açarı geri qaytardı ki, Hüseyn-Qulu-xan açarı şəxsən özü təhvil versin. Bakı xanı öz tərəfdarlarının müşayiəti ilə dərhal qalanı tərk etməyə və şəhərin açarlarını Sisianova gətirməyə məcbur oldu. Sisianov açarları qəbul edərkən, o və yanında olan knyaz Elizbar Eristov gözlənilmədən xanın tərəfdarlarından olan iki nəfər tərəfindən öldürüldü.

Sisianovun ölümü ilə bağlı bir neçə versiya var. Birinci versiyaya görə, o, Qubalı Şeyx Əli xanın məsləhəti və hətta iştirakı ilə Hüseyn Qulu xan tərəfindən öldürülüb. (Kozubekiy,1906:129) Başqa bir məlumata görə, Hüseyn-Qulu-xanı müşayiət edən əmisi oğlu İbrahim-bəy xanın işarəsi ilə Sisianova, Seyid-bəy və Əmir-Həmzə isə Eristova atəş açmışdı. Üçüncü versiyaya görə, Hüseyn Qulu xanın bu qətllə heç bir əlaqəsi yox idi (GVİA, 1921:310). O vaxt Şahın Bakıya göndərdiyi iki iranlı Bakı xanının əmisi oğlu İbrahim Bəylə gizli danışıqlara başladı və onların təhriki ilə

Sisianovu öldürdü. Bu, Rusiyanın Cənubi Qafqazda möhkəmlənməsinə mane olmaq, İran qoşunlarının Azərbaycanın şimal hissəsinə daxil olmasını asanlaşdırmaq, həmçinin Hüseyn-Quluxanın Rusiya protektoratını qəbul etməsinə imkan verməmək üçün edilmişdi. Bakı ekspedisiyanın uğursuzluğu Rusiya hökumətinin planlarını alt-üst etdi. Yeni baş komandan Qlazenap general-mayor Zavalişinin geri qayıtmasını taktiki cəhətdən düzgün hesab etmirdi: "... Zavalişinin dəstəsi nə qədər zəif olsa da, Sarı adasına gələrək təkcə yaxınlıqda olan Xəzəryanı ərazilərə deyil, həmçinin Baba xanın özü üçün də təhlükə yarada bilərdi...". (Adıgözel-bek, 1848: 33).

Sisianovun və Zavalişinin Bakıya yürüşünün uğursuzluğu rus hökumətini 1806-cı ilin mayında general Qlazenapı Bakını işğal etmək üçün ekspedisiya göndərmək, və yaydan gec olmayaraq şəhəri ələ keçirmək tapşırığını verməyə məcbur etdi. Bu tapşırıqda həmçinin Hüseyn Qulu xanın və onun varislərinin Bakı xanı taxtından əbədi olaraq məhrum etmək də tapşırılmışdır. (AVPR,1806:85)

Sisianovun öldürülməsi Rusiya hökumətini o qədər qəzəbləndirmişdir ki, hökümət, Bakı qalasının yerinə yeni rus qalası tikməyi planlaşdırırdı və Sisianovun öldürüldüyü yerdə "xanın özünü isə külə çevirəcəkdilər" (AVPR,1806:85).

Bakı xanlığının işğalına həddindən artıq önəm verən çar Rusiyası general Qlazenapa "Xəzər dənizinin ən yaxşı limanı kimi Bakının işğalı istisna olmaqla, yeni işğallardan çəkinmək" əmri verdi. İran qoşunlarının baş komandanı, şah taxtının varisi Abbas-Mirzə rus qoşunlarının irəliləməsinin qarşısını almaq üçün Qarabağa hücum etdi. Ruslardan məğlubiyyətə uğrayaraq Abbas Mirzə Şirvana çəkildi. Şamaxı xanı Mustafa xanın dəstəsini darmadağın edərək rus qoşunlarının yaxınlaşmasından xəbər tutan Abbas Mirzə Ağsuya getdi. Burada Qubalı Şeyx Əli xan və Bakı xanı Hüseyn Qulu xan onun yanına gəldilər (AVPR,1806: 85).

1806-cı il iyunun 21-də rus qoşunları Dərbəndi ələ keçirdilər. Sentyabrın 5-də Qlazenapı əvəz edən baş general Bulqakov Qubaya, oradan isə ona qoşulan II Mirzə Məhəmməd xanla birlikdə Bakıya istiqamətləndi (AVPR,1806:98).

Bakıya girməzdən əvvəl Bulqakov şəhər sakinlərinə könüllü olaraq "Rus suvereninin mərhəmətinə təslim olmağı" təklif edən və əks halda "şəhərin əsasını sarsıtmaqla" hədələyən elan göndərdi. Bulqakovu qarşılamağa xanlığının ən nüfuzlu şəxslərindən biri Kazım-bəy gəldi. Kazım-bəy, xan bağışlanmasa, şəhərin özünü sona qədər müdafiə edəcəyini bildirdi. Bakıya yaxınlaşan Bulqakov yenidən hərbi əməliyyatlara başlamamaq üçün Kazım-bəylə Beş-Barmaq dağı yaxınlığında görüşərək Bakı xanına rus qoşunları tərəfindən təhlükəsizliyinə təminat verdi. Mövcud vəziyyəti yaxşı anlayan Bulqakov qarşısına çıxan fürsəti əldən verə bilməzdi və hətta Borisoglebsk draqon Alayında polkovnik-leytenant rütbəsində xidmət edən oğlunu Kazım-bəyə etibar əlaməti olaraq onunla birlikdə göndərdi.

Oktyabrın 2-nə keçən gecə gənc Bulqakov Bakıya daxil oldu və bakılılar rus zabitini çaşqınlıqla qarşıladılar. Bu vəziyyəti görən sakinlərin bir qismi, xüsusən də varlılar rusların qisasından qorxaraq qalanı tərk edərək şəhərdən uzaqda gizləndilər. (AVPR, 1806: 98) Hüseyn-Qulu-xan, Kazım-bəyi Bulqakovun yanına göndərərək, açıq-aydın vaxt qazanmağa çalışırdı, çünki Qudoviçin özünün dediyinə görə, Hüseyn-Qulu xan son ana qədər sakinləri qalanı müdafiə etməyə razı salmaq istəyirdi. Lakin dənizdən rus qoşunlarının və Xəzər donanmasının yaxınlaşdığını görüb vəziyyətin çıxılmaz olduğunu anlayan Hüseyn-Qulu xan ailəsi ilə birlikdə İrana qaçmağa məcbur oldu (AVPR, 1806: 85).

1806-cı il oktyabrın 3-də rus qoşunları Bakıya yaxınlaşan kimi Sisianovun öldürülməsinə görə qisas almaqdan qorxan şəhər sakinləri qala qapılarını açmağa məcbur oldular, Kazım-bəy isə Bulqakova şəhərin açarlarını təhvil verdi (AVPR, 1806: 88).

Nəticə

Rusiyanın Xəzər hövzəsində hökmranlıq qurmaq və Xəzəri Rusiyanın daxili dənizinə çevirmək istəyində mərkəzi Bakıda olmaqla Bakı xanlığının ləğvi demək olar ki, mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Təsadüfi deyil ki, rus qoşunlarına layiqli müqavimət göstərən Huseyn-Qulu xan dərhal

hakimiyyətdən məhrum edildi, Bakı xanlığı isə çarizmin sonrakı müstəmləkəçilik siyasətinin birbaşa icraçısı və dirijoru olan komendantın başçılıq etdiyi əyalətə çevrildi. Həmişə öz xanlığının müstəqilliyini müdafiə edən Hüseyn Qulu xan belə, komendant idarəetmə sisteminin nə qədər "dövlət gəlirləri üçün dağıdıcı, bölgənin rifahı, sakinlərinin firavanlığı və ruhu üçün fəlakətli" olduğunu təsəvvür edə bilməzdi."

Ədəbiyyat

1. Iskenderova, M. (1999). Bakinskoye khanstvo. Baku. Gl.4, 107 s.
2. RGVIA, f. VUA, d.4258, ch.2, l. 206.
3. TSGIA Gruz. Resp., f.2, op. 1, d.12150, ch.II, l. 310.
4. TSGVIA, f. VUA, 1805-1806, d.6164, ch.51, ll. 22 ob.-23
5. Potto, V. (1887). Kavkazskaya voyna v odel'nykh ocherkakh, epizodakh, legendakh i biografiyakh. T.1, vyp. 3. Spb., g., 397 s.
6. TSGAVMF, f. 166, op.1, 1805, d.831, ll. 7-13; «Ekspeditsiya na persidskiye berega Kaspiyskogo morya v 1805 godu». Slavyanin, ch.XVI, №19, s.5-18, s.20-22; V.Potgo. Uk. soch., 397 s.
7. TSGVIA, f. VUA, 1805-1806, d.6164, ch.51, ll. 29-30; TSGIA Gruz. Resp., f.2, op. 1, d.12150, ch.II, l.77 ob.
8. Kozubekiy, Ye. (1906). Istoriya goroda Derbenta. Temir khan Shura, 129 s.
9. TSGIA Gruz. Resp., f.2, op. 1, d.12150, ch.II, ll. 82 ob. 83; N.F.Dubrovin. Zakavkaz'ye..., i dr. 479 s.
10. Utverzhdeniye russkogo vladychestva na Kavkaz'ye, t.1, s.232-233.
11. Mirza Adigezal-bek. Uk. soch., 34 s.
12. AVPR, f. Glav. arkh. 1-13, 1806, d. 2, ll. 98, 99
13. AVPR, f. Glav. arkh. 1-13, 1806, d. 2, l. 61-61 ob., 85-85 ob.
14. TSGVIA, f. VUA, d. 6173, ll. 6 ob. 7.
15. AVPR, f. Glav. arkh. 1-13, 1806, d. 2, ll. 87 ob. 88

Göndərildi: 04.02.2023 Qəbul edildi: 23.03.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/20/17-19

Könül Seyidova
Naxçıvan Dövlət Universiteti
magistrant
konul.seyidova.99@mail.ru

MİFOLOJİ ÜNSÜRLƏRİN "GECƏNİN ƏFSANƏSİ" POEMASINDA ROLU

Xülasə

Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar XX əsrdə Cənubi Azərbaycanda yazıb-yaradan tanınmış şairlərdən biridir. Onun "Gecənin əfsanəsi" məsnəvisi ədəbiyyatımızda müxtəlif səpkilərdə yer alan mifləri öyrənməyə yol açmışdır. Poema ustadın insana, təbiətə-bütün varlıqlara baxışı ilə doludur. Şəhriyar bu poemanı yazarkən yalnız şair olmamış, həm filosof, həm də təbiətin özü olmuşdur. Poemadakı miflər xalqımızın tarixi mədəniyyətini, adət-ənənələrini, dini inanclarını araşdırmağa vəsilə olmuşdur. Həmçinin, Şəhriyar poemada miflərdən istifadə etməklə dünyaya baxışını, hisslərini, təfəkkürünü eyni zamanda ortaya qoymuşdur. Poemanın hələ də sevə-sevə oxunmasının səbəbi xalqımızın ilkin düşüncələrini özündə ehtiva etməsidir.

Açar sözlər: *M.H.Şəhriyar, ədəbiyyat, şeir, poema, mifologiya, millilik, folklor*

Konul Seyidova
Nakhchivan State University
master student
konul.seyidova.99@mail.ru

The role of mythological elements in the poem "Legend of the Night"

Abstract

Muhammad Huseyn Shahriyar is one of the well-known poets who wrote and created in South Azerbaijan in the 20th century. His poem "Legend of the Night" opened the way to study myths in different forms in our literature. The poem is full of the master's view of man, nature and all beings. When Shahriyar wrote this poem, she was not only a poet but also a philosopher and nature itself. The myths in the poem were an opportunity to explore the historical culture, traditions, and religious beliefs of our people. In addition, Shahriyar revealed her worldview, feelings and thought at the same time by using myths in her poetry. The reason why the poem is still read fondly is that it contains the original thoughts of our people.

Keywords: *M.H.Shahriyar, literature,poet, poem,mythology, nationality, folklore*

Giriş

"Mif mifos sözündən götürülmüş, əfsanə, nağıl, dastan və.s mənalarda işlənmişdir". (Ağbaba, 2008, 60). Miflər hər bir millətin mədəniyyətini ortaya çıxardan vasitədir. Yəni, dünyanın modelini öyrədən elmdir. Bunun vasitəsi ilə, "Gecənin əfsanəsi"poemasında oxucu mifoloji məkanla tanış olmuş, kainatın modeli ilə qarşı-qarşıya qalmış, olub-keçən hər şeyi sorğulamışdır. Bu suallar oxucuda mifoloji təfəkkürü formalaşdırmışdır. "Şəhriyarın dahiliyi ondadır ki, hələ mifologiya XIX əsrdə yenicə formalaşmağa başladığı zamanlarda o, miflərə müraciət edərək, bəşəriyyətlə oxucu arasında qırılmaz əlaqələr yaradır.

M.H.Şəhriyar yaradıcılığında "Gecənin əfsanəsi" məsnəvisi həm bizim ədəbiyyatımızda yaranmış, həm də digər xalqların bəzi ədəbiyyat nümunələrindəki mifologiyanı yenidən araşdırmağa, fərqli və oxşar xüsusiyyətləri ortaya çıxarmağa, dünyada yaranmış hər bir mədəniyyətə mifoloji gözdən baxmaq üçün önəmli rol oynayan bariz ədəbiyyat nümunəsidir. Bu məsnəvinin aktuallığı ona görə davam edir ki, xalqımızın dini-bəşəri düşüncələrini, ilkin

düşüncələrini özündə saxlayır. Habelə, folklor nümunələrinin yaranmasında və yaşadılmasında, mədəniyyətimizin daim var olmasını qoruyub saxlayır.

"Şair əsəri sıradanlıqdan çıxararaq öz prototipi olan "uşaq" surəti yaradaraq, onu uşaqlığında düşünməyə vadar edən kainatdakı baş verən hadisələri, bu hadisələrin insan həyatında ciddi mahiyyət kəsb etdiyini mifoloji ünsürlər vasitəsi ilə oxucuya çatdırmışdır" (Şəhriyar, 2016: 218). Şair mifoloji ünsürlərdən istifadə etməklə, xalqının mədəniyyətini, dünyagörüşünü, dini inanclarını, adət-ənənələrini daha bədii və obrazlı bir şəkildə poemaya əks etdirmişdir. Poemada şair sanki dünyanın yaranışı zamanı hadisələrin iştirakçısı olmuş, hər bir hadisəni incələmiş, təbiətlə harmoniyada qalaraq dünyanı dərk etməyə başlamışdır. Şair öz-özlüyündə qalaraq düşünmüş, düşündüklərini isə qələmlə sözlərə axıdıb oxucuya dünyanın dərkində vasitəçi olmuşdur. "Mifologiya dünyamız haqqında bizə daha nələri demir ki"?!... (Qafarlı, 2019: 16)

Şəhriyar bu poemanı yazarkən təkcə şair olmamışdır, o həm də, filosof olmuş hadisələrin yaranmasını və mənşəyini onlar arasında assosiativ əlaqələri müşahidə etmişdir. Ustad məsnəvidə insani keyfiyyətləri bir-bir sadalamış, sadaladıqları hadisələri, düşüncələri mifoloji obrazlarla milli ruhu vasitəsi ilə birləşdirmişdir. M.H.Şəhriyar poemada çoxlu mifik surətlər yaradaraq, poemanın bir hissəsində özünü dərk etməyən bir balaca uşaq, digər hissəsində təbiətdə olanların, təbiət qüvvələrinin hər birinin vəzifəsində insana aid xüsusiyyətlərin olmasını, insanın özünü dərkində hansı haldan-hala düşməsini, tanrının yaratdığı təbiət hadisələrində tanrının zərrələrini, tanrının qüdrətini, tanrının nələrə qadir olduğunu oxucuya daha təsirli çatdırmışdır. O, mifik obrazları yaratmaqla bu obrazları müxtəlif insan rollarında vermişdir. Sanki Şəhriyar surəti ilə söhbətləşən, suallarına cavab verən bu çoxluq təşkil edən mifikləşən surətlərdir ki, bəlkə də, şair insan obrazı yaratsa, bu qədər dərinə getməz, suallardan sual çıxarmazdı. ''Mifologiya dünyanı özünəməxsus qanun və vasitələrlə biçimləyən və izah edən dinamik işarələr sistemidir ki'' (Əsatirlər, əfsanə və rəvayətlər, 2005: 9) bu işarələrsistemindən bir çox sahələrə yol var, yəni mifologiyadan istifadə etməklə bir çox məsələləri eyni anda ortaya qoyaraq onları oxucuya çatdırmaq olur. Elə ona görə də,şair mədəniyyətimizi, dini inancımızı, adət-ənənələrimizi, dünyagörüşümüzü və Şəhriyarın dünyaya baxışını, hisslərini, təfəkkürünü eyni anda ortaya qoymaq üçün mifolojik ünsürlərdən istifadə etmiş, bu poema vasitəsi ilə tariximizin, zamanla hansı mərhələlərdən keçdiyini, dünya xalqlarının mədəniyyəti və kültürü ilə hansı oxşar cəhətlərin, hansı fərqlərin olduğunu üzə çıxarmışdır. Poemada yer alan hər bir mifik obraz xüsusi fəlsəfi mahiyyətə malikdir ki, bu mahiyyət Şəhriyarın həyata hansı aspektdən yanaşdığının məhsulu sayılır. Harda yaşadığından aslı olaraq, mifik obrazların da öz coğrafiyası, öz tarixçəsi vardır. Şəhriyar da öz coğrafiyasını rəngləndirmək üçün təbiətə üz tutmuşdur.

Lakin o, təzadları, mifik obrazları, coğrafiyadan, yerdən, məkandan çıxarmağı bacarmış mifilogiyanı həddi-hüdudu olmayan sərhədsizliyə yüksəltmişdir. Əsəri incələdikdə, Şəhriyar elə bil təbiət obrazlarını sadəcə insanı məftun etmək, zövq almaq üçün istifadə etmişdir, əslində isə ustad zahiri gözəllikləri sadəcə fon olaraq vermişdir. Belə ki, Şəhriyar hər bir mifik surətə bir fəlsəfi fikir, mahiyyət daşımışdır. Poema təbiət qüvvələri ilə insanın zahirindən daxilinə keçiddə durmuş, həm dünyada olan hadisələri zahiri, həm də bu hadisələrin isə insanın ruh aləminə-daxilinə təsir proseslərini açmışdır.

Şəhriyarın bu poemadakı poetikasında düşüncələri, şüuru, dərki və insan hissləri eyni körpüdə birləşmişdir. "Uzun zaman öncə, qəflət yuxusundan oyanan, gecənin yarısını oyaq qalan Şəhriyar bu poema ilə insanları maarifləndirir, bir növ gözünü açaraq şirin qəflət yuxusundan oyadır". (Xan Xatirə Ədəbiyyatı 50, 2019: 111). Oxucu poemanı oxuyarkən artıq oyanmağın vaxtı gəldiyini, hər şeyin səbəb-nəticə əlaqəsinin olduğunu anlayır.

Nəticə

Şəhriyarın unikallığı ondadır ki, Azərbaycan ədəbiyyatında koloritliyi ilə seçilən bu qədər mifoloji ünsürləri bir məsnəvidə birləşdirmişdir. O, kosmoqonik, etnoqonik, təqvim, dini, bədheybətliyi, xeyirxahlığı, adət-ənənələrimizi daşımağa vasitə olan mifləri istifadə edərək tariximizi-kökümüzə bağlılığımızı sübuta yetirmişdir. Eyni zamanda bu miflər Şəhriyarın iç

dünyasını ortaya çıxarmışdır ki, Şəhriyar həyatını müxtəlif anlarında fərqli-fərqli mifoloji ünsürlərə çevrilmiş,insan anlarının təzadlığını ortaya qoymuşdur. Bu miflər bəşəriyyəti dərindən sarsıtmış, bütün insanlığımızı sorğulamağa, hisslərimizi, təfəkkürümüzü incələməyə vəsilə olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Ağbaba, A. (2008). Mifologiya. Sumqayıt, 60 s.
2. “Klassiklərim” seriyası M.H.Şəhriyar. (2016). Yalan dünya, Seçilmiş əsərləri. Bakı, 439 s.
3. Qafarlı, R. (2019). Mifologiya. Altı cilddə, II cild. Bakı: “Elm və Təhsil”, 431 s.
4. Əsatirlər, əfsanə və rəvayətlər. (2005). Bakı: “Şərq-Qərb”, 304 s.
5. “Xan Xatirə Ədəbiyyatı 50”. (2019). Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar xatirələrdə. Bakı, 239 s.

Göndərildi: 06.02.2023 Qəbul edildi: 28.03.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/20/20-22

İnci Mehdizadə
Naxçıvan Dövlət Universiteti
magistrant
imehdizade21@gmail.com

SEYİD ƏZİM ŞİRVANİNİN MAARİFÇİ GÖRÜŞLƏRİ

Xülasə

Seyid Əzim Şirvani Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış və sevilən simalarından biridir. XIX əsrdə Azərbaycanın maarifçilik sahəsindəki görüşlərinin formalaşmasında S.Ə.Şirvaninin böyük rolu olub. Yaradıcılığı boyu xalqının savadlanması, maariflənməsi uğrunda mübarizə aparıb. Maarifçilik fəlsəfəsi şairin əsas şuarı idi. Odur ki, şair ən kiçik həcimli əsərlərində belə bu məqama böyük önəm vermişdir. Təkcə maarifçilik deyil, əxlaqi keyfiyyətlər aşılamaq da şair üçün prioritet məsələ idi. Məqalədə Seyid Əzim Şirvaninin əsərləri bu nöqteti-nəzərdən araşdırılmış, yaradıcılığının maarifçilik və yüksək əxlaqi keyfiyyətlər aşılamaq xüsusiyyəti aşkara çıxarılmışdır.

Açar sözlər: *Seyid Əzim Şirvani, maarifçilik, tərbiyə, elm, mərifət, müdrik*

Inji Mehdizade
Nakhchivan State University
master student
imehdizade21@gmail.com

Educational views of Seyid Azim Shirvani

Abstract

Seyyid Azim Shirvani is one of well known and beloved figures of Azervaijan literature. S.A.Shirvani had a great role in the formation of Azerbaijan's remarks in the field of enlightenment in the 19th century. Throughout his creativity he fought for the education and enlightenment of his people. Enlightenment philosophy was the main motto of the poet. Therefore, the poet gave great importance to this aspect even in his smallest works. Not only education but also instilling moral qualities was a priority for the poet. İn this article, the works of Seyyid Azim Shirvani are studied from this point of view and the characteristic of instilling enlightenment and high qualities of his creativity is revealed.

Keywords: *Seyid Azim Shirvani, enlightenment, nurture, science, civility, wise*

Giriş

Seyid Əzim Şirvani XIX əsrdə Azərbaycanda maarifçilik sahəsində qələmi ilə mübarizə aparan görkəmli şəxsiyyətlərdəndir. Onun əsərləri Azərbaycan şeirinin çoxəsrlik ənənələrindən bəhrələnib. Elə bu baxımdan Azərbaycançılıq düşüncəsi, mənafeyi Şirvani yaradıcılığında da öz məzmununu və ideya dolğunluğunu peşəkarlıqla tapıb.

Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılığını izləyəndə aşiqanə şeirlərinin zəngin olduğunu görürük. Bəzən belə şeirləri içərisində də şair dövrünün çatışmazlıq və eybəcərliklərini tənqid edir. Amma realist üslubda yazmağa başlamasında isə "Kəşkül", əsasən də "Əkinçi" qəzetlərinin əsas xidməti olub. Qəzetləri mütəmadi mütaliə etməsi şairin realist səpkidə yazmasına təkan olur. Ümumiyyətlə, daha çox "Əkinçi" qəzeti ilə əməkdaşlığa üstünlük verən şair məhz bu qəzet vasitəsilə xalqa demək istədiklərini deyir: bir-birindən diqqətçəkən maarifçi yazıları ilə bu sahədəki mənəvi borcunu – xalqının, millətinin maariflənməsi, savadlanması yolundakı müqəddəs missiyasını yerinə yetirirdi.

Maarifçi şair üçün "Əkinçi" bir xitabət kürsüsü idi. O, xalqı qəflət və cəhalət yuxusundan oyanmağa çağırır, Həsən bəy Zərdabinin xeyirxah, maarifçi təşəbbüslərini alqışlayır, onu bilikli bir müəllim və xeyirxah insan kimi qiymətləndirirdi. Əhsənül-Qəvaidin Məhərrəmlik təziyəsində baş

yaranlar əleyhinə apardığı mübarizəyə səs verərək Həsən Qara Hadi Qarabaği, kapitan Sultanov kimi mürtəceləri satira atəşinə tuturdu. Şair "Əkinçi" qəzetinin böyük mədəni faydalarını dərk etdiyi üçün, onun nəşrinə mane olanları susdurmağa çalışırdı (Qasımzadə, 2018: 474).

Seyid Əzimin maarifçiliklə bağlı görüşlərini müşahidə edərkən qəzetlərə rəğbətini aydınca görmək mümkündür. Təkcə "Əkinçi" deyil, dövründə fəaliyyət göstərən, xalqın mənəvi inkişafı naminə istiqamətlənmiş digər qəzetləri də şair təqdir edir, onların var olmasını, daimiliyini arzulayır. Millətinin beyin inkişafını həyata keçirmək üçün təkcə bir neçə insanın əməyi kifayət deyildir. Ümumən hər kəs bu yolda səfərbər olmalıdır. Seyid Əzim də bunu arzu edirdi. Lakin bu arzuda bir az natamamlıq vardır. Belə ki, əgər millət bu fədakarlığı dərk etsə idi, niyə dövrün mətbuat vasitələrinin təbliğatına bu qədər qarşı çıxırdı?! Təbiidir ki, millət hələ o düşüncə səviyyəsində deyildi ki, qəzetin icra etdiyi maarifçilik proqramını başa düşsün. Odur ki, şair haqlı olaraq:

Bu kari-xeyrə kim, bir paktiynət eyləyib iqdam,
Gərək millət qıla himmət ki, ta mətləb ədalənsin.
Məsəldir söyləyib aqil ki, tək əldən səda çıxmaz,
Gərəkdir əl-ələ vermək ki, ta ol əl sədalənsin (Şirvani, 2005: 62).

Seyid Əzim Şirvani biliklə, elmlə, mərifətlə əlaqədar yazdığı şeirlərində üsyankar şəkildə bilənlə, bilməyənin elmsizin fərqini izah edir. Onun insanlara, əsasən də gənclərə verdiyi tövsiyələr içərisində onları əsl insan kimi yetişdirmək istəyini də müşahidə edirik. İnsan gərək, sözün əsl mənasında, kamil insan ola. Kələkbazlıq, fırıldaqçılıq insanı uçuruma yuvarlayar. Odur ki, heç vaxt insan bu sifətləri özünə yaxın buraxmamalıdır. Alimlərin, müəllimlərin, ziyalı insanların məsləhəti önəmlidir. İnsan bir iş görməzdən əvvəl ağıllı və müdrik insanlarla məsləhtləşsə, daha çox uğur əldə edə bilər. Elm insanın üz nurudur, elmli insan hörmət sahibidir. Onu əldə etmək üçün bütün çabalar məqsədəuyğundur. Seyid Əzim Şirvani də elmin faydası və mənfəətindən böyük coşqu ilə bəhs edir:

Elmdən oldu Həzrəti-Loğman,
Hikmət ilə səramədi-dövran.
Elm bir nur, cəhl zülmətdir,
Üləma olmasa cahanda, yəqin
Olacaq paymal şəri-mübin.
Üləma varisi-şəriətdir,
Füqəra baisi-hidayətdir (Şirvani, 2005: 23).

Seyid Əzim Şirvaninin əsərlərində, bəzən də kiçik həcmli şeirlərində özünün yaşadığı zaman və dövrün yaradıcı ədəbiyyatına aid bir məqam aydın duyulur, əsərlərinin çoxu həm satira baxımdan, həm də fəlsəfi-didaktik baxımdan diqqət çəkir. Ən dolğunu isə, fəlsəfə və satira eyni bərabərdə burada qabarır. Maarifçilik fəlsəfəsinin cəhətləri kimi qəbul olunan bu xüsusiyyət şairin həyata və cəmiyyətə müsbət yanaşmasından qaynaqlanırdı. Məhz bu yanaşması baxımdan o, cahillikdə boğulan həmvətənlərini bəzi üsullardan qaynaqlanaraq kəskin tənqid etmir. Yenilənmənin, müasirliyin faydalarını sadalayır. Və əsl insan da müasirləşmə və inkişaf etmək üçün mücadilə yolunda olan insandır – konsepsiyası ilə daim çıxış edir. Müasirləşən və inkişaf etmək yolunda olan insan qarşılaşdığı zülmə tabe olmayacaqdır (Qarayev, 2015: 908). Padşahlar isə belə bir cəmiyyətdə zülm ilə hakimiyyət idarə etməyin mənasız və mümkünsüz olduğunu dərk edəcəklər. Və bu baxımdan da, Seyid Əzimin şeirlərində padşahların ədalətli olmağı haqqında arzusunu da müşahidə edirik, bəzi şeirlərində isə ədalətli olan şahın elmə verdiyi dəyərin şair qəlbini fərəhləndirdiyini də duyuruq:

Zülmdən yer üzündə ot bitməz,
Zülmü soltan edəndə kim etməz?
Padşah etməsə ədalət əgər,
Olur əlbəttə dəhr zirü zəbər.

Seyid Əzimi düşündürən məsələlərdən biri də odur ki, şair əsl maarifpərvər ziyalı olaraq millətin oyanması arzusundadır. O arzulayır ki, milləti aldatmağa çalışan hər kimsə anında elə

millətin özü tərəfindən ifşa olunsun. Bax, belə olduğu zaman xalq əsl xalq ola bilər. Seyid Əzim də bütün qüvvəsi və qələmi ilə buna çalışırdı. Fırıldaqçıların, xalqı cəhalət məngənəsində boğmaq istəyənlərin elə xalq tərəfindən qınanılması, ifşası onun əsas ideyalarından biri olaraq diqqət cəlb edir:

Sən bizi nəfə etmədin vasil,
Barı qoy özgə elm edək hasil.
Bizi bəsdir bu qədər aldatdın,
Dini dinarə hər zaman satdın.
Sən bilən elmi bilməyən yoxdur,
Səndən ələm uşaqlar çoxdur (Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 2021: 932).

Seyid Əzim acıq hissi ilə əlinə müqəddəs kitab alıb xalqı din pərdəsi altında boyunduruq altında saxlayanları məzəmmət edir. Başqa xalqların inkişaf etməsini, yeni-yeni vasitələr kəşf etməsini təqdir edən şair xalqının isə bu inkişafdan tamamilə geri qaldığını ürək yanğısı ilə ifadə edir. Köhnə adətlərdən qopmağa qorxan və çətinlik çəkən xalqın gözlərini üstəlik də dini mif pərdəsi örtməyə hər an hazır olanları xalqın düşmənləri adlandırır. Şair məhz maarifpərvər yöndən yanaşaraq belə insanları dinləməməyi xalqa tövsiyə edir. Gənclərə elmə yiyələnmək üçün yeri gələndə uzaq diyarlara belə getməkdən çəkinməməyi məsləhət görür. İnkişaf və tərəqqi edib xalqına fayda verən kim varsa, o xalqın həm də işıqlı gələcəyidir.

Nəticə

Qeyd edilənlər onu göstərir ki, Seyid Əzim Şirvaninin əsərlərinin əsas ideyasını elmə, savada, mənəvi kamilliyə çağırış motivləri təşkil edir. Tərbiyə və əxlaqi mükəmməlliyə yönəlmiş bu əsərlərində səmimiyət, mehribanlıq, xoşrəftar olmaq, humanizm, sədaqət, vəfa və s. kimi dərin insani keyfiyyətlər aşılanır, əksinə olaraq yaltaqlıq, acıdillik, yalançılıq, riyakarlıq isə tənqid atəşinə tutulur. Seyid Əzim Şirvani dövrün çatışmazlıqlarını və xalqın geriliyini qəbul etməyən digər açıqfikirli ziyalılar kimi qələmə sarılıb milləti oyatmaq üçün yazdığı ictimai məzmunlu şeir və məqalələri ilə yanaşı maarifçilik yolunda da çox dəyərli işlər görürmüşdür.

Ədəbiyyat

1. Qasımzadə, F. (2018). XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Elm və Təhsil, 552 s.
2. Şirvani, S. (2005). Seçilmiş əsərləri. Üç cilddə, II cild. Bakı: Avrasiya Press, 384 s.
3. Şirvani, S. (2005). Seçilmiş əsərləri. Üç cilddə, III cild. Bakı: Avrasiya Press, 288 s.
4. Qarayev, Y. (2015). Seçilmiş əsərləri. Beş cilddə, III cild. Bakı: Elm, 908 s.
5. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. (2021). On cilddə, V cild. Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçi realizm dövrü. Bakı: Elm, 932 s.

Göndərildi: 08.02.2023 Qəbul edildi: 25.03.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/20/23-26

Musa Kazımlı
Qərbi Kaspi Universiteti
magistrant
mkazimli98@gmail.com

XI-XIII ƏSRLƏRDƏ QIPÇAQ - GÜRCÜ MÜNASİBƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə XI-XII əsrlər Qıpçaq-Gürcü münasibətlərinə yazılı mənbələr, tarixşünaslıq əsərləri əsasında toxunulmuşdur. IV Davidin apardığı islahatlar diqqətə alınmışdır. Ordunun yenidən təşkili, İraq Səlcuqlu dövlətinin tabeliyindəki torpaqlara hücumları göstərilmişdir. Bütün bu addımlarda qıpçaqların hərbi potensialından məharətlə faydalanması qeyd edilmişdir. Qıpçaqların köçürülməsi, yeni ərazilərdə yerləşdirilməsi, ordu və saraydakı rolları araşdırılmışdır. Araşdırma zamanı ordunun qüvvətlənərək Səlcuqlu orduları qarşısında əsas gücə çevriməsi faktı öz təsdiqini tapmışdır. Tədricən qıpçaqların dövlət içindəki çəkişmələrdə oynadıqları rolu qüvvətləndirməsi prosesi yaxından izlənilmişdir.

Açar sözlər: *IV David, Qıpçaqlar, Didqori, Məlik Toğrul, Əmir İllqaz*

Musa Kazimli
Western Caspian University
master student
mkazimli98@gmail.com

Kipchak-Georgian relations in the XI-XIII centuries

Abstract

The article deals with Kipchak-Georgian relations of the XI-XII centuries based on written sources and historiographical works. The reforms carried out by David IV have been taken into account. Reorganization of the army, attacks on the lands under the control of the Iraqi Seljuk state are shown. In all these steps, it was noted that the Kipchaks skillfully benefited from their military potential. The resettlement of the Kipchaks, their settlement in new territories, their roles in the army and the palace were investigated. During the investigation, the fact that the army was strengthened and became the main force against the Seljuk armies was confirmed. The process of gradual strengthening of the role played by the Kipchaks in the conflicts within the state was closely monitored.

Keywords: *David IV, Kipchaks, Didgori, Malik Togrul, Amir Illgaz*

Giriş

Səlcuqlu imperiyasının parçalandığı dövrdə səlibçilərin və Bizansın türk dövlətləri üzərinə hücumları artmış, türk bəylikləri arasında ixtilaflar güclənmişdir. I səlib yürüşünün uğurlu olmasından faydalanıb Səlcuqlu hakimiyyətindən xilas olmaq üçün hərəkətə keçən IV David Səlcuqluya verdiyi vergini ödəməkdən imtina etdi. Bunun ardınca Kaxetiyanı, Dzernanı, Rustavini, Kaladzor və Giş qalalarını, Aqaranini və Lorini öz ərazisinə birləşdirdi. Əldə etdiyi uğurlara rəğmən dövləti üçün müəyyən etdiyi hədəfləri reallaşdıracaq potensiala sahib deyildi (Gümüş, 2002: 717).

Şəhərlər bir-birinin ardınca ələ keçirilsə də, ordu hələ də müəyyən edilən hədəfləri reallaşdıracaq potensialda deyildi. Ard-arda müharibələr orduda yorğunluğa səbəb olurdu. Baş verən qalibiyyətlərə rəğmən türklər hələ də Gürcüstan ərazisində idilər. Bu isə ələ keçirilən ərazilərin itirilməsi təhlükəsini yaradırdı. II Georginin hökmdarlığı dövründə feodalların qüvvətlənməsi kral hakimiyyətinin zəifləməsinə və orduda hərc-mərcliyə səbəb olmuşdur. Bu amillər ordunun yenidən nizam-intizamın təşkil edilməsini zəruri edirdi. Bundan əlavə gürcülər

"məğlubedilməz Səlcuqlular" fikrinə inanır bu isə onlarda bitkin əhvala-ruhiyyəyə səbəb olurdu (Ateş, 2015: 55).

Qıpçaqların Gürcüstana gəlişi və fəaliyyətləri. Qeyd edilən problemlərin qarşısını almaq üçün ordu sıralarını genişlətmək zərurəti yaranmışdı. Prosesi iqtisadi inkişafa mane olmadan (əhlini təsərrüfat işlərindən ayırmadan) həyata keçirmək üçün qeyri-gürcü hesabına ordunu genişləndirmək qərara alındı. Bu məqsədlə Don və Xəzər çayları arasında yaşayan Qıpçaqlar ən müsbət alternativ idi (Metreveli, 2010: 80).

Gürcülərin dəvətini qəbul edən qıpçaqlar bunun əvəzində IV Davidin qarşısında osetinlər keçidinin təhlükəsizliyini təmin etmək şərtini irəli sürdülər. Qıpçaqların keçidi üçün bu yolun təhlükəsizliyini təmin edən David onların önündəki maneəni aradan qaldırmış oldu (Brosset, 2003: 319-320).

Gürcüstana gələn qıpçaqların köçü 1118-ci ilə aid olsa da, proses 1119-cu ildə də davam etmişdir. Hər qıpçaq ailəsi gürcü ordusu üçün bir nəfər silahlı, atlı döyüşçü vermək məcburiyyətində idi. Yaradılan 40 min nəfərlik qıpçaqlardan ibarət ordu birbaşa IV Davidə tabe idi. Ordu feodal hakimlərdən tamamilə müstəqil idi. Ailələrindən alınıb gürcü sarayında təlimə və təhsilə cəlb edilən 5 min Qıpçaq gənci mərkəzi orduda vəzifələndirildi (Kırzıoğlu, 1992: 115).

Qıpçaqlar vasitəsilə ordu sıralarının qüvvətləndirildiyi bu dövrdə Səlcuqlular daxildəki çəkişmələrini həll etməyə çalışırdı. Beləcə Davidin məqsədlərini reallaşdırması üçün uyğun mühit formalaşmışdı. Kür çayı sahilində məskunlaşan türkmən cəsusları 1120-ci ildə IV Davidin uzqlaşdığını görüb qışlamaq üçün Botoraya getdilər. Türkmənlərin yaxından izləyən IV David 14 fevral 1920-ci ildə qəfildən onlar üzərinə hücum etmiş və xeyli qənimət və əsir ələ keçirmişdir. Bunun ardınca Şirvanşahların tərkibindəki Qəbələ şəhərini ələ keçirib Kartliyə geri qayıtmışdır.

1121-ci ilin yazında Bərdədə türkmənlərin yerləşdiyini xəbər tutaraq, iyun ayında qıpçaqlardan təşkil edilmiş ordu ilə Kür çayını keçib Bərdəni dağıtmış, xeyli sərvət ələ keçirmişdir. Ard-arda baş verən məğlubiyyətlərdən sonra türkmənlər ilə yanaşı Tiflis, Dmanisi və Gəncə tacirləri İraq Səlcuqlu sultanı Mahmudun qardaşı Məlik Toğrulun yanına gedərək uğradıqları məğlubiyyət haqqında məlumat vermiş və kömək istəmişdilər.

Məlik Toğrul Mardin əmiri İlqaziyə xəbər göndərib "Yürüşə hazırlıq görməsini" tələb etmişdir (Sevim, Merçil, 1995: 235-236). Əmir İlqaz və Dübeysin qüvvələri məlik Toğrulun başçılıq detdiyi qüvvələri gözləməyib Tiflisə yaxın düşərgə saldılar. Bu zaman bayraqlarından tanıdığı Qıpçaq dəstələrini görən İlqaz, onun qoşununa qatılacaqlarını düşündü və gələn qüvvələrə qarşı müqavimət üçün hazırlanmadı (Turan, 2009: 247-248).

Özünü təslim olmuş kimi göstərən 200 qıpçaq döyüşçünün qəfil Səlcuqlu qüvvələrinə doğru ox atması nəticəsində ordunda nizam pozuldu (Ateş, 2016: 88).

Düşmən ordusundakı nizamın pozulması ilə hücma keçən IV Davidin köməyinə rəhbərlik etdiyi qüvvələrlə birgə oğlu Dimitri gəldi. 1121-ci ilin 18 avqustunda baş verən döyüşdə Qıpçaqların üstünlüyü və hərbi bacarıqları nəticəsində Gürcülər Səlcuqlu ordusunu məğlub etdi.

Gürcülərin bu cür rahat irəliləyişində Səlcuqlu dövlətinin qərbindəki vacib hadisələri də nəzərə almaq lazımdır. Bəhs edilən dövrdə "Xaçlı yürüşləri"nin sürətlə baş ard-arda davam etməsi dövləti böhran vəziyyətinə gətirmiş, feodal hərc-mərcliyi IV David üçün üstünlük təmin etmişdir (Günəşli, 1994: 36).

Bu üstünlükdən məharətlə istifadə edən IV David davam edərək Naxçıvan və İspirə qədər irəliləmişdir. O Azərbaycanı, Qafqazın əsas keçid məntəqələrini bütünüylə ələ keçirmək niyyətində olsa da, regiondakı müsəlman qıpçaqlardan dəstək alan feodal hakimlərin müqaviməti nəticəsində istəyinə nail ola bilmədi. Bu cəhdlərin uğursuzluğuna Davidə tabe qıpçaq qüvvələri ilə gürcü ordu başçıları arasında baş verən ixtilafların da səbəb olduğu təxmin edilir (İbnul-Əsir, 1989: 487).

Bu ixtilafların dövləti zəiflədəcək səviyyədə olması bəhs edilən dövrdə qıpçaqların Gürcü dövlətindəki demoqrafik, hərbi və siyasi təsirlərini nümayiş etdirir. Qıpçaqların köçürülməsi yalnız hərbi deyil, həmçinin fərqli perspektivlərdən də gürcü cəmiyyətinə inkişaf gətirmişdir. Gürcü ordusu IV Davidin hücumlarını həyata keçirəcək qədər intizamlı deyildi. Ağır məğlubiyyətlər döyüşçülərdə səlcuqluların məğlubedilməzliyi mifini yaratmışdır. Bu zaman IV David qıpçaq

ailələrinə yaylaq, qışlaq ərazilər təşkil etmiş və bununla da məqsədinə çatacaq güclü ordu yaratmışdır. Bundan əlavə mərkəzi hakimiyyətə problem yaradan gürcü feodallarına (Eristavlar) qarşı bu hakimiyyəti müdafiə edəcək qüvvə yaradaraq mütləq hakimiyyətini qüvvətləndirmişdir (Allen, 1971: 99).

Qıpçaq faktoru ölkənin iqtisadi müqəddəratınının da həll edilməsində əsas rol oynamışdır. Beləki türk hücumlarından qaçan gürcü əhali dağlarda gizlənmiş, nəticədə təssərrüfat sistemi sıradan çıxmışdır. Qıpçaqların məskunlaşması ilə əhali öz yerlərinə qayıtmış və iqtisadi vəziyyət yenidən canlanmışdır (Tellioğlu, 2009: 76).

Bununla yanaşı gürcülərin qıpçaqları köçürməsi Qafqazda sabitliyin təmin edilməsinə kömək olmuş, ictimai həyatın normallaşmasına təkan vermişdir. Ona görə ki bəhs edilən dövrə qədər Şimali Qafqazda alanlar, çərkəzlər və qıpçaqlar arasında mübarizə hökm sürürdü. IV Davidin sazişçi mövqeyi bu xalqlar arasındakı ixtilafa son qoymuş və onları ortak düşmənə qarşı yönəltmişdir.

Dəryal keçidi ilə köçürülən qıpçaqlar Ermənistan və Gürcistan ərazilərinə yerləşdirildilər. Buna görə də bu ərazilərin demoqrafik quruluşunun dəyişməsinə səbəb oldular. Bu isə öz növbəsində Çorux və Kür çayları sahillərinin iqtisadi canlanmasına səbəb oldu. Bununla gürcülər qıpçaqların sayəsində türkmən əhaliyə qarşı müqavimət göstərəcək yeni qüvvə əldə etdilər.

Qıpçaqlar I Dimitri dövründə(1125-1156). 24 yanvar 1125-ci ildə 36 illik hakimiyyətinin ardından vəfat edən IV Davidin yerinə əvvəlcədən varisi elan etdiyi oğlu Dimitri keçdi. Hələ atasının sağlığında idarəçilik işlərində ona kömək edən, müharibələrdə onunla birgə vuruşan I Dimitri IV David kimi güclü şəxsiyyətə və ağla sahib deyildi (Thomson, 1996: 353).

I Dimitri dövründə ölkənin xaricində və daxilində əhəmiyyətli hadisələr baş vermişdi. Daxildə üsyanlar dalğası başlamış və bu üsyanlarda əsas rolu iqtisadi və sosial hüquqlar əldə etmək uğrunda mübarizə aparan gürcü feodal hakimləri oynayırdı. Onlar əvvəlcə hakimiyyətə I Dimitrinin yerinə qardaşı Vaxtanqı gətirməyə cəhd etsələr də, bu cəhd uğursuzluqla nəticələndi.

Aninin ələ keçirilməsi ilə Fadlun Xorasandan qayıdıb 1125-ci ilin yazında Qars və Divin əmirləri ilə birgə Anini mühasirəyə aldı. Ərzaq qıtlığı və ən əsası qıpçaqların kömək üçün gəlməməsi Ani şəhərinin 1126-cı ildə Fadluna təslim edilməsi ilə nəticələndi (Vardan, 2017: 63).

Ani şəhərinin yenidən müsəlmanların nəzarətinə keçməsi ilə düşmən tərəflər arasındakı çəkişmələr müəyyən fasilələrlə davam etmişdir. Bunlardan ən vacib olanı I Dimitrinin 1139-cu il Gəncə üzərinə hücumudur. Baş verən zəlzələdən istifadə edərək Gəncəyə daxil olan I Dimitrinin rəhbərliyindəki qüvvələr şəhər hakimi Qara Sunqurun yoxluğundan istifadə edərək şəhəri yağmalamış və əhalinin bir hissəsini qılıncdan keçirmişdir (Eğilmez, 2001: 73-74).

Daxildə baş verən üsyanlar I Dimitrini çətin vəziyyətə salmışdı. Kiçik oğlu Georgini varisi elan etsə də, böyük oğlu Davidə əvvəllər qardaşı Vaxtanqı dəstəkləyən feodal hakimləri güclü dəstək verirdilər. Dimitrinin siyasətindən qəzəblənən bu hakimlər 1150-ci ildə atasının hakimiyyətinə qarşı üsyan edən Davidi hakimiyyətə gətirmək üçün üsyan etdilər. Üsyan Dimitri tərəfindən yatırılsa da, 1155-ci ildə baş verən ikinci üsyanda müqavimətin mənasız olduğunu anlayaraq hakimiyyəti oğlu Davidə verdi.

XII əsrin 70-ci illərində III Georgi(1156-1184) hakimiyyətinə qarşı üsyanların yatırılmasında qıpçaqlar əsas rol oynamaqda idi. Böhranın əsas problemi, Orbelian sülaləsinin qaldırdığı üsyan Uzun mübarizədən sonra qıpçaqlar tərəfindən yatırıldı. Bu risqlərin ardından III Georgi qıpçaqların Gürcüstan ərazisinə miqrasiyasını artırıb "hakimiyyətinin təhlükəsizliyini təminat altına almaq" siyasəti aparırdı. Bu məqsədlə 30 minə yaxın qıpçaq və Alan Gürcüstana köçürüldü (Çoğ, 2015: 62).

Çariça Tamara (1184-1213) dövrü qıpçaqların Cənubi Qafqazda ən fəal olduğu dövrdür. Bu illər feodal hakimlərin mərkəzi dövlətə qarşı üsyanları məhşurdur. Qıpçaqların mərkəzi dövlətdə möhkəmlənməsi bu feodal hakimləri yeni yollar axtarmağa məcbur etdi. Nəticədə dövləti islahatlarla yenidən təşkil etməyə çalışan Qutlu Aslan tutduğu vəzifəsindən uzaqlaşdırıldı. Dövlətin yenidən təşkilatlanması planı onu uzaqlaşdıran feodallar tərəfindən tətbiq edilməyə çalışıldı. Lakin qıpçaqların dövlət-kilsə təşkilatlanması Qutlu Arslanın vəzifədən uzaqlaşdırılmasına (həbsinə) qarşı

çıxdı. Çariça Tamara bu təziqlər qarşısında geri çəkilib həbs qərarından imtina etdi. Nəticədə feodalların qüvvətlənməsinin qarşısı alına bilməmiş, bu isə gürcü kəndli sinfinin zəifləməsinə səbəb olmuşdur. Dəyişikliklər dövlətə olan itatəti zəiflətmiş, qüvvələr balansını qorumaq üçün qıpçaqlardan ibarət böyük qüvvə gürcüstana gətirilmişdir. Yeni qıpçaqlar Tiflis-Qaraağac ətrafının türk mənşəli əhali ilə zənginləşməsinə səbəb olmuşdur.

Nəticə

Böyük Səlcuqlu dövlətinin zəifləməsi və dağılması ilə yeni dövlətlər meydana gəldi. Vahid Gürcüstan qurmaq uğrunda mübarizə aparan IV Davidin bu dövlətlərdən olan İraq Səlcuqlu sultanlığının nəzarət etdiyi əraziləri öz ölkəsinə birləşdirmək cəhdləri öz bəhrəsini vermişdir. Ordu və iqtisadiyyatda islahatlar aparan IV David qısa müddətdə böyük ordu yaratmış, Sultanlığı ağır məğlubiyyətlərə məruz qoymuşdur. Bu yolda əsas arxalandığı qüvvə döyüş bacarıqları ilə üstünlüyü əllərində saxlayan qıpçaqlar olmuşdur. Onların gürcüstan ərazisinə köçürülməsi Cənubi Qafqazda qüvvələr balansını Gürcüstanın xeyrinə dəyişmişdir.

Ədəbiyyat

1. Gümüş, N. (2002). Səlcuq-Gürcüstan Münasibətləri. Türklər. 4. Ankara, s.713-721.
2. Ataş, E. (2015). XII-XIII. Əsrlərdə Cənubi Qafqazda Qıpçaqlar. Ankara, 216 s.
3. Metreveli, R. (2010). Qızıl əsr: 11-ci əsrdən 13-cü əsrin birinci rübünə qədər Gürcüstan. Tbilisi: Artanuji, 210 s.
4. Brosset, M. (2003). Gürcüstan tarixi. Ankara, 472 s.
5. Kırzıoğlu, F. (1992). Yuxarı Kür və Çoruk yüksəkliyində qıpçaqlar. Ankara, 278 s.
6. Sevim, A., Merçil, İ. (1995). Səlcuqlu dövlətlərinin tarixi. Ankara, 599 s.
7. Turan, O. (2009). Səlcuqlular və Türk İslam sivilizasiyası tarixi. İstanbul: Ötükən nəşriyatları, 544 s.
8. Ataş, E. (2016). Səlcuq-Gürcü mübarizələrində dönüş nöqtəsi: Didqori döyüşü (1121) və onun nəticələri. Tarix Araşdırmaları Jurnalı; 35(60), s.73-96.
9. Günəşli, R. (1994). Gürcü xalqlarının yaranması. İndiana Universiteti Nəşri, 418 s.
10. İbnul-Əsir. (1989). İslam Tarixinin Tərcüməsi Əl-Kamil Fit-Tarih. C. 10. İstanbul, 541 s.
11. Allen, W. (1932). Gürcü xalqının tarixi. London, 492 s.
12. Tellioğlu, İ. (2009). XI-XIII. Əsrlərdə Türkiyə-Gürcüstan Münasibətləri. Trabzon, 165 s.
13. Thomson, R. (1996). Qafqaz tarixinin yenidən yazılması. Nyu York, 460 s
14. Vardan, M. (2017). Türk istilaları tarixi (889-1269). İstanbul, 127 s.
15. Əyilməz, S. (2001). Səlcuq-Gürcü Münasibətləri (1060-1157). Ərzurum, 117 s.
16. Coğ, M. (2015). Orta əsrlərdə Qafqaz hövzəsində qıpçaqlar. Qara Dəniz Araşdırmaları Jurnalı; 10 (19): s.57-74.

Göndərildi: 10.02.2023 Qəbul edildi: 26.03.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/20/27-30

Hüseyn Paşazadə
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
lawyer.huseyn@gmail.com

ƏLAVƏ DƏYƏR VERGİSİNİN TƏTBİQ OLUNDUĞU ÖLKƏLƏRDƏ SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏR: MÜQAYİSƏLİ TƏHLİL

Xülasə

Fikrimizcə, xarici ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da iş, mal və xidmətlərə ƏDV-nin fərqli dərəcələrinin tətbiqi məqsədəuyğun olardı. Bu ilk növbədə, inflyasiyanın qarşısını alır, vergidən yayınma hallarını minimuma endirir və bununla da büdcə gəlirlərində ƏDV-nin payının artmasına səbəb olur. Göründüyü kimi, vergilər dünya ölkələrinin inkişaf səviyyəsindən və mövqeyindən asılı olmayaraq bütün ölkələrdə tutulur. Fikrimizcə, tətbiq olunacaq yeni vergilərin təsiri istehlakçılara təsir etməmək şərti ilə xarici ölkələrdə tətbiq olunan vergilər və onların xüsusiyyətləri dərindən öyrənilməli və Azərbaycanda tətbiqinə cəhd edilməlidir. Yuxarıda göstərilənlərlə yanaşı, istər inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı, istər keçid iqtisadiyyatı, istərsə də inkişaf etməkdə olan ölkələr olsun, bütün ölkələr daim öz vergi sistemlərini təkmilləşdirməyə, effektiv vergi qanunlarını qəbul etməyə və yeni vergi siyasətini həyata keçirməyə çalışırlar.

Açar sözlər: *əlavə dəyər vergisi, vergi, Azərbaycan Respublikasında əsas vergi növləri, vergilərin tətbiqi, vergi məcəlləsi, spesifik xüsusiyyətlər, müqayisə, inkişaf etmiş ölkələr, müqayisəli təhlil*

Huseyn Pashazade
Baku State University
master student
lawyer.huseyn@gmail.com

Specific characteristics of the countries where the value added tax is applied: a comparative analysis

Abstract

In our opinion, it would be appropriate to apply different rates of VAT on work, goods and services in Azerbaijan as in foreign countries. First of all, this prevents inflation, minimizes tax evasion, and thereby leads to an increase in the share of VAT in budget revenues.

As it can be seen, taxes are levied in all countries, regardless of the level of development and the position of the countries of the world. In our opinion, the taxes applied in foreign countries and their features should be studied in depth and an attempt should be made to apply them in Azerbaijan, provided that the impact of the new taxes to be applied will not affect the consumers. In addition to the above, all countries, whether they are developed market economies, transition economies or developing countries, are constantly striving to improve their tax systems, adopt effective tax laws, and implement new tax policies.

Keywords: *value-added tax, tax, the main types of taxes in the Republic of Azerbaijan, application of taxes, Tax Code, specific characteristics, comparison, developed countries, comparative analysis*

Giriş

Müasir şəraitdə xarici ölkələrin vergi sistemləri müxtəlif hüquqi, iqtisadi, siyasi və sosial amillərin təsiri nəticəsində təşəkkül tapmış və inkişaf etmişdir. Azərbaycanda və xarici ölkələrdə vergilərin yığılmasında məqsəd eyni olsa da, onların sayına, strukturuna, yığılma üsullarına,

dərəcələrinə və digər əlamətlərinə görə bütün ölkələrin vergi sistemləri bir-birindən nəzərə çarpacaq dərəcədə fərqlənir. Lakin, bu fərqli cəhətlərə baxmayaraq bütün dövlətlər ölkədə aparılan vergi siyasətini düzgün istiqamətə yönəltməyə, vergi sisteminin sadələşdirilməsinə, büdcə gəlirlərində vergilərin payını azalmaması şərti ilə vergi dərəcələrinin və bununla da vergi yükünün azaldılması istiqamətində yeni yolların axtarılmasına və müasir standartlara cavab verən optimal vergi sisteminin yaradılmasına cəhd edirlər. Müasir şəraitdə əksər dünya dövlətləri üçün ən xarakterik xüsusiyyət dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin səviyyəsidir. İqtisadiyyata dövlət müdaxiləsi demək olar ki, bütün dövlətlərdə mövcuddur. Fərq isə yalnız bu müdaxilənin hansı səviyyədə olmasındadır. Dövlət müdaxiləsinin əsas məqsədi vergi siyasəti və sahibkarlığa maliyyə təsiri göstərməklə iqtisadiyyatın tənzimlənməsidir, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi və iqtisadi artımı, məşqulluğun maksimum səviyyəyə qaldırılmasını, sosial müdafiə sisteminin möhkəmləndirilməsini, qiymətlərin stabil səviyyədə saxlanılmasını təmin etməlidir.

Fikrimizcə, bütün bunlara birdən deyil tədricən nail olmaq mümkündür. Çünki vergi siyasəti İqtisadi siyasətin elə bir qoludur ki, onun daim islahatlara ehtiyacı vardır. Beynəlxalq miqyasda ən çox dəyişikliklərə və islahatlara məruz qalan sahə məhz vergi sistemidir. Bütün ölkələrin tarixi inkişaf mərhələlərində vergi sahəsində islahatlar aparılmışdır. Məsələn, İkinci dünya müharibəsindən sonra Qərbi Avropa ölkələrindəki iqtisadi sıxıntıları aradan qaldırmaq üçün vergi islahatlarına müraciət edilmişdir. Bu dövrdə Qərbi Avropa dövlətləri daha lazımlı olan sənaye sahələrini maliyyələşdirmək üçün vergilərin xidmətindən istifadə etməyə başladılar. Bu islahatlar vergi yükünü ağırlaşdırmaq üçün aparılmırdı, əksinə onların məqsədi vergi mexanizmi vasitəsilə istehsalat sahələrinin inkişafını stimullaşdırmaq idi.

Ümumilikdə inkişaf etmiş ölkələrdə (məsələn, ABŞ-da) həyata keçirilən vergi islahatları aşağıdakı istiqamətlər üzrə aparılmışdır: korporativ və gəlir vergisinin dərəcəsinin aşağı salınması; vergitutma bazasının genişlənməsi; fiskal sistemin sadələşdirilməsi; imkanlı təbəqələrə tətbiq edilən vergi güzəştlərinin ləğv edilməsi; vergi tutulmayan hissənin səviyyəsinin yüksəldilməsi; vergi qanunvericiliyindəki boşluqların doldurulması. Göründüyü kimi, aparılmış bu islahatlar vergi sisteminin bütün sahələrini əhatə etmişdir. Almaniyada isə islahatlar üç mərhələdə aparılmışdır (1986, 1988, 1990). Birinci və ikinci mərhələlərdə vergitutmanın forma və üsulları təkmilləşdirilmiş, üçüncü mərhələdə isə korporativ vergilərin fəaliyyət dairəsi dəyişdirilmişdir. Böyük Britaniyada islahatlar əsasən 1984-cü ildən sonraya təsadüf edir, Məhz bu ildə korporativ verginin dərəcəsi birdən-birə 52%-dən 35%-ə endirilmiş və yeni yaradılan şirkətlərə fəaliyyətlərinin ilk ilinə 100% güzəşt verilmişdir.

Göründüyü kimi inkişaf etmiş ölkələrdə aparılan vergi islahatlarının əsas istiqaməti vergi dərəcələrinin aşağı salınmasına və vergi yükünü yüngülləşdirmək üçün iri miqyaslı güzəştlərin verilməsinə yönəlmişdir.

Müasir şəraitdə xarici ölkələrdə nəinki vergi sistemi, hətta tətbiq olunan vergilər də bir-birindən fərqlənir. Məsələn Böyük Britaniyada vergilər beş qrupa bölünür. Birinci qrupa gəlirdən tutulan birbaşa vergilər (gəlir vergisi, kapitaldan vergi, miras qalan əmlakdan vergi), ikinci qrupa dolayı vergilər (əlavə dəyər vergisi, aksizlər, gömrük rüsumları, qerb rüsumu), üçüncü qrupa yerli vergilər (əmlak vergisi), dördüncü qrupa işgüzar fəallığa görə vergi, beşinci qrupa isə digər vergilər daxildir (Həsənli, 1998: 122). Böyük Britaniyada vergilər dövlət büdcəsi gəlirinin 90%-ni formalaşdırır. Göründüyü kimi Böyük Britaniyada vergilər əsasən fiskal məqsədlərlə toplanılır.

Böyük Britaniyadan fərqli olaraq Fransada vergilər üç qrupa bölünür. Birinci qrupa dolayı vergilər, ikinci qrupa birbaşa vergilər, üçüncü qrupa mülkiyyət vergiləri daxildir. Fransada Mərkəzi vergilərin sayı 10-a, yerli vergilərin sayı isə 14-də çatır.

Fransanın vergi sisteminin əsas fərqləndirici xüsusiyyətləri: dolayı vergıtutmanın səviyyəsinin birbaşa vergitutmanın səviyyəsindən yuxarı olması və sosial fondlara ayırmaların yüksək olmasıdır. Belə ki, dolayı vergilər büdcə gəlirlərinin 60%-ni təşkil edir. Ümumilikdə isə Fransada əsasən mərkəzi vergilərdən ƏDV, kapitaldan daxil olan gəlirlərə görə vergi, daşınmaz əmlakdan daxil olan gəlirlərə görə vergi, səhmdar cəmiyyətlərin gəlirlərindən vergi, əmək haqqı fonduna vergi, mirasa

görə vergi, gerb yığımı, yerli vergilərdən isə, yaşayışa görə vergi, mədən vergisi, torpaq vergisi, erazinin təmizlənməsinə görə vergi, yaşıllaşdırmaya görə vergi və s. tətbiq olunur.

Almaniyada isə vergilər üç büdcəyə (federal, ərazi və yerli büdcələrə ödənilir. Almaniyada tətbiq olunan vergilərdə maraqlı xüsusiyyət tətbiq olu- nan vergilərin sayının həddindən artıq çox olmasıdır. Belə ki, Almaniyada 50-ə yaxın vergi tətbiq edilir. Bunlara fiziki şəxslərdən gəlir vergisi, bəyannamə üzrə ödənilən gəlir vergisi, koorporasiyalardan vergi, əiavə dəyər vergisi, kapitaldan daxil olan gəlirlərə görə vergi, idxal dövriyəsinə görə vergi, əmlak vergisi, torpaq vergisi, torpaq sahələrinin alınması zamanı ödənilən vergi, sığorta vergisi, vərəsəlik və bağışlama vergisi, avtomobil sahiblərindən vergi, yanğından mühafizə xidmətinin saxlanmasına vergi, aksiz vergisi, ölkə ərazisində neft və qaz hasilatının inkişafına yönəldilmiş yığımlar və sair aiddir. Almaniyada olduğu kimi Rusiyada da vergilər üç büdcəyə ödənilir. Federal büdcəyə 16, regional büdcələrə 7, yerli büdcələrə isə 5 vergi və yığım ödənilir (Musayev, Kəlbiyev, Hüseynov, 2002: 112).

Yaponiyada isə 25 dövlət, 30 yerli vergi üç qrup vergilərin daxilində qruplaşmışdır: hüquqi və fiziki şəxslərdən gəlir vergisi, əmlak vergisi, birbaşa və dolayı istehlak vergiləri. Yaponiyada vergilər dövlət büdcəsinin yalnız 64%-ni təşkil edir (Yaqubov, 2001: 173).

Amerika Birləşmiş Ştatlarında dünyanın heç bir ölkəsində olmayan vergi sistemi fəaliyyət göstərir. Belə ki, ABŞ-da vergilər strukturuna görə üç yerə bölünür: federal vergilər, ştatların vergiləri, yerli vergilər. Maraqlı cəhət isə ABŞ-da eyni verginin bütün səviyyələrdə tətbiq olunmasıdır. Məsələn; gəlir vergisi, korporasiyaların gəlirlərinə görə vergi, aksiz vergisi, vərəsəlik və ya bağışlama vergisi həm federal, həm ştat, həmdə yerli vergi kimi tətbiq olunur. Belə ki, federal səviyyədə gəlir vergisi hüquqi şəxs yaratmadan fəaliyyət göstərən fiziki şəxslərdən, fərdi sahibkarlardan, müəssisələrdən, ştat səviyyəsində isə federal gəlir vergisindən fərqli və aşağı dərəcələrlə əhalidən tutulur və bununla belə ABŞ qanunvericiliyində heç kəsin ikinci dəfə eyni vergini ödəməsinə yol verilmir. Digər bir maraqlı cəhət isə ABŞ-da hələ də ƏDV-nin tətbiq olunmamasıdır. Düzdür, burada 38,25% dərəcə ilə ƏDV-yə bənzər satışdan vergi tətbiq olunur (Melnik, 1999: 20). Lakin, dərəcələrin aşağı səviyyəsi ƏDV kimi səmərə vermir.

Tətbiq olunan vergilərin müxtəlifliyinə və digər ölkələrdən fərqliliyinə görə seçilən ölkə kimi Gürcüstan daha çox diqqəti cəlb edilir. Belə ki, digər MDB dövlətlərindən fərqli olaraq bu ölkədə geniş yayılmış vergilərlə yanaşı təbii ehtiyatlardan istifadəyə görə vergi, ətraf mühitin çirkləndirilməsinə görə vergi, avtoneqliyyatın ölkə ərazisinə daxil olmasına görə vergi, mehmanxana vergisi, reklam vergisi, oyun biznesinə görə vergi və s. bu kimi maraqlı vergilər tətbiq olunur (Rzayev, 2000: 392).

Azərbaycanda olduğu kimi dünya ölkələrinin əksəriyyətində ƏDV-dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Artıq Avropada ƏDV- yə xüsusi bir vergi növü kimi baxılır. 1993-cü ildə Avropa İttifaqına daxil olan ölkələr ƏDV-nin dərəcəsini yaxınlaşdırmaq üçün 15%-lik minimal səviyyə müəyyən etdi. Maraqlı cəhət budur ki, Avropa İttifaqına daxil olan ölkələrdən bir-birinə ixrac ƏDV-don azaddır.Bu məqsədlə Avropa ittifaqı daxilində ƏDV üzrə klirinq sisteminin tətbiq edilməsi nəzərdə tutulur.

Bu sistemin tətbiqində məqsəd ixrac nəticəsində ƏDV-üzrə ixracatçıların büdcələrdə yaranan itkilərin yerini doldurmaqdır. Dolayı vergilər içərisində dünyada ən çox yayılmış və tətbiq olunan vergi əlavə dəyər vergisi hesab olunur. Lakin ƏDV-in tətbiqinin bütün ölkələr üçün özünəxas xüsusiyyətləri vardır ki, bu da xarici ölkələrin vergi sistemini bir-birindən fərqləndirməyə imkan verir. Məsələn, ƏDV-in yaradıcısı hesab olunan Fransada ƏDV-in 2 dərəcəsi tətbiq olunur. Standart dərəcə 19,5% və bəzi kənd təsərrüfatı məhsullarına, ərzağa, dərmana, tibbi avadanlığa, yük və sərnişin daşınmasına tətbiq edilən azaldılmış - 5,5% dərəcə Fransanın vergi qanunvericiliyində ƏDV sahəsində xüsusi yer vergidən azad olunmalara verilir. Belə ki, Fransada ixracla bağlı bütün əməliyyatlar (sahibkarlıq subyektləri məhsul ixrac edərkən onun alınması və istehsalı zamanı ödədikləri ƏDV məbləğini geri almaq hüququna malikdirlər), bank və maliyyə fəaliyyəti, xüsusi həkim və müəllimlər, kənd təsərrüfatı və balıqçılıq, inzibati, sosial, mədəni və idman funksiyalarını yerinə yetirən dövlət müəssisələri ƏDV-dən azaddır (Qorbunov, 1993: 78).

Ədəbiyyat

1. Həsənli, M. (1998). "Vergilər". Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı, 416 s.
2. Musayev, A., Kəlbiyev, Y., Hüseynov, A. (2002). Azərbaycan Respublikasının vergi xidməti islahatlar və nəticələr. Bakı: "Təfəkkür" NPM, 324 s.
3. Yaqubov, S. (2001). Azərbaycan iqtisadiyyatı: inkişaf meyli, strategiyası və problemləri. Bakı, 173 s.
4. Melnik, D. (1999). Vergi idarəçiliyi. Moskva: Maliyyə və statistika, 125 s.
5. Rzayev, R. (2000). "Pul, kredit və banklar". Bakı: "Qanun" nəşriyyatı, 392 s.
6. Qorbunov, A. (1993). Vergi planlaşdırılması və maliyyə itkilərinin azaldılması. Moskva: BIZ, 78 s.

Göndərildi: 14.02.2023 Qəbul edildi: 31.03.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/20/31-34

Rəşad Bəhramlı
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
rashad.bahramli@outlook.com

MÜQAVİLƏNİN STANDART ŞƏRTLƏRİ

Xülasə

Təqdim olunan məqalədə müqavilə anlayışı, onun əsas tərkibi, mahiyyəti, şərtləri təhlil edilmişdir. Müqavilənin standart şərtləri kateqoriyalara ayrılaraq göstərilmiş və hər biri üçün ayrılıqda izahı verilmişdir. Bununla yanaşı müqavilə şərtləri və müqavilə müddəaları arasındakı fərqlər də qeyd edilərək, anlayışlar arasındakı əlaqələr müəyyənləşdirilir. Müqavilə təşkili adətən işgüzar münasibətlərin formalaşmasında, həmçinin ortaqlıq prinsiplərinin qorunmasında əhəmiyyətlidir. Müqavilə yazılması xüsusi diqqət və bacarıq tələb edən prosesdir. Qanunvericiliyin maddələrini nəzərə alaraq şərtlərin tələbləri maddələrlə qeyd edilməkdədir. Bu araşdırmada müqavilə bağlanmasının əhəmiyyətinə, müqavilə şərtlərinin təşkilinə, yaranacaq problemlər qarşısında hüquqi tələblərin təminatına toxunulmuşdur.

Açar sözlər: *işgüzar münasibətlər, kompensasiya, müddəalar, müqavilə təşkili, qanunvericilik*

Rashad Bahramli
Baku State University
master student
rashad.bahramli@outlook.com

Standard terms of the contract

Abstract

This article is an analysis of the concept of a contract, its main components, essence, and conditions. The standard terms and conditions of the contract are defined according to categories and a separate description is given for each of these categories. However, the differences between contractual terms and conditions and contractual provisions are noted, and links are drawn between the concepts.

The form of the contract often plays an important role in the shaping of industrial relations and the maintenance of the principles of partnership. Writing a contract is a process that requires special attention and skill. The requirements of the conditions that are subject to the articles of the legislation are determined by the articles. This work considers the importance of concluding the contract, regulating the terms of the contract, and providing legal requirements in the face of emerging problems.

Keywords: *labour relations, compensation, provisions, contract organization, legislation*

Giriş

Hər hansı müqaviləni yazarkən, mövzunun mahiyyətini əsaslı anlamaq, tərkib və təşkili üçün yazılacaq planları öncədən müəyyənləşdirmək lazımdır. Bunun üçün müqavilənin yazı qaydalarını bilmək, ardıcıllığı müəyyənləşdirib və hərtərəfli düşünülmüş şəkildə tərtib etmək mütləqdir. Hüquqşünas müqavilə tərtib edərkən və ya müqaviləyə dəyişiklik edərkən müştərinin maraq və tələblərini diqqətə almalı, şərtləri düzgün şəkildə müəyyənləşdirməlidir.

Müqavilənin tərkib hissəsini təşkil edən hər hansı bir müddəa və ya termin müqavilə şərtləri adlanır. Mövcud olan şərtlərin hər biri müqavilə öhdəliyini müəyyənləşdirir və qəbul edilən bu öhdəliklərin pozulduğu zamanı məhkəmə prosesinin başlanması üçün qərar qəbul edilir. Biznesdə ən çox istifadə olunan vasitələrdən biri müqavilədir.

Biznes təşkili sırasında yaranan yeni ortaqlıq və ya razılaşmalar zamanı müqavilə şərtlərindən geniş istifadə olunur. Müqavilə şərtləri həcm baxımından geniş və ya bir neçə maddəlik yazılardan ibarət olur. Şərtlərin əsas məqsədi hər bir tərəf üçün tətbiq olunan müddəa və qaydaları müəyyənləşdirib, tərəflərə təqdim etməkdən ibarətdir (1).

Təşkil edilən şirkət müqavilələrində bir neçə kateqoriyaya bölünən əsas şərtlər olacaqdır. Həmçinin onu da qeyd etmək lazımdır ki, bəzi müqavilələrin təşkilində şərtlər maddəsindən də istifadə edilir.

Nümunə olaraq, kredit və səhmlərin hüquqi şəxslərdən alınmasına dair tərtib edilmiş müqavilələrdə “İlkin Şərtlər” başlığı altında qeyd olunmuş maddəyə rast gəlmək mümkündür. Qanunvericiliyin tələblərini nəzərə alaraq şərtlər maddəsini tərtib etmək lazımdır. Bunun üçün Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 328-ci maddəsinə diqqət yetirilməlidir. Şərtlərə dair tələblər burada göstərilmişdir (Əliyev, 2017: 37).

Müqavilə şərtləri, tərəfləri qanuni olaraq bir sıra minimum öhdəlikləri yerinə yetirməyə məcbur edə bilər və bunu nəzərə alaraq tərəflər razı qalana qədər müddəa və şərtləri müzakirə etmək hüququna malikdirlər.

Müqavilə bağlandığı andan etibarən isə tərəflərin öhdəlik və hüquqları artıq qəbul edilmiş olur. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 405.1-ci maddəsinə görə, tərəflər arasında müqavilə şərtləri təsdiqlənirsə müqavilə bağlanmış olaraq qeyd edilir (3).

Sadə dillə desək, müqavilənin şərtləri son tarixlər, ödənişlər və kompensasiyalar təyin etməklə tərəflərin maraqlarını ən yaxşı şəkildə qorumaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bir sıra müqavilələrdə müəyyən standart müddəalar mövcuddur və müxtəlif müqavilələrdə də rast gəlinə bilər (4).

Müqavilə ifadələri tez-tez hər bir tərəfin düzgün hüquqi şərtləri bildiyinə zəmanət vermədən istifadə olunur. Müqavilə şərtlərinin növlərini üç kateqoriyaya bölürlər: şərtlər, zəmanətlər və ya müddətsiz şərtlər.

1. Şərtlər – tərəflər arasında razılıq əldə edildiyi halda yerinə yetirilmirsə, mövcud vəziyyətə bağlı olaraq səbəbkar tərəf müqaviləni pozmuş hesab olunacaq və bununla da qarşı tərəfə müqaviləni ləğv etmək, həm də zərərin qarşılığı olaraq təzminat tələb etmək hüququ verəcəkdir.

2. Zəmanət. Bu kateqoriyaya daxil olan müqavilə şərtinə görə, qarşı tərəf müqaviləni pozursa, buna həll üsulu olaraq günahsız tərəfin, səbəbkar tərəfindən zərərin ödənilməsini tələb etmək icazəsi veriləcəkdir. Lakin müqavilə ləğv edilməyəcəkdir.

3. Müddətsiz şərtlər. Müddət nə şərt, nə də zəmanət olmadıqda müddətsiz olacaqdır. Qeyri-müəyyən bir müddət pozulduğu təqdirdə, günahsız tərəf üçün mövcud olan fəaliyyət növü, pozuntunun nə qədər ciddi olmasından asılı olacaqdır. Məsələn, bu pozuntu günahsız tərəfi müqavilədə göstərilən faydalardan məhrum edərsə, bu şərtlərin pozulması kimi təsnif ediləcəkdir. Günahsız tərəf daha sonra müqaviləni ləğv edə və zərərin ödənilməsini tələb edə bilər. Bununla birlikdə, pozuntu kiçikdirsə və müqaviləni pozacaq qədər əhəmiyyətli deyilsə, zəmanət pozuntusu kimi təsnif ediləcəkdir. Günahsız tərəf yalnız zərərin ödənilməsini tələb edə bilər (Allahverdiyev, 2008: 55).

Müqavilələrin təşkili və yazılması universal və hər hansı bir iş üçün, harada olursa olsun, işçiləri işə götürmək, müştəriləri cəlb etmək və satıcılarla ortaq olmaq üçün vacibdir. Ümumi müqavilə şərtləri aşağıdakı kimi verilmişdir.

1. Məxfiliyin qorunması.
2. Xitam.
3. Fors-major.
4. Mübahisə.
5. Zərər.

Müqavilələrin yazılması işgüzar münasibətlərin şərtlərini, bir qayda olaraq, hüquqi şəkildə təsvir edir. Müqavilənin təşkilində mürəkkəb terminologiyalar və formulalalar qeyd edilir. Müqavilə yazı qaydalarına əsasən bunları təhlil etmək, müqavilə müddəası kimi anlayışları, müqavilə şərtləri ilə arasındakı fərqləri bilmək əhəmiyyətlidir (Həsənov, 2013: 22).

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 417-420-ci maddələrinə əsasən müqavilənin standart anlayışı haqqında bölgü aşağıdakı kimi qeyd edilmişdir (7):

417.1. Standart müqavilə şərtləri, qarşılıqlı tərəflərdən birinin digərinə təklif etdiyi əvvəlcədən müəyyən edilmiş təkrar istifadə şərtləridir; 417.2. Xüsusi olaraq şərtləndirmiş müqavilə, adi müqavilə şərtləri kimi qəbul edilmir; 417.3. Tərəflərin qəbul etdiyi şərtlər standart şərtlərə nisbətən üstünlük təşkil edir.

Maddə 418. Müqavilənin tərkib hissəsinə çevrilən standart şərtlər.

418.1. Müqavilənin standart şərtlərinin müqavilənin tərkib hissəsinə çevrilməsi o halda mümkündür ki, təklif edən tərəf vizual olaraq qeyd edib və şərtlər barədə istinad versin, qarşı tərəfin isə şərtlərlə tanış olmaq imkanı varsa və bu istinadlara razıdırsa, qəbul edirsə onda müqavilənin standart şərtləri müqavilənin tərkib hissəsi kimi qəbul edilir; 418.2. Müqaviləni bağlayan tərəflərdən biri sahibkardırsa, standart müqavilə şərtləri əsas komponentə çevrilir.

Maddə 419. Müqavilənin standart şərtlərində qeyd edilən qeyri-adi müddəalar.

419.1. Müqavilə şərtlərində qeyri-müəyyənlik olduğu halda, şərtlər müqavilənin tərkib hissəsinə çevrilmir; 419.2. Qeyri-müəyyənliyə səbəb olan şərtlər, bunu təklif edən tərəfin əleyhinə qəbul edilir.

Maddə 420. Standart müqavilə şərtlərinin etibarsızlığı

420.1. Aşağıdakı müddəalar təklif edən tərəfin sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmayan fiziki şəxslərə tətbiq edildiyi halda etibarsız sayılır. Müddəalar: 420.1.1. təklifi qəbul etmək məqsədli; 420.1.2. kifayət qədər aydın olmayan (öhdəliyin pozulması); 420.1.3. müqavilədən imtina şərtinə səbəb olan amillər; 420.1.4. vəd olunmuş işin dəyişilməsi zamaı, digər tərəf üçün qeyri-məqbul halları; 420.1.5. çəkilmiş xərcin qeyri-nisbi şəkildə tələbi kimi hallar etibarsız sayılır.

420.2. Müqaviləyə daxil edilmiş şərtlərdə, haqsızlıq, ədalətsizlik prinsipi varsa digər tərəf üçün zərərli olduğundan etibarsız sayılır; 420.3. Sahibkarlıqla məşğul olmayan şəxslərə qarşı aşağıdakı qoyulan müddəalar etibarsız sayılır: 420.3.1. yüksək qiymət tələbi; 420.3.2. icradan imtina hüququ; 420.3.3. tələblərin qarşılıqlı əvəzlənməsinə qadağan edilməsi; 420.3.4. öhdəlik barədə xəbərdarlıq etməklə vəzifədən azad edilmə; 420.3.5. yaranan zərərin əvəzi olaraq olan miqdardan çox məbləğin tələb edilməsi; 420.3.6. tərəfin məsuliyyətsizliyi səbəbilə tələbin pozulmasını istisna edən müddəalar; 420.3.7. tərəfin öhdəliyi pozulduğu halda, müqavilədən imtinanı məhdudlaşdıran müddəalar; 420.3.8. tərəflərdən birinin, qarşı tərəf üçün öhdəliyin icra edilməsində müəyyən aralıqlı deyil, bütövlükdə tələb etməsi zamanı, müqaviləni imtina etmək hüququnu məhrum edən müddəalar; 420.3.9. təklif edən tərəfin məhsulları göndərdiyi zamanı yaranan qüsurlar sırasında məsuliyyəti məhdudlaşdıran müddəalar.

Müddəalar əslində müqavilənin nədən ibarət olmasıdır. Müqavilə müddəaları, tərəflər tərəfindən müqavilənin hər hissəsini daha ətraflı nəzərdən keçirmək və izah etmək üçün istifadə olunan müqavilədəki mətn bloklarıdır. Müqavilənin müddəalarının əksinə olaraq, müqavilənin şərtləri müqavilənin əsasını təşkil edir.

Nəticə

Beləliklə, müqavilələrin təşkili, doğru və əsaslı yazılması tərəflər arasında əhəmiyyətli rol oynayır. Müqavilələr, müqavilə bitənə və ya ləğv olunana qədər öhdəliklərinizi yerinə yetirməyə davam etməli olduğunuz qanuni məcburi müqavilələrdir. Müqavilələr işgüzar münasibətləri hüquqi qaydada tənzimləyir. Mövcud vəziyyəti nəzərə alaraq müqavilə şərtlərinin xüsusi diqqətlə hazırlanması əsasdır. Hər hansı yaranacaq problem qarşısında ortaya qoyulan bu şərtlər vasitəsilə tərəflər öz hüquqlarını qoruya biləcəklər.

Ədəbiyyat

1. https://www.summize.com/resources/contract-terms
2. Əliyev, R. (2017). Müqavilələrin yazılması və danışıqların aparılması. Praktik vəsait, 64 s.
3. https://e-qanun.az/framework/45787
4. https://az.wikipedia.org/wiki/M%C3%BCqavil%C9%99
5. Allahverdiyev, S. (2008). Azərbaycan Respublikasının Mülki Hüququ. III cild. IV kitab. Dərslik. Bakı: Digesta, 700 s.

6. Həsənov, Ə. (2013). İş və xidmət müqavilələri: Mülki Məcəllənin kommentariyası. İkinci nəşr. Bakı: Adventa MMC, 418 s.
7. https://azkurs.org/azerbaycan-respublikasnn-mulki-mecellesi-qebul-edilmisdir.html?page=16

Göndərildi: 12.02.2023 Qəbul edildi: 29.03.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/20/35-37

Zamina Hasanli
Baku State University
master student
hasanleezamina@gmail.com

HOW FINTECHS CAN ADDRESS AML CHALLENGES

Abstract

This paper discusses the impact of hyper-digitalisation brought about by the COVID-19 pandemic on the financial services industry, creating new opportunities but also posing significant challenges in detecting financial crime risks. Financial institutions are faced with the increasing burden of regulatory compliance, internal pressures, and demands for seamless customer experiences. Anti-money laundering professionals are particularly affected, with limited resources and inefficient manual processes that hinder their ability to detect illicit activities. In response, fintechs are using technology to reimagine banking and offer solutions to these challenges. This paper highlights the need for the financial industry to embrace innovation and collaborate with fintechs to effectively manage financial crime risks.

Keywords: *AML (Anti-Money Laundering), Digital ID, Cryptocurrency, Regulatory Compliance, Customer Onboarding*

Zəminə Həsənli
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
hasanleezamina@gmail.com

"Fintech"lər çirkli pulların yuyulması ilə mübarizə problemlərini necə həll edə bilər?

Xülasə

Bu məqalədə COVID-19 pandemiyasının yaratdığı hiper-rəqəmsallaşmanın maliyyə xidmətləri sənayesinə təsiri, yeni imkanlar yaradılması, eyni zamanda maliyyə cinayətləri risklərinin aşkar edilməsində əhəmiyyətli problemlərin meyadana çıxması müzakirə ediləcək. Maliyyə institutları artan tənzimləyici komplayns yükü, daxili təzyiqlər və qüsursuz müştəri təcrübəsi tələbləri ilə üzləşirlər. Çirkli pulların yuyulması ilə mübarizə üzrə peşəkarlar xüsusilə məhdud resurslar və qeyri-qanuni fəaliyyətləri aşkar etmək qabiliyyətinə mane olan səmərəsiz avtomatlaşdırılmamış proseslərin təsirinə məruz qalırlar. Buna cavab olaraq, fintechlər bankçılığı yenidən formalaşdırmaq və bu çətinliklərə həll yolları təklif etmək üçün texnologiyadan istifadə edirlər. Bu sənəd maliyyə sənayesinin innovasiyaları mənimsəməsi və maliyyə cinayətləri risklərini effektiv şəkildə idarə etmək üçün fintech-lərlə əməkdaşlıq edilməsi ehtiyacını vurğulayır.

Açar sözlər: *çirkli pulların yuyulması ilə mübarizə, Rəqəmsal identifikator, Kriptovalyuta, Komplayns, Müştəri monitorinqi*

Introduction

To justify investments in AML control systems, improving customer experience is critical. High costs and poor processes increase AML risk. Digital verifications of entities and individuals are replacing physical and paper-based ones, but there is no global standard, making it inconvenient and inaccurate. Digital ID interoperability is urgently needed for faster, cheaper, and more accurate eKYC. The EU's eIDAS regulation recognizes electronic IDs from its 27 member countries, allowing cross-border electronic transactions with trust and interoperability (1).

Various players in the financial industry, such as fintechs, exchanges, and traders, are encountering more intricate regulations. Payment Service Providers (PSPs) are heavily regulated

and face scrutiny for sanctions screening and transaction monitoring. In the UK, the Payment Services Regulation 2017 has brought PSPs under scrutiny. Similarly, the Monetary Authority of Singapore has provided guidelines for PSPs, while European supervisory authorities have issued guidance to prevent terrorist financing and money laundering in electronic fund transfers. Cryptocurrency firms, including exchanges, traders, and asset managers, are growing rapidly and present a budding financial crime threat. Cryptocurrency's anonymity makes it susceptible to sanctions evasion, financing terrorism, and other illegal activities. PayPal now accepts payments in cryptocurrency, and in 2020 launched a new service enabling customers to buy, hold and sell cryptocurrency from their PayPal accounts (2).

Governments and regulators worldwide are struggling to keep up with the growing cryptocurrency ecosystem. The Financial Action Task Force (FATF) has prioritized cryptocurrency and emphasized the importance of financial crime prevention. The "Travel Rule" extends anti-money laundering obligations to cryptocurrency transfers above a certain threshold and applies to Virtual Asset Service Providers (VASPs) (3). In the US, virtual currencies are recognized as a significant financial innovation but are also viewed as a preferred form of payment for illegal activities. The Office of Foreign Assets Control (OFAC) has targeted the cryptocurrency ecosystem due to the increasing exploitation of virtual currency by bad actors in sanctioned countries. In the European Union, the Crypto Travel Rule has been mandated, and the Digital Services Act (DSA) and Digital Markets Act (DMA) have been proposed to create a safer and more open digital space (4).

Regulators worldwide are trying to keep up with the expanding cryptocurrency ecosystem. The Financial Action Task Force (FATF) has prioritized cryptocurrency and reiterated the importance of financial crime compliance and prevention. The "Travel Rule" extends AML/CFT obligations to cryptocurrency transfers valued at US$1,000 or more. In the US, FinCEN recognizes virtual currencies as a substantial financial innovation but also views them as a preferred form of payment for illegal activities (5). The European Commission has proposed two legislative initiatives to reform the EU's digital economy, the Digital Services Act (DSA) and the Digital Markets Act (DMA), applicable across the whole EU to create a safer and more open digital space. The DSA sets rules on the liability of digital platforms for the content, products, and advertisements they distribute. Lenders need to comply with customer due diligence measures and be registered with the FCA for money laundering supervision. The "regulatory sandbox" approach encourages experimentation while allowing states to oversee and evaluate what companies are trying to do (6).

New technology can help AML compliance executives improve customer experience, manage risk, and navigate regulatory challenges. Fintech companies are rapidly introducing intuitive, economical, and scalable products that leverage social media and data integration to gain market share and disrupt traditional financial services. Big tech companies like Amazon, Apple, Facebook, and Google have set high standards for digital experience, which now apply to financial services. To keep up, traditional financial institutions are launching digital products, creating fintech incubators, and considering M&A and strategic investments in fintechs (7).

To create effective AML compliance frameworks, companies should focus on five core elements. The first is customer onboarding, which involves effective customer screening, KYC, and enhanced due diligence. Digital onboarding can improve efficiency and the customer experience, but all checks should be auditable. Key questions to consider include identifying fraudulent documents, confirming the person's identity and uncovering any risks associated with the entity (8).

Ongoing monitoring is essential for companies to comply with AML regulations beyond customer onboarding. It helps to identify potential risks as they occur, and ongoing checks are necessary to assess these risks. It's important to ensure that the right alerts are received from the screening dataset and that they are accurately recorded in the customer record. Some questions to consider include whether the alerts are appropriate and how they are reflected in the customer's overall record (9).

Continuing to monitor customer transactions is crucial. It is necessary to ask questions such as: Is a customer making payments to a sanctioned entity? Is a customer at risk of fraud? Has a customer account been compromised?

Continuous KYC: Keeping track of changing customer information is a crucial aspect of KYC compliance. Financial institutions must be aware of the data points that should trigger a new KYC process. This involves considering factors such as the importance given to specific data points, the initial risk score, and other relevant factors. Questions to consider include: Does our current onboarding tool help us monitor changes in customer circumstances? If an address change triggers an ID verification process, does our system request an ID with the new address and conduct a liveness check? (10).

Customer risk score is determined by various factors. It is essential to gather all relevant information and integrate each system's machine-readable output into the risk engine regularly. This ensures that the customer experience aligns with any potential risk identified.

Conclusion

Fintechs have become a major player in the financial industry, but their growth has been hindered by Anti-Money Laundering (AML) challenges. With the increasing regulatory pressure, fintechs are facing the need to comply with AML laws to maintain their credibility and reputation. However, with the help of technology, fintechs have the opportunity to address these challenges and streamline their compliance processes. Fintechs can leverage innovative technologies such as machine learning, artificial intelligence, and blockchain to enhance their AML compliance processes. These technologies can assist in identifying and verifying customer identities, detecting suspicious transactions, and improving overall transaction monitoring.

References

1. https://iclg.com/practice-areas/fintech-laws-and-regulations/usa
2. https://www.digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/european-approach-artificial-intelligence
3. https://www.legislation.gov.uk/uksi/2017/752/contents/made
4. https://www.mas.gov.sg/regulation/payments/key-notices-and-guidelines-for-payment-service-providers
5. https://www.eba.europa.eu/esas-provide-guidance-to-prevent-terrorist-financing-and-money-laundering-in-electronic-fund-transfers
6. https://www.fatf-gafi.org/documents/
7. https://www.fatf-gafi.org/media/fatf/documents/recommendations/Updated-Guidance-VA-VASP.pdf
8. https://www.fincen.gov/sites/default/files/shared/AML_CFT%20Priorities%20(June%2030%2C%202021).pdf
9. https://www.fincen.gov/sites/default/files/advisory/advissu7.pdf
10. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020PC0593

Received: 16.02.2023 Accepted: 30.03.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/20/38-40

Xatirə Məmmədova
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
mammadovaxatire999@gmail.com

BEYNƏLXALQ TURİZM MÜNASİBƏTLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN PRİNSİPLƏRİ

Xülasə

Beynəlxalq turizm münasibətlərinin tənzimlənməsi turizm sənayesində iştirak edən ölkələr və fərdlər arasında qarşılıqlı əlaqələri tənzimləyən siyasətlərin, müqavilələrin və qanunların yaradılmasını və həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Turizm sahəsində həm inkişaf, həm də hüquqların təminatı üçün dövlətlərin öz beynelxalq öhdəliklərini yerinə yetirməsi vacib məqamlardan sayılır. Burada yalnız beynəlxalq normaların qəbul edilməsi əsas şərt deyil. Eyni zamanda, əsas rəhbər müddəaların milli hüquqa implementasiyasi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq turizm münasibətlərinin tənzimlənməsinin bəzi prinsipləri mövcuddur. İlk öncə prinsip sözünün mənasını nəzərdən keçirək. Prinsip dedikdə hər hansı sahədə rəhbər ideyalar, əsas istiqamətlər anlaşılır.

Açar sözlər: *beynəlxalq turizm, turizm, prinsip, turistlərin təhlükəsizliyi, davamlı turizm*

Khatira Mammadova
Baku State University
master student
mammadovaxatire999@gmail.com

Principles of regulation of international tourism relations

Abstract

The regulation of international tourism relations involves the creation and implementation of policies, agreements and laws that regulate the interactions between countries and individuals involved in the tourism industry. In the field of tourism, it is important for states to fulfill their international obligations for both development and rights protection. Acceptance of international norms is not the main condition here. At the same time, the implementation of the main guiding provisions into national law is of great importance. There are some principles of regulation of international tourism relations. First, let's consider the meaning of the word principle. Principle means guiding ideas and main directions in any field.

Keywords: *international tourism, tourism, principle, safety of tourists, sustainable tourism*

Giriş

Beynelxalq turizmin tənzimlənməsinin prinsiplərinə aşağıda göstərilən prinsipləri aid edə bilərik:

Qarşılıqlı fayda - beynəlxalq turizmin tənzimlənməsi qarşılıqlı fayda və ölkələr arasında əməkdaşlıq prinsiplərinə əsaslanmalıdır. Bu o deməkdir ki, ölkələr turizm sənayesində iştirak edən bütün tərəflər, o cümlədən turistlər, səyahət agentlikləri və yerli icmalar üçün faydalı olan siyasətlər yaratmaq üçün birlikdə işləməlidirlər. Qarşılıqlı fayda beynəlxalq turizm əlaqələrinin tənzimlənməsi prinsipidir və bu, ölkələrin turizm sənayesində iştirak edən bütün tərəflər üçün faydalı olan siyasətlər yaratmaq üçün birlikdə işləməli olduqları ideyasına istinad edir (Çolakoğlu, 2019: 102). Buraya turistlər, səyahət agentlikləri, yerli icmalar və iştirak edən ölkələrin hökumətləri daxildir. Ümumilikdə, qarşılıqlı fayda prinsipi beynəlxalq turizm əlaqələrinin tənzimlənməsində vacibdir,

çünki o, əməkdaşlığa, əməkdaşlığa və bütün iştirakçı tərəflər üçün faydalı olan siyasət və təcrübələrin yaradılmasına kömək edir.

Davamlı turizm - tənzimləmə ətraf mühiti qorumaq, mədəni irsi təbliğ etmək və yerli icmaların iqtisadi inkişafına töhfə vermək məqsədi daşıyan davamlı turizm təcrübələrinə üstünlük verməlidir. Buraya turizmin ətraf mühitə mənfi təsirlərinin azaldılması və yerli icmaların turizm fəaliyyətlərindən faydalanmasının təmin edilməsi kimi məsuliyyətli turizm təcrübələrini təşviq edən qaydalar daxildir. Davamlı turizm beynəlxalq turizm əlaqələrinin tənzimlənməsi prinsipidir və bu, ətraf mühitin qorunması, mədəni irsin təbliği və yerli icmaların iqtisadi inkişafına töhfə vermək məqsədi daşıyan, eyni zamanda, mövcud turistlərin və ev sahibi regionların ehtiyaclarını ödəyən turizm təcrübələrinə istinad edir (Bahar, 2018: 39). Davamlı turizm təcrübələrinə bəzi nümunələrə aşağıdakılar daxildir: Təbii ehtiyatların qorunması və qorunması - davamlı turizm təcrübələri məsuliyyətli turizm təcrübələrini təşviq etməklə və turizmin ətraf mühitə mənfi təsirlərini minimuma endirməklə su, enerji və biomüxtəliflik kimi təbii ehtiyatları qorumaq və qorumaq məqsədi daşıyır. Məsuliyyətli turizm təcrübələri - davamlı turizm təcrübələri tullantıların azaldılması, su və enerjiyə qənaət, yerli biznes və iqtisadiyyatların dəstəklənməsi və yerli mədəniyyətlərə və adətlərə hörmət kimi məsuliyyətli turizm təcrübələrini təşviq edir. Davamlı turizm konsepsiyası XX əsrin son onilliyində mütəmadi müzakirə obyekti olmuşdur. Bu müzakirələrin nəticəsinidir ki, 1995-ci ildə Davamlı Turizm üzrə Ümümdünya Konfrası keçirilmiş və Davamlı turizm Xartiyası qəbul olunmuşdur (Əliyev, 2011: 52). Bütövlükdə dayanıqlı turizm beynəlxalq turizm əlaqələrinin tənzimlənməsinin mühüm prinsipidir, çünki o, ətraf mühitə və yerli mədəniyyətlərə mənfi təsirləri minimuma endirməklə yanaşı, turizm sənayesinin uzunmüddətli həyat qabiliyyətini təşviq edir.

Turistlərin qorunması - beynəlxalq turizm tənzimlənməsi turistlərin təhlükəsizliyini və qorunmasını prioritetləşdirməlidir. Buraya turistlərin ayrı-seçkilik və ya istismara məruz qalmamasını və onların adekvat səhiyyə, təhlükəsizlik və fövqəladə hallar xidmətlərinə çıxışını təmin edən qaydalar daxildir.Turistlərin qorunmasına müxtəlif vasitələrlə nail olmaq olar, məsələn: Hüquqi müdafiə - ölkələr turistlərin hüquqlarını qoruyan qanunlar və qaydalar, məsələn, ayrı-seçkilik, təqib və istismara qarşı qanunlar yarada bilər. Bu qanunlar həmçinin sifarişləri ləğv etmək, pulu geri almaq və ya şikayət etmək hüququ kimi istehlakçıların müdafiəsi tədbirlərini müəyyən edə bilər. Təhlükəsizlik - ölkələr tibbi xidmət, polis yardımı və evakuasiya xidmətləri kimi adekvat təcili xidmətlər göstərməklə turistlərin təhlükəsizliyini və təhlükəsizliyini təmin edə bilər. Ölkələr həmçinin müşahidə kameraları, təhlükəsizlik işçiləri və səyahət xəbərdarlığı kimi təhlükəsizlik və təhlükəsizlik tədbirləri qura bilərlər (Kılıç, 2017: 73). Bütövlükdə turistlərin mühafizəsi beynəlxalq turizm münasibətlərinin tənzimlənməsinin mühüm prinsipidir, belə ki, turistlərin səyahətləri zamanı və təyinat yerinə getdikləri zaman təhlükəsiz, təhlükəsiz və yaxşı məlumatlı olmasını təmin edir.

Şəffaflıq və hesabatlılıq - tənzimləmə turizm sənayesində şəffaflığı və hesabatlılığı təşviq etməlidir. Buraya tur operatorlarından və digər turizm bizneslərindən öz xidmətləri, qiymətləri və siyasətləri haqqında dəqiq və hərtərəfli məlumat vermələrini tələb edən qaydalar daxildir. Şəffaflıq və hesabatlılıq turizm sənayesində şəffaflığın, dürüstlüyün və hesabatlılığın təşviqinə yönəlmiş siyasət və tədbirlərə istinad edən beynəlxalq turizm münasibətlərinin tənzimlənməsi prinsipləridir. Şəffaflıq turistlərin nə üçün ödədikləri və səyahət təcrübələrindən nə gözləyə biləcəkləri barədə tam məlumatlı olmasını təmin etmək üçün turizm xidmətləri, qiymətlər və şərtlər haqqında aydın və dəqiq məlumatın verilməsini nəzərdə tutur .Turizm sənayesində şəffaflığı və hesabatlılığı təşviq edən siyasət və tədbirlərin bəzi nümunələrinə aşağıdakılar daxildir: Tənzimləyici orqanların yaradılması - ölkələr turizm sənayesinə nəzarət etmək və qanun və qaydalara riayət olunmasını təmin etmək üçün tənzimləyici orqanlar yarada bilərlər. Bu orqanlar həmçinin turistlərə və turizm bizneslərinə məlumat və dəstək verə bilərlər. Maraqlı tərəflərin cəlb edilməsi - maraqlı tərəflərin cəlb edilməsi turizmin inkişafı və idarə edilməsində turistlərin, yerli icmaların və ətraf mühitin maraqlarının nəzərə alınmasına kömək edə bilər. Bütövlükdə şəffaflıq və hesabatlılıq beynəlxalq turizm əlaqələrinin tənzimlənməsinin mühüm prinsipləridir, çünki onlar turizm sənayesinin

məsuliyyətli və davamlı şəkildə fəaliyyət göstərməsinə, turistlərin tam məlumatlandırılmasına və qorunmasına kömək edir.

Mədəni mübadilə - tənzimləmə mədəni mübadilə və müxtəlifliyə hörməti təşviq etməlidir. Bu o deməkdir ki, qaydalar turistləri yerli mədəniyyətlər və adətlərlə hörmətli və məsuliyyətli şəkildə əlaqə saxlamağa təşviq etməli, eyni zamanda mədəni bilik və ideyaların mübadiləsini təşviq etməlidir. Mədəni mübadilə, turistlər və qəbul edən icmalar arasında mədəni biliklərin, adət-ənənələrin və təcrübələrin mübadiləsini və paylaşılmasını nəzərdə tutan beynəlxalq turizm əlaqələrinin tənzimlənməsi prinsipidir. Turizmdə mədəni mübadilə müxtəlif mədəniyyətlər arasında qarşılıqlı anlaşma və hörməti təşviq etməyə kömək edə bilər və turistlər və yerli əhali üçün səyahət təcrübəsini zənginləşdirə bilər (Doğan, 2019: 155). Turizmdə mədəni mübadilə müxtəlif formalarda ola bilər, o cümlədən: Mədəni turizm - mədəni turizm yerli mədəniyyətin tarixini, adət-ənənələrini və dəyərlərini öyrənmək üçün muzeylər, tarixi yerlər və festivallar kimi mədəni yerlərə və attraksionlara baş çəkməyi nəzərdə tutur. Mədəni tamaşalar - musiqi, rəqs və teatr kimi mədəni tamaşalar turistlərə yerli mədəniyyəti dinamik və interaktiv şəkildə yaşamaq imkanı verə bilər. Mədəni mübadilə proqramları: Dil mübadiləsi və könüllü proqramlar kimi mədəni mübadilə proqramları turistlərə yerli mədəniyyəti daha dərindən başa düşməyi təmin edə bilər və həmçinin mədəni mübadilə və dialoq üçün imkanlar təqdim edə bilər. Mədəni mübadilə həm də mədəni turizmi təşviq etməklə və mədəni mübadilə və dialoq imkanlarını təmin etməklə yerli icmalara iqtisadi fayda verə bilər.

Nəticə

Bütövlükdə, beynəlxalq turizm əlaqələrinin tənzimlənməsi prinsipləri dayanıqlı turizm təcrübələrinin təşviqinə, qarşılıqlı faydaya və turistlərin qorunmasına üstünlük verməli, eyni zamanda turizm sənayesində mədəni mübadilə və şəffaflığı təşviq etməlidir.

Ədəbiyyat

1. Çolakoğlu, O., Çolakoğlu, Ü. (2019). “Səyahət agentliklərin idarə edilməsi”. Ankara: “Detalların nəşri”, 431 s.
2. Bahar, O. (2018). “Qloballaşma prosesində beynəlxalq turizm və rəqabətqabiliyyətlilik”. Ankara: “Detalların nəşri”, 213 s.
3. Əliyev, Ə., Aslanov, E. (2011). Beynelxalq Turizm Hüququ Dərslik. Bakı, 474 s.
4. Kılınç, S., Demir S. (2017). “Turizm marketinqdə yerli turistlərin turizm tələbatının ödənilməsi ilə bağlı hadisələrin göstərilməsi: Sinop vilayəti nümunəsi”. “Hitit Universiteti Sosial Elmlər İnstitutu Jurnalı”, 4 (1), s.72-98.
5. Doğan, H. (2019). “Turizmin sosial-mədəni əsasları”. Ankara: “Detalların nəşri”, 359 s.

Göndərildi: 17.02.2023 Qəbul edildi: 03.04.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/20/41-45

Khazar Musayev
Azerbaijan State Economic University
master student
xazar.musali22@gmail.com

THE ROLE OF INDUSTRY IN ECONOMIC DEVELOPMENT

Abstract

Industry plays an important role in the progress and improvement of the economy. The article talks about this importance of the industry. In the article, the appropriate classification of the industry in general was made. Besides, in the article, a comparative analysis of the article's progress trends in Azerbaijan was carried out. During the comparative analysis, a number of statistical data characterizing the progress indicators of the industry in our country were examined. In general, graphic description, tabular description, analysis, synthesis, comparative and statistical analysis methods were used in this research. In the end, the conclusion regarding the future prospects of the industries was mentioned.

Keywords: *industry; role of industry; industry of Azerbaijan; tendency of industry; classification of industry*

Xəzər Musayev
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
xazar.musali22@gmail.com

İqsitadi inkişafda sənayenin rolu

Xülasə

Sənaye sahəsi iqtisadiyyatın tərəqqisi və təkmilləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynamaqdadır. Məqalə sənayenin bu əhəmiyyətindən bəhs edir. Məqalədə ümumilikdə sənayenin müvafiq klassifikasiyası aparılmışdır. Bununla yanaşı, məqalədə Azərbaycanda məqalənin tərəqqisi tendensiyalarının müqayisəli analizi həyata keçirilmişdir. Müqayisəli analiz zamanı ölkəmizdə sənayenin tərəqqisi göstəricilərini səciyyələndirən bir sıra statistik məlumatlar araşdırılmışdır. Ümumilikdə bu tədqiqatda qrafik təsvir, cədvəl təsviri, analiz, sintez, müqayisəli və statistik təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Sonda sənaye sahələrinin gələcək perspektivləri ilə bağlı nəticə qeyd edilmişdir.

Açar sözlər: *sənaye; sənayenin rolu; Azərbaycan sənayesi; sənayenin tendensiyası; sənayenin təsnifatı*

Introduction

Companies and organizations engaged in the extraction of natural fundamental materials of mineral, plant, and animal origin, as well as the refining of agricultural products, constitute the primary industry in materials production. This results in the production of labor instruments, the vast majority of labor objects, and consumer goods. Industry is a division of material production, distinguishing it from non-productive divisions of the world (Markusen, 2008: 28).

Industry is essential to economic development because it generates employment and income and contributes to an economy's overall growth. Several ways in which industry contributes to economic development are outlined below (Rajput, 2019: 102).

1) Employment generation. Industries generate employment opportunities for individuals with diverse skill sets, ranging from those with extensive training to those with less experience. This

increases individual and family incomes, which in turn stimulates economic expansion (Oakley, 2006: 261).

2) Increased earnings. Industrial development contributes to the increase in a nation's income because it generates more revenue, which correlates to higher wages, salaries, and profits.

3) Investment. Industry expansion attracts both domestic and foreign investment, which contributes to the economic growth of a nation.

4) Transferring technology. The introduction of new technology and expertise by industries improves the overall knowledge and skill level of the labor force.

5) Increased efficiency. As businesses become more competitive and productive, industrial development increases the efficacy and productivity of the economy.

6) Export marketing. Numerous industries produce exportable goods and services, which contribute to the nation's foreign currency earnings and overall balance of payments.

GDP contribution is one of the industry's most substantial contributions to the economy. The industry includes manufacturing, mining, construction, and utilities, among others. These industries produce products and services that are sold domestically or exported, thereby contributing to the nation's GDP. In many developed nations, the industry contributes significantly to the gross domestic product.

The genuine situation of industrial enterprises in Azerbaijan was analyzed statistically. The key macroeconomic indicators of Azerbaijan's industrial sector are presented in the table below.

Table 1: Main macro-economic indicators by industrial sector.

	2021	**2020**	**2019**	**2018**	**2017**
Investments in fixed capital, billion AZN	7,5	9,1	9,2	8,5	10,6
Net profit, at current prices, billion AZN	32	18	29	32	24
Added value, at current prices, billion AZN	40	25	34	36	28
Total profit, at current prices, billion AZN	36	21	31	31	25

Source: (4).

The industrial sector in Azerbaijan has developed swiftly over the past five years, as is evident. Especially in 2021, industrial sector indicators increased significantly. While the industrial sector's added value was 28 billion manats in 2017, it increased by 43% between 2017 and 2021 to reach 40 billion manats. While the net profit in 2017 was 24 billion manats, it increased by 33.3% to 32 billion manats in 2021, and the total profit rose by 44% to 36 billion manats in 2021 from 25 billion manats in 2017 (4).

The "investments in fixed capital" indicator decreased by 29%, from 10.6 billion manats to 7.5 billion manats (4).

Table 2: "Distribution of the number of operating industrial enterprises by types of ownership"

	2021	2020	2019	2018	2017
For all property types	3689	3389	3169	2837	2582
foreign ownership	307	283	276	233	195
Non-state ownership	3125	2833	2607	2300	2052
State property	564	556	562	537	530
private property	2689	2435	2234	1975	1779
joint (mixed) ownership	129	115	97	92	78

Source: (5).

Clearly, the number of industrial enterprises has increased over the past five years. In 2017, there were 2,582 industrial enterprises, while in 2021 there will be 3,680. State industrial enterprises constituted only 15.3 percent of all industrial enterprises in 2021. In 2021, non-state ownership increased by 52.3% compared to 2017's total of 2052 units, totaling 3125 units (5).

Indicators of the annual number of persons employed in industrial enterprises in Azerbaijan have been analyzed based on the graph below.

Graph 1: "Annual number of employed population in industrial enterprises (at the end of the year)".

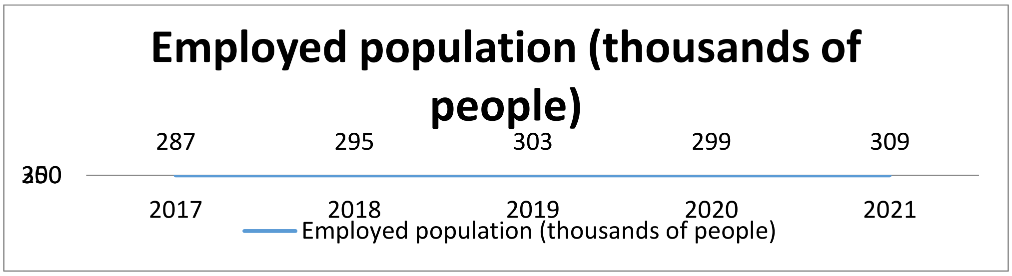

Source: the graph has been compiled according to the data from "(6)".

Evidently, the number of individuals working in industrial enterprises has increased over the past five years. In 2017, there were 287 thousand persons employed in industrial enterprises; by 2021, this number will have grown by 7.7% to 309 thousand (6).

Indicators of the annual number of salaried employees in Azerbaijan's industrial enterprises have been analyzed based on the graph below.

Graph 2: "Annual number of employees in industrial enterprises (at the end of the year)".

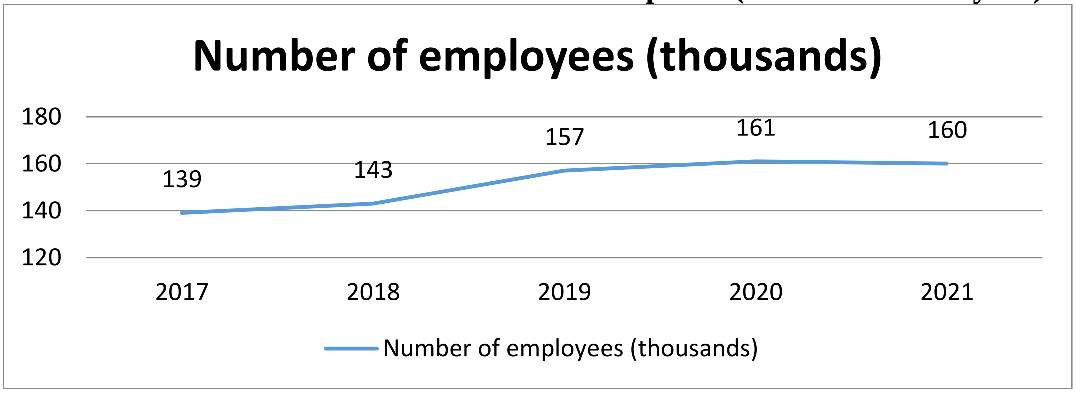

Source: the graph has been compiled according to the data from "(7)".

Clearly, the number of wage employees has increased over the past five years. In 2017, there were 139,000 salaried employees in industrial enterprises; by 2021, that number will have increased by 15.1% to 160,000 (7).

Industries are essential to modern man's economic activities. Industrial development is the primary determinant of a nation's economic development. Industries, the primary characteristics of modern civilization, provide us with the resources and employment opportunities we require (Lasi, 2014: 240).

There are numerous ways to classify industries, but the following are the most prevalent (Phillips, 2016: 16).

Primary Industry. Agriculture, fishing, mining, and forestry are industries that extract or produce fundamental materials from the natural environment.

Secondary Industry. Manufacturing, construction, and utilities are examples of secondary industries that convert raw materials into manufactured goods or products.

The Tertiary Sector. Retail, finance, healthcare, transportation, and hospitality are examples of industries that provide services to consumers or other organizations.

Quaternary Industry. Examples of industries involved in the production and dissemination of knowledge include education, research and development, and information technology.

Quinary Industry. Government, scientific research, and executive business management are examples of such industries.

Heavy Industry. These are industries, such as steel production, shipbuilding, and mining, that produce goods on a large scale and with substantial capital expenditures.

Light Industry. This refers to industries such as textiles, food processing, and consumer electronics that produce modest quantities of commodities or goods.

Sunrise Industry. Biotechnology, nanotechnology, and renewable energy have a high growth potential and are included in Sunrise Industries.

Sunset industry. Coal mining, printing, and wireline communications are examples of industries that are becoming obsolete.

These classification schemes are not mutually exclusive; industries may be classified in multiple categories.

In conclusion, the industry is an essential economic contributor. Its contributions to the gross domestic product, employment, and export revenues are essential for economic development and growth. In addition, the industry's influence on infrastructure, innovation, and technological advancement is essential for a nation's economic competitiveness as a whole.

Conclusion

The future development of the economy will be influenced by a number of factors that will impact the administration efficacy of industrial businesses.

In the absence of a distinct management structure for differentiating and administering the structural components of industrial enterprises, the allocation of material resources is made more difficult. The essentially similar operation of structural divisions within industrial firms makes it possible for these businesses to replicate division-level internal control procedures. Several conditions, including lucidity, sufficiency, and sources, are necessary for achieving effective and dependable control. It is essential to remember that the advent of international manufacturing companies into the local market and the growth of the economy both result in enhancements to management accounting and decision-making processes. The entry of domestic industry into the international market demonstrates a serious commitment to the openness and reliability of the information provided by the company as an additional resource for the purpose of enhancing both the short-term and long-term control of an industrial enterprise.

Second, industrial companies have experienced accelerated growth in recent years, which is a positive trend. As a direct result, there is an increasing demand for external and internal additional resources. In this context, manufacturing companies utilize a variety of control measures, one of

which is the exploration of prospective avenues for covering up non-production cost losses. Transparency, dependability, and the judicious use of available funds are the pillars of a productive industrial partnership with the environment.

Thirdly, the industrial corporations as commercial entities are typically complex. This complexity is based not only on a detailed organizational structure, such as the organization of budgeting and management accounting, but also on the industrial firm's own strategy. In light of these conditions, effective decision making requires a solid foundation, which can be provided by effective internal control and budgeting. In this respect, control effectiveness should be accomplished through stringent and targeted means.

And lastly, the internal control and budgeting, like all other control functions, require implementation resources. This demonstrates the relevance and practical utility of scientific and methodological advancements in the process of enhancing the efficiency of internal control and budgeting within the management system of industrial businesses.

References

1. Markusen, A., Wassall, G., DeNatale, D., Cohen, R. (2008). Defining the creative economy: Industry and occupational approaches. Economic development quarterly, 22(1), p.24-45.
2. Rajput, S., Singh, S. (2019). Connecting circular economy and industry. International Journal of Information Management, 49, p.98-113.
3. Oakley, K. (2006). Include us Out-Economic development and social policy in the creative industries. Cultural trends, 15(4), p.255-273.
4. https://stat.gov.az/source/industry/az/002-003.xls
5. https://stat.gov.az/source/industry/az/004-006-007.xls
6. https://stat.gov.az/source/labour/az/002_1-2.xls
7. https://stat.gov.az/source/labour/az/002_8-9.xls.xls
8. Lasi, H., Fettke, P., Kemper, H., Feld, T., Hoffmann, M. (2014). Industry. Business, information systems engineering, 6, p.239-242.
9. Phillips, R., Ormsby, R. (2016). Industry classification schemes: An analysis and review. Journal of Business, Finance Librarianship, 21(1), p.1-25.

Received: 15.02.2023 Accepted: 31.03.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/20/46-49

Xırdaxanım Əliyeva
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
magistrant
xanm.eliyeva.96@mail.ru

XALQ RƏSSAMI XANLAR ƏHMƏDOVUN YARADICILIĞINA BAXIŞ

Xülasə

Müasir Azərbaycan heykəltəraşlığının aparıcı simalarından olan Xanlar Əhmədov XX əsrin ikinci yarısından etibarən Azərbaycan incəsənətində özünəməxsus yer tutur. Yarım əsrdən çox zaman kəsimini əhatə edən yaradıcılıq yolunu bu gün yeni nailiyyətləri ilə zənginləşdirən heykəltaraş, çoxsayılı əsərləri ilə milli bədii irsimizi yaşatmaqdadır. Onun yaradıcılıq yolu Azərbaycan təsviri sənətinin ümumi mənzərəsini formalaşdıran aspektdə izlənir və bu kontekstdə Xanlar Əhmədov milli sənətimizin müvafiq inkişaf mərhələlərini, dövrün ideoloji və ictimai-mədəni transformasiyaları əsərlərində əks etmişdir.

Məqalədə xalq rəssamı, heykəltəraş Xanlar Əhmədovun yaradıcılığına ümumi icmal baxış verilir. Sənətkarın fərdi üslubunun formalaşma mərhələləri, Azərbaycan təsviri sənətində onun yeri və əhəmiyyəti, yaratdığı sənət əsərləri ümumi prizmadan və zamanın bədii mənzərəsinin kontekstində təqdim edilir.

Açar sözlər: *Xanlar Əhmədov, heykəltaraş, Azərbaycan təsviri sənəti, yaradıcılıq, əsər*

Khirdakhanim Aliyeva
Azerbaijan State University of Culture and Arts
master student
xanm.eliyeva.96@mail.ru

An overview Azerbaijan people's artist Khanlar Ahmedov's art and creativity

Abstract

Khanlar Ahmadov, one of the leading figures of modern Azerbaijani sculpture, occupies a special place in Azerbaijani art since the second half of the 20th century. The sculptor, who has enriched his creative path with new achievements for more than half a century, is keeping our national artistic heritage alive with his numerous works. His creative path is traced in the aspect that forms the general picture of Azerbaijani visual art, and in this context, Khanlar Ahmadov reflected the relevant development stages of our national art, ideological and social-cultural transformations of the period in his works.

The article presents an overview of the creative path of the People's Artist, sculptor Khanlar Akhmedov. The stages of the formation of Akhmedov's individual artistic style, his role and significance in the contemporary fine arts of Azerbaijan are considered. The author explores the textbook works of the sculptor, summarizing them in the artistic context of the era.

Keywords: *Khanlar Akhmedov, sculptor, fine arts of Azerbaijan, creativity, work*

Giriş

Arxada qoyduğu əlli illik sənət yolunun başlanğıcında rəssamlığa olan ciddi marağı Xanlar Əhmədovu Ə.Əzimzadə adına Dövlət Rəssamlıq Məktəbinə (1961-1966) gətimişdi. Qeyd olunan illərdə "Əzimzadə məktəbi" ölkənin aparıcı bədii təhsil müəssisəsi olmaqla, bir neçə rəssam nəslini formalaşdırır, burada XX əsr Azərbaycan təsviri sənətinin "ilk dalğa"sının zirvələri dərs deyir, akademik tərzlə yanaşı yerli bədii ənənələr və rəssamların fərdi üslublarının xüsusiyyətləri aşılanırdı (Vahabova, 1993: 16). Heykəltəraşlığımızın öndəgələn simalarından (Həyat Abdullayeva

və Cəlal Qaryağdı) aldığı ixtisas dərsləri X. Əhmədova ilkin mərhələdə ciddi təsirlər göstərir və sonrakı mərhələlərdə getdikcə inkişaf edir.

Peşəkar yaradıcılığa ilk addımlarını hələ tələbə olarkən atmış, 70-ci illərdən aktiv sənət fəaliyyətinə başlamışdır. Daşkənddə (1966-1972-ci illərdə A.Ostrovski adına Rəssamlıq İnstitutu) aldığı ixtisas təhsili onda şərq üslubunun məhəlli incəliklərinə, qərb realistik təsvir təfəkkürünə və akademik tərzinə yiyələnməkdə mühüm mərhələ olmuşdur. Heykəltaraş burada görkəmli rus ustadlarından dərs alaraq, fərdi bədii meyillərini formalaşdırır və artıq 1968-ci ildən beynəlxalq sərgilərin iştirakçısı olmuş, həm dəzgah (rəsm, qrafika, heykəltəraşlıq), həm də monumental (büstlər, xatirə lövhələri, memorial heykəltəraşlıq) əsərləri ilə ölkədə və xaricdə (Fransa, Almaniya, Yuqoslaviya, Türkiyə, İran, Polşa, Rusiya, Ukrayna, Özbəkistan və s.) Azərbaycan heykəltəraşlığını təmsil edir.

1972-1975-cı illərdə Moskvada (Rəssamlıq Akademiyası) aspirantura pilləsi üzrə təhsilini bitirərkən Ö.Eldarovun rəhbərliyi ilə təqdim etdiyi "Lənkəran qadınları" əsəri X.Əhmədovun yaradıcılıq yolunda "yaşıl işıq" rolunu oynamışdır. Ağacdan yonulmuş çoxfiqurlu kompozisiyası ifadəli ritm və təsirli plastikası ilə heykəltəraşın uğurlu imtahanı oldu. Əsərin 1980-ci ildə Sisoyev tərəfindən çap edilən alboma daxil edilməsi, həmçinin Rusiya Dövlət Şərq Xalqları İncəsənəti muzeyinin "qəniməti"nə çevrilməsi X.Əhmədov sənətkarlığının bariz sübutudur.

Yaradıcılığı boyu ənənəvi-əbədi, ictimai-bəşəri, tarixi və mənəvi mövzulara müraciət edərkən, pafoslu təntənəlilikdən uzaq, öz reallığı, obraza yaxınlığı və ifadəliliyi ilə seçilən əsərlər yaradır. Bu yolda dərin nəzəri və təcrübi bilik və bacarıqlara əsaslanan Əhmədov erkən yaradıcılıq mərhələlərindən başlayaraq meyillərini müəyyən edir. Fransız heykəltəraşı E.A.Burdelin fakturanı işləməsi, həcmlərin paylaşdırılması, səthlərin emalı kimi xüsusiyyətləri Əhmədovun sənətində mərkəz nöqtələrdən olur. Fakturanın kobud, canlı işlənməsində, obrazların simvolik oxunuşunda, dinamik həllərin üstünlüyündə Burdel öz zamanında öndər olmuşdur (Latham, 1970: 28). Əsərlərinin janr seçimində o, həm tarixi, həm alleqorik (Bürclər silsiləsi), həm də simvolik (Səhər, Analıq, Xoşbəxtlik, Qələbə və s.) obrazlar yaradaraq, onların ifadəliyini faktura vasitəsi ilə canlandırır.

Sadə əmək adamlarının, müasirlərinin portretlərini yaradarkən X.Əhmədov əsas olaraq reallığı olduğu kimi çatdırmağa səy göstərsə də, obrazın daxili aləminə nüfuz edir, xarakterin fərdi açılımında fiziki göstəricilərdən istifadə edir. Əksər hallarda düz xətlər və tamamlanmış formalardan imtina, biomorf axar formalar, kobud faktura, inandırıcılıq və təmkinlilik X.Əhmədov kompozisiyaları üçün xarakterikdir. «Tələbə qız», «Kolxozçu qadın», «Sürücü Mirzə», «Gimnast qız», «Fəhlə portreti», «Pəhləvan İsa», «Habil Əliyevin portreti», «Heykəltəraş M.Mirqasımovun portreti» va b. əsərləri dəfələrlə nüfuzlu sərgilərdə nümayiş etdirilmişdir (Bağırov, 2004).

X.Əhmədov yaradıcılığında ülvi hisslərin tərənnümününə yönəlmiş əsas mövzu analıqdır. Fəaliyyətinə məhz bu tipli əsərlərlə başlamış sənətkarın «Gənc ana», «Xoşbəxtlik», «Ana», «Ana körpəsi ilə» kompozisiyaları sözün əsl mənasında rəssamın ideal hesab etdiyi mənəvi hisslərlə zəngindir.

"X.Əhmədovun Xocalı mövzusuna müraciətini ayrıca vurğulamağa ehtiyac duyuruq. Belə ki, faciənin ildönümündə 20 tunc və 20 qrafik silsilə-kompozisiyanı ictimailəşdirməsi, onun həm də vətəndaş-sənətkar yanğısının ifadəsi idi. "Yandırılmış qadın", "Didərginlər", "Ana fəryadı", "Donmuşlar", "Qaçqınlar", "Faciə", "Güllə" əsərləri erməni təcavüzkarlarının dinc sakinlərə qarşı törətdikləri qanlı cinayətlər və vəhşilik bədii dillə ifadə edilmişdir" (Əliyev, 2017: 24). "Xocalı silsiləsi"nə görə müəllif "Bakılı" Beynəlxalq cəmiyyətinin təsis etdiyi "Humay" mükafatına layiq görülmüşdür. Heykəltaraş ikinci dəfə bu mükafata M.Hüseynovun qəbüstü abidəsinin uğurlu həllinə görə layiq görülmüşdir.

Tarix və tarixi şəxsiyyətlər yaradıcılığı boyu X.Əhmədov üçün əsas janr qismində olmuşdur. Müəllifin tarixi simalar sırası xalqımızın uzaq və yaxın keçmişinin, dahi şəxslərin tərənnümünə yönəlmişdir. Heykəltəraşın yaratdığı obrazlar sırasında Ə.Şixlinski, S.Mehmandarov, R.Rza, N.Gəncəvi, Ə.Vahid, Cavad xan, Tomiris, H.Z.Tağıyev, M.P.Vaqif, M.Ə.Sabir, Ü.Hacıbəyov,

C.Cabbarlı, M.F.Axundov və s. olması onu bu konteksdə sərgi etməyə sövq etsə də, daim genişlənməkdə olan bu "şəxsiyyətlər cərgəsi" sonu görsənməyən üfüqə bənzəyir.

Son illər Gəncə şəhərində xüsisi aktivlik sərgiləyən sənətkarın Gəncə Dövlət filarmoniyasının tağlarında yerləşən Ü.Hacıbəyov, Q.Qarayev, F.Əmirov, Niyazi, A.Məlikovun, həmçinin Gəncə Dövlət Dram teatrının qarşısında ucaldılan C.Cabbarlı, M.F.Axundovun monumentləri və "Sarı Gəlin" kompozisiyası ifadəli həlli, ətraf mühitlə uyarlılığı baxımından diqqətəlayiqdir.

Hazırki mərhələdə işğaldan azad olan torpaqlarımızda keçmiş sənət əsərlərinin bərpasına yönəlmiş fəaliyyəti X.Əhmədovun yaradıcılığında yeni və şanlı məqamdır. Şuşada Bülbülün evinin xatirə lövhəsi və heykəltəraşlıq tərtibatında, "Güllələnmiş heykəllər" adı ilə tarixə yazılan Bülbül və Ü.Hacıbəyovun (N.Dadaşovla birgə) abidələrinin yenidən Şuşada quraşdırılmasında iştirakı və "Şuşa lahiyəsi" çərçivəsində adı hələ açıqlanmayan bir neçə iş X.Əhmədovun yaradıclıq kitabında önəmli səyfələrdəndir.

"Heykəltəraşın millət qarşısında xidməti olanlara bu cür duyulası sənətkar məhəbbəti özünü onun hazırladığı məzarüstü abidələrdə də göstərib" (Əliyev, 2006: 13). X. Əhmədov imzasını daşıyan Ə.Elçibəy, M.Hüseynov, M.Araz, H.Bağırov, Ə.Şıxlinskinin və s. memorial abidələri öz lirik-psixoloji təsir qüvəsi ilə seçilir, onların tipoloji ümumləşdirməsi isə eleqiya təəsüratlarına əsaslanır.

Əsərlərində pafosdan, aldatıcı və aşkar əzəmətli formalardan uzaq olan Əhmədov obrazlarının möhtəşəmliyini, monumentallığını onların canlılığında, sərbəst pozalarında, fakturanın aydınlığında görür.

Memorial janr Əhmədovun görkəmli şəxsiyyətlərin ev-muzeyləri üçün hazırladığı xatirə lövhələrində də öz əksini tapmışdır. Onun əsərləri sırasında C.Cabbarlı, Ə.Şıxlinski, Ə.Əzimzadə, Ə.Pepinov, S.Bəhlulzadə, H.Cavid, Bülbülün və s. xatirə lövhələri təkcə tanınma nişanı olmayıb, bütün detallaıyla ithaf edilmiş şəxsiyyətlərin həyat və yaradıcılığının, ictimai fəaliyyətinin qısa, simvolik salnaməsidir.

Sənətkarın Bayılda doğum evinin qarşısında yerləşən "Xoşbəxt uşaqlıq" kompozisiyası (Ə.Kərimovla birgə), M.F.Axundov adına milli kitabxananın fasadını bəzəyən M.Ə.Sabirin (N.Dadaşovla birgə) və R.Rzanın, Cəbrayılda Aşıq Pərinin (Cəbrayılın işğalı zamanı məhv edilib), İstiqlaliyyət prospektində yerləşən H.Z.Tağıyevin və s. monunmental abidələri təsvir olunanların əbədi obrazlığı ilə yanaşı onların canlılığının, bu günümüzdə əhəmiyyətli olmalarının təcəssümüdür.

Nəticə

Yaradıcılığının peşəkarlıq mərhələsində olan tişə ustası özünü realistik tərzdə ifadə etməyə üstünlük versədə, onun yaradıcılığında realizmin fərqli, özünəməxsus formatı yaranmışdır. Əsərlərində məzmuna önəm verilməsi, məzmuna uyğun kompozisiya quruluşu, fəlsəfi və simvolik elementlərlə ifadə, tarixilik və müasirliyin sintezinə cəhd, daim bədii axtarışda olan heykəltəraşın sənətini aktual edir.

Xanlar Əhmədovun təsviri sənətin inkişafına verdiyi tövhələr izsiz qalmamışdır, onun 2002-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Əməkdar rəssamı, 2006-cı ildə Azərbaycan Respublikasının Xalq rəssamı fəxri adlarına layiq görülməsi zəhmət və sədaqətlə baş qoyduğu bu yolda yaradıcılığına verilən dəyərdir. X.Əhmədov hər zaman yaradıcılıq axtarışındadır və maraqlı əsərləri ilə diqqət mərkəzindədir.

Əldə etdiyi bədii təcrübəni gənclərə ötürməkdə ciddi səylə çalışan Əhmədov Azərbaycan Mədəniyyət və İncəsənət Universitetində müəllimlik fəaliyyəti ilə məşğul olur, yeni nəslin yetişməsinə tövhələr verir.

"Həyatda ən qorxulusu qocalmaqdır. Ruhun, ürəyin qocalması... Mən hələ cavanam, çünki ürəyim, ruhum cavandır", - deyən Xanlar Əhmədovun yaradıcılıq sahələri və məkanları yeni impulslarla zənginləşməkdədir. Onun azad Şuşadakı əsərləri və bərpa fəaliyyəti, onlarla yeni dəzqah və rəsm əsərləri heykəltaraşın bədii nailiyyətlərinin aktuallığının nəticələridir.

Ədəbiyyat

1. Vahabova, D. (1996). Druoe iskustvo. Bakı: Elm, 16 s.
2. Latham, J. (1970). Sculture of Antoine Bourdelle, NY, 28 p.
3. Bağırov, V. (2004). Azərbaycanda kiçik formalı heykəltəraşlığın inkişafı (XX əsr). Bakı.
4. Əliyev, Z. (2017). Heykəltaraş ömrü. 25-27 fevral. Kaspi qəz., 24 s.
5. Əliyev, Z. (2006). Lirik duyquları romantika ilə qovuşan sənətkar. 11-12 iyun. Azadlıq qəz., 13 s.

Göndərildi: 20.02.2023 Qəbul edildi: 01.04.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/20/50-52

Sənəm Alıyeva
Sumqayıt Dövlət Universiteti
magistrant
alizdesanam501@gmail.com

DİLÇİLİKDƏ ÜSLUB ANLAYIŞI

Xülasə

Dil və dili təşkil edən vahidlərin dəyişməsi gec baş verir. Bu isə dildəki dəyişmənin uzun illərə, əsirlərə, nəsillərə söykənməsi ilə ölçülür. Dili əhatə edən vasitə və vahidlər sistem halında birləşrək müəyyən qanun və normalara əsaslanır. Ədəbi dil də dilin bir hissəsini təşkil edir. Buna görə də ədəbi dilə aid olan normalar üslublara da aiddir. Ancaq üslublar fərqli sahələri ifadə etdikləri üçün onların normativliyi həmin sahələrlə müəyyən edilir. Dil özündə bir çox funksiyaları ehtiva edir. Bütün bu funksiyalar özünü insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində fərqli və özünəməxsus tərzdə əks etdirir. Ünsiyyət, məlumat və təsir dilin əsas ictimai funksiyalarıdır.

Açar sözlər: *dil, ədəbi dil, üslub, termin, nitq, ədəbiyyat, ritorika, ünsiyyət*

Sanam Aliyeva
Sumgait State University
master student
alizdesanam501@gmail.com

The concept of style in linguistics

Abstract

Language and language-forming units change late. This is measured by the change in the language based on long years, captivity, and generations. The means and units surrounding the language are combined into a system and based on certain laws and norms. Literary language is also a part of language. Therefore, the norms that apply to literary language also apply to styles. However, since styles express different fields, their normativity is determined by those fields. Language includes many functions. All these functions are reflected in different and unique ways in different areas of human activity. Communication, information and influence are the main social functions of language.

Keywords: *language, literary language, style, term, speech, literature, rhetoric, communication*

Giriş

Çox geniş məzmuna malik olan üsluba incəsənətin bütün sahələrində - ədəbiyyatda, musiqidə, rəssamlıqda, memarlıqda və digərləridə rast gəlmək mümkündür. Üslubun tarixi çox qədimlərə antik dövrə qədər uzanır. Belə ki, antik dövr filosoflarının, natiqlərinin əsərlərində bu məfhuma tez-tez rast gəlmək mümkündür. Klassik dövrdə mövcud olan elmlərdə üslub ritorikanın daxilində izah edilirdi. Məhz buna görədir ki, yunanlar üsluba sübutetmə, inandırma üçün lazım olan bir vasitə kimi baxmışlar. Hindlilər isə üsluba nitqin bəzəyi, zahiri əlaməti kimi yanaşmışlar.

Üslub anlayışı: Üslub sözü hərfi mənada tərz, üsul, yol, metod, intizam, səliqə sözləri ilə eyniyyət təşkil edir. Üslub termini görkəmli şəxslərin tədqiqatlarının əsasını təşkil etmişdir. H. Həsənov üslub termininin tarixini araşdıraraq yazır: "Üslub və üslubiyyat terminləri antik dövrdən müvazi şəkildə işlədilir. Bu terminlərin işlədilmə və tətbiqolunma sahələri geniş və müxtəlifdir. Hələ qədim dövrlərdə romalılar dil məsələləri ilə məşğul olarkən üslub və üslubiyyat problemləri onların diqqətindən yayınmamışdır" (Ağakişiyeva, 2008: 136).

Romada istifadə olunan stil sözü üslub anlayışının əvəzində işlənmiş və yazı manerası anlamını ifadə etmişdir. Sonradan-sonraya üslub yazı forması, yazılı nitq mənasında istifadə edilməyə

başlamışdır. "Deməli, üslub sözü adı altında danışmaq və yazmaq manerası başa düşülürdü. Bu manera praktik olaraq bir sıra qaydalar kimi dillə ifadənin vahid formasına uyğun gəlirdi. Üslub bu formada bütün Avropa dillərinə keçmişdir. Antik üslubiyyatın vəzifəsinə ifadənin gözəlliyini və münasdiblini öyrənmək daxilidi. Natiqin niyyətinə uyğun gələn ifadə ideal üslub sayılırdı. Buradan da üslubun obyektiv kateqoriya olması ortalığa çıxır" (Bayramov, Rüstəmov, 2016: 360).

Antik ritoriklərə görə üslub dinləyicilərə psixoloji cəhətdən güclü təsir göstərən, onları ram etmək, inandırmaq kimi xüsusiyyətləri özündə birləşdirir. Nitqin xüsusi növü olan üslub antik ritorika və poetikanın tərkib hissəsi kimi öyrənilmişdir. Üslubun əsas funkusiyası onun aydın, anlaşıqlı, başa düşülən tərzdə ifadə olunmasıdır. Natiqlər və ritorların nitqində bütün bu meyarların gözlənilməsi vacib məsələ idi. Çünki onlar bir çox məsələlərin həllində xüsusi usluba malik nitqləri ilə qarşısındakıları inandırmağı bacarmalı idi.

"Üslub bu və ya digər ümumxalq, ümumilli təsir dairəsində işlədilən nitq vasitələrinin seçilməsi və birləşməsi, o xalqın ictimai təcrübəsində başqa vəzifə daşıyan, başqa məqsədə xidmət edən ifadə vasitələri ilə nisbi müqayisədə götürülən priyomların ictimaiyyət tərəfindən dərk edilmiş, təkmilləşmiş və funksional cəhətdən sərtləşmiş, daxilən birləşmiş məcmusudur" (Ağakişiyeva, 2008: 136).

Baş verən yeniliklər, inkişaf və dəyişmələr nitqin ümumi mənasının dəyişməsinə səbəb olur. Bununla da ritorika ədəbiyyata təsir göstərərək XVIII əsrin sonuna qədər onunla əlaqədə inkişaf edir, XIX əsrdən başlayaraq ritorika zəifləyərək vacibliyini itirir. Beləliklə üslubun öyrənilməsində digər ellər aktuallıq qazanır. Bu sahədə filologiya elmlərinin mühüm rolu danılmazdır. İlk vaxtlar üslub anlayışı ədəbiyyat və ədəbiyyat nəzəriyyəsinin tərkibində geniş şəkildə istifadə edilirdi və onun bir hissəsi hesab edilirdi. Ancaq tədricən dilin üslubi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə maraq artdıqca üslub dil vahidlərini izah etməyə başladı.

Dilçilikdə üslubların formalaşması. "Dildə üslubların meydana gəlməsi, öz vahidlərini standartlaşdırması və normalarını müəyyənləşdirməsi milli dilin zənginliyindən xəbər verir. Hər hansı bir milli ədəbi dilin əsas xüsusiyyətlərindən biri funksional üslubların bütünlükdə meydanda olmasıdır" (Cəfərova, 2008: 148).

İnsan fəaliyyətinin demək olar ki, bütün sahələrində ünsiyyət əsas elementdir. Ünsiyyətin kökündə isə dil amili dayanır. Cəmiyyət daxilində insanlar bir-birlərinə fikirlərini, duyğularını çatdırmaq üçün dil vasitələrindən məqsədyönlü şəkildə seçib işlədirlər ki, bunun nəticəsində isə dilin üslubları yaranır. Üslublar inkişaf edən cəmiyyətin konkret bir dövründə yarandığı üçün onların tarixi elə dil yaranmağa başlayanda başlamış hesab edilir. Onların formalaşmasında mövud dil xüsusiyyətləri nəzərə alınır.

Cəmiyyətin tarixi inkişafı ilə bağlı olaraq ədəbi dil üslubi cəhətdən şəkillənir. Üslublar ədəbi dilin müxtəlif ictimai-mədəni həyatının inkişafına uyğun təşəkkül taparaq genişlənir. Ədəbi dilin ictimai vəzifəsini həyata keçirilməsində dilin üslubları sistemli şəkildə fəaliyyət göstərir. Bunun nəticəsində müxtəlif üslublar yaranır və cəmiyyətə dilin təsiri bu prosesdən başlayır.

"Ədəbi dil bir sıra spesfik xüsusiyyətləri ilə fərqlənən və belə xüsusiyyətlər, əlamətlər sistemi ilə də qollara ayrılan vahid ümumxalq dilinin ali forması kimi anlaşılmalıdır. Bu isə o deməkdir ki, ədəbi dilin əsasını ümumxalq dili vahidləri hamı üçün ümumi olan cəhətlər təşkil edir. Lakin bununla yanaşı olaraq bir sıra məhdud sahələrlə əlaqədar spesifik cəhətlərə malik olduğundan ədəbi dil ifadəlilik vasitələri sisteminə görə müxtəlif qollara ayrılır ki, buna da ümumiləşdirilmiş halda ədəbi dilin üslubları deyilir" (Dəmirçizadə, 1962: 272). Bu mülahizələr ədəbi dil və üslublar haqqında Ə.Dəmirçizadənin fikirlərinin ümumiləşdirilmiş formasıdır.

Üslubları təsnif edərkən onların əlamə, keyfiyyət və kəmiyyət göstəricilərinə diqqət yetirilməsi zəruri məsələlərdən biridir. Dünya dilçilik elmində ədəbi dilin funksional üslublarının qərarlaşdırılmasında və qruplaşdırılmasında müəyyən çətinliklər özünü göstərir. Bir çox səbəblər bu çətinliklərin yaradır. Məhz buna görədir ki, üslubların müəyyən bir sistemə əsaslanaraq hərtərəfli öyrənilməsi üçün dilçilik elmində konkret meyarlar mövcud deyil. Amma bununla birlikdə müxtəlif dövrlərdə üslubların müəyyənləşməsində bəzi zəruri əlamətlər başlıca götürülmüşdür.

"Dünya dillərində təşəkkül tapmış hər bir funksional üslub tədricən zənginləşmə və təkmilləşmə yolu keçir. Funksional üslubların inkişaf tarixi ümumxalq dilinin ədəbi qolunun tarixi ilə bağlı olur. Üslubların inkişafına dildaxili amillərlə bərabər dilxarici amillər də öz təsirini göstərir. Dilxarici amillər – dil kontaktları, əlaqələr, qarşılıqlı təsir bu prosesdə xüsusi rol oynayır. Dil, dövlət quruluşu, siyasət üslubların formalaşmasına öz təsirini göstərir" (Qurbanov, 2019: 512).

Nəticə

Dildə mövcud olan üslubların yaranması, inkişafı və fəaliyyət dairəsi müxtəlif olur. Belə ki, onlardan biri tez, biri gec yaranır və ya paralel şəkildə inkişaf edir. Bir üslub həmişə daha fəal, aktiv və istiqamətverici keyfiyyətləri ilə digərlərindən fərqlənərək onlara da öz müsbət təsirini yansıdır. Bu hal dilə dinamiklik və yenilik qazandırır. Dildə mövcud olan milli xüsusiyyətlər üslubların formalaşmasına birbaşa təsir göstərir. Milli mədəniyyət və ənənə, dini təbliğat, dövlətin strukturu, dil siyasəti və dil kontaktı kimi faktorlar dilin funksional üslublarının təşəkkül tapmasına, formalaşmasına spesfiklik qazandırır. Üslublardan danışarkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, dilin funksional üslubları o dildə danışan şəxslərin iradəsindən asılı olmayaraq formalaşır.

Ədəbiyyat

1. Ağakişiyeva, Ş. (2008). "Ədəbi dilin normaları və üslubları". Bakı, 136 s.
2. Bayramov, A., Rüstəmov, Ə. (2016). "Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti" (dərslik), Sumqayıt: "Zəka Print" mətbəəsi, 360 s.
3. Cəfərova, Z. (2008). "Rəsmi-inzibati üslub". Bakı, 148 s.
4. Dəmirçizadə, Ə. (1962). Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyatı. Bakı: Azərtədrisnəşr, 272 s.
5. Qurbanov, A. (2019). "Ümumi dilçilik". III cild (3 cilddə). Bakı, 512 s.

Göndərildi: 22.02.2023 Qəbul edildi: 05.04.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/20/53-56

Rövzə Şaməmmədli
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
rovzash@gmail.com

TURİZM SFERASINDA İNFORMASİYA TEXNOLOGİYALARININ TƏTBİQİ ƏSASLARI

Xülasə

Müasir texnologiyalar, ilk növbədə informasiya və rabitə texnologiyası (İKT), turizm sənayesinin gələcək istiqamətinin və inkişaf tempinin müəyyən edilməsində, aparıcı rola malikdir. İKT turizm bazarında tələb və təklif tərəfləri arasında yeni əlaqələrin qurulmasında yaxından iştirak edir. İKT-nin turizm sənayesinə inteqrasiyası turizm müəssisəsinin uğuru üçün vacibdir. İKT fərdin istənilən vaxt istənilən yerdən turizm məhsulları haqqında məlumat əldə etməsinə şərait yaradır. Əslində, İnformasiya Texnologiyaları təkcə turizmin inkişafında mühüm rol oynamayıb, həm də turizm fenomenini dünyanın hər yerinə yayaraq səyahəti daha təhlükəsiz etmişdir. Turizm müəssisələri mobil kompüterlər, veb texnologiyaları və s. meydana çıxdıqdan sonra klaviaturada bir kliklə bütün dünya üzrə hədəf müştərilərə çata bilirlər. Turizm sənayesinin yayılması, təhlükəsizliyi və digər aspektləri baxımından inkişaf etmiş İnformasiya Texnologiyalarının rolu bu məqalədə nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: *informasiya texnologiyaları, internet, turizm sənayesi, səyahətçi, inkişaf*

Rovza Shamammadli
Baku State University
master student
rovzash@gmail.com

Fundamentals of application of information technologies in the sphere of tourism

Abstract

Modern technologies, primarily information and communication technology (ICT), have a leading role in determining the future direction and pace of the tourism industry development. ICT is closely involved in establishing new relationships between supply and demand parties in the tourism market. The Integration of ICT in the tourism industry is an essential for success of tourism enterprise. ICT facilitates an individual to access the tourism products information from anywhere any time. In fact, Information Technology or IT has played a critical role not just in the advancement of tourism, but it has helped inspreading the phenomenon of tourism to every part of the world and has made travel safer. Tourism enterprises can also reach the targeted customers across the globe in a single click on the keypad after emergence of mobile computers, web technologies etc. The role of Information Technologies which has developed in terms of the tourism industry's proliferation, safety and other aspects are overviewed in this paper.

Keywords: *information technology, internet, tourism industry, traveller, development*

Giriş

Müasir dövrdə informasiya texnologiyalarının inkişafı və eləcə də tətbiqi cəmiyyətin müxtəlif sferalarında mühüm əhəmiyyət kəsb edən mövzulardan biridir. Bu hal özünü turizm sferasında da göstərir. Belə ki, turizm günümüzə qədər həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələr tərəfindən xüsusi diqqət göstərilən və daim inkişaf etdirilən bir sahədir.

Turizmin anlayışına beynəlxalq sənədlərdə və ayrı-ayrı dövlətlərin milli qanunvericiliklərində müxtəlif formalarda qarşılaşmaq mümkündür. "Turizm haqqında" Azərbaycan Respublikası

Qanununun 1-ci maddəsi əsas anlayışlara həsr olunmuşdur. Həmin maddədə turizmə - fiziki şəxslərin getdiyi ölkədə (yerdə) ödənişli fəaliyyətlə məşğul olmamaq şərtilə istirahət, mədəni, tarixi və təbii irslə tanışlıq, sağlamlıq, bərpa və digər məqsədlərlə daimi yaşadığı ölkənin (yerin) hüdudlarından kənara müvəqqəti səyahəti kimi anlayış verilmişdir (1).

Turizm dünyanın ən böyük xidmət sənayesi kimi tanınır. Turizm istər konkret turizm məkanları və mərkəzlərinin gətirdiyi gəlirlər, istərsə də onunla əlaqəli digər sahələrdən əldə olunmuş vəsaitlər baxımından geniş iqtisadi əhəmiyyətə malikdir. İqtisadi fenomen kimi turizm inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar və ölkələr üçün böyük imkanlar təqdim edir. Belə ki, o, yeni iş yerləri yaradır, yerli iqtisadiyyatı gücləndirir, yerli infrastrukturun inkişafına töhfə verir, təbii mühitin, mədəni sərvətlərin və ənənələrin qorunmasında, yoxsulluğun və bərabərsizliyin azaldılmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hazırkı dövrdə turizmin belə bir əhəmiyyətli mövqeyə gəlib çıxmasında müasir texniki vasitələrin inkişafının və onların bu sahədə tətbiq olunmasının mühüm rolu vardır. Bu baxımdan beynəlxalq turizmin təşkil olunmasında müasir informasiya texnologiyalarının rolunun aydınlaşdırılması və tətbiqinin öyrənilməsi maraq doğuran məsələlərdəndir.

İnformasiya texnologiyaları dedikdə hesablama texnikası əsasında məlumatların toplanması, saxlanılması, axtarışı, işlənmə üsullarının müəyyən sıralanması başa düşülür. İnformasiya texnologiyaları ilə idarəetmə texniki və proqram mühitinin ayrılmaz hissəsidir. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının təsir dairəsi dövlət strukturlarını və vətəndaş cəmiyyəti institutlarını, iqtisadi və sosial sahələri, elm və təhsili, mədəniyyəti və bütövlükdə insanların həyat tərzini əhatə etmişdir. Hazırda informasiya cəmiyyətinə istiqamətlənmiş yolun, bəşəriyyətin gələcəyinə gedən yol olduğu artıq heç kimdə şübhə doğurmur.

İnformasiya texnologiyaları turizm sənayesində tələbin artırılmasında yeni üsul kimi mühüm rol oynayır ki, bu da öz növbəsində turizm sənayesini daha da inkişaf etdirməklə yanaşı, daha çox turist cəlb edir və daha çox gəlir əldə edir. Turizm 30 ildən artıqdır ki, informasiya texnologiyalarının inkişafı ilə sıx bağlıdır. 1970-ci illərdə Kompüter Rezervasiya Sistemlərinin (CRS), 1980-ci illərin sonunda Qlobal Paylama Sistemlərinin (GDSs) və 1990-cı illərin sonunda internetin yaradılması turizmdə əməliyyat və strateji təcrübələri kəskin şəkildə dəyişdirdi. Beləliklə, müştərilər turizm sənayesində nümayiş etdirilən təklifə birbaşa daxil olmaq imkanı əldə etdilər. 1980-ci illərdən etibarən İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyaları (İKT) dünya miqyasında turizm sənayesinə imkan yaratmışdır. Səyahət və turizm sənayesi bütün dünyada 198 milyondan çox iş yeri yaratmış və 2002-ci ildə bir çox ölkələrin ümumi milli məhsulunun 10%-ni təşkil etmişdir. Hal-hazırda İnternet və İKT bütün operativ, struktur, strateji və marketinq səviyyələrində dünya üzrə təchizatçılar, vasitəçilər və istehlakçılar arasında qlobal qarşılıqlı əlaqəni asanlaşdırmaq üçün aktualdır.

Turizm üzrə ixtisaslaşmış beynəlxalq təşkilat olan Ümumdünya Turizm Təşkilatı iddia edir ki, "uğurun açarı istehlakçı ehtiyaclarının tez müəyyən edilməsində və potensial müştərilərə hərtərəfli, fərdiləşdirilmiş və müasir informasiya ilə çatmaqdadır". Müasir səyahətçilər təqdim olunan turizm məhsulunun həm həcmi, həm də keyfiyyəti baxımından daha əlverişli vasitə olan informasiya texnologiyalarının geniş tətbiq olunduğu turizm şirkətlərinə üz tuturlar (WTO, Guidelines for the transfer of new technologies in the field of tourism, 1988).

Turizm sənayesində informasiya texnologiyalarının istifadəsi həm turizm tələbinin ölçüsünün və mürəkkəbliyinin inkişafı, həm də mini-bazar seqmentlərinə müraciət edən yeni turizm məhsullarının sürətli genişlənməsi və təkmilləşməsi ilə şərtlənir. Belə ki, yeni, təcrübəli, inkişaf etmiş, tələbkar səyahətçilər xüsusi ehtiyaclarını və istəklərini təmin edən daha ekzotik istiqamətlər və orijinal təcrübələr haqqında məlumat axtarır, həmçinin tədarükçülərlə qarşılıqlı əlaqə qurmağı tələb edirlər. Turizm tələbatını ödəmək və uzunmüddətli perspektivdə sağ qalmaq üçün texnologiyanı birləşdirmək və bazarla interaktivliyi artırmaq gərəklidir. İnformasiya texnologiyaları səyahətçilərə etibarlı və dəqiq məlumat əldə etməyə, həmçinin ənənəvi üsullarla tələb olunan vaxt, xərc və narahatlığa görə rezervasiyaları daha rahat üsullarla həyata keçirməyə imkan verir. Müştəri məmnuniyyəti təyinatların əlçatanlığı, imkanları, attraksionları və fəaliyyətləri haqqında xüsusi məlumatların dəqiqliyi və əhatəliliyindən çox asılıdır. Bundan əlavə, informasiya texnologiyaları bir

sıra digər amilləri ilə istehlakçıların məmnunluğunu artırır. Yəni, istehlakçılara daha çox seçim imkanı təqdim etməklə, informasiya mübadiləsi yaradır, bürokratiyanın və kağız işinin azaldılması ilə müştərilərə xidmət üçün vaxta qənaət etmək imkanı yaradır; loyallıq sxemləri tərəfindən toplanmış kəşfiyyat məlumatlarından istifadə etməklə məhsulun fərdiləşdirilməsini reallaşdırır; yeni xidmətlər göstərir (məsələn, uçuşda və ya otaqda əyləncə və məlumat kanalları); əməliyyat tapşırıqlarını asanlaşdırır (məsələn, otaqda televizorun yoxlanılması); fərdi xidmətlər həyata keçirir (məsələn, telefon operatoru qonağı öz adı ilə tanıyır) və nəhayət, daha yaxşı xidmət üçün təşkilatların şöbə və funksiyalarının daha yaxşı inteqrasiya edir (Egger, Buhalis, 2008).

Turizmdə tələbin idarəedilməsi üçün güclü CRS-lərin (kompüter rezervasiya sistemləri) tətbiq edilməsi artıq məcburi xarakter daşıyır, çünki internetdən istifadə, turistik xidmətləri onlayn sifariş edən müştərilərin sayında artım nəzərə çarpmaqdadır. Kompüter Rezervasiya Sistemləri (CRS) və getdikcə artan İnternet provayderləri şəffaf və müqayisəsi asan məlumatlara rahat giriş üçün istehlakçı ehtiyaclarını ödəyir. Komputer rezervasiya sistemləri müştərilərin gediləcək yer, səyahət paketləri, səyahət, mehmanxana və əyləncə xidmətləri, qiymətlər və s. kimi mövzularda ehtiyaclarını qarşılayır. Bu sistemlər müştərilərə son dəqiqə rezervasiya etmə imkanı və çeviklik təqdim edərək, həmin dəqiqə rezervasiya təsdiqi və sürətli məlumatlandırma kimi məsələlərdə müştərilərin geniş faydalanmasına şərait yaradır (4).

İnformasiya texnologiyalarının təsiri özünü həm özəl, həm də dövlət sektorunun turizm istehsalı, marketinqi, paylanması və əməliyyat funksiyalarında göstərir. İdarəetmə münasibətinin yeni biznes mühitinə uyğunlaşdırılması və fövqəladə imkanlardan istifadə etməsi şərti ilə informasiya texnologiyaları həmçinin işçilərin mənəviyyatını, idarəetmə effektivliyini, məhsuldarlığını və nəticədə turizm təşkilatlarının gəlirliliyini artıra bilər.

Turizm sənayesi beynəlxalq səyahət sənayesinin ən az avtomatlaşdırılmış seqmentidir. Ön ofis, satış, planlaşdırma və əməliyyat funksiyalarını asanlaşdırmaq üçün Əmlakın İdarə Edilməsi Sistemləri (PMS) tətbiq edilmişdir. Bu, bütün rezervasiyalar, tariflər, doluluq və ləğvlərlə məlumat bazasını idarə etməklə əldə edilmişdir. Turizm təşkilatları inventar idarəçiliyini təkmilləşdirmək, istehlakçılarla qarşılıqlı əlaqə qurmaq və əməliyyat xərclərinin bir hissəsini azaltmaq üçün getdikcə daha çox komputerləşdirilmiş sistemlərdən istifadə edirlər. İKT turizm agentliklərinin daxili təşkilində böyük təkmilləşdirmələr təqdim etdi. Səyahət agentlikləri öz bek-ofislərini (məsələn, mühasibat uçotu, komissiya monitorinqi və işçi heyəti) və ön ofis (müştərilərin tarixi, marşrutun inkişafı, bilet satışı və təchizatçılarla əlaqə) funksiyalarını birləşdirərək, əhəmiyyətlilik, səmərəlilik və xərclərə qənaət əldə etmişlər. Filiallarda aparılan əməliyyatlar avtomatik olaraq baş ofisə bildirilə bildiyi üçün daha sərt maliyyə nəzarətinə nail olmaq mümkün olmuşdur.

Fərdi səviyyədə CRM sistemləri agentliklərə onların səmərəliliyi, nəzarəti və rəqabət qabiliyyətinin fəaliyyətini izləməkdə dəstək verir. Məlumat anbarında məlumatların saxlanması, həmçinin onlara xüsusi məhsullarla fərdi müştəriləri hədəfləmək, bununla da hər bir müştəriyə təklif olunan əlavə dəyər xidmətlərini artırmaq və vasitəçiliyin aradan qaldırılmasından qorunmaq üçün proaktiv marketinq alətlərini inkişaf etdirməyə kömək edə bilər. Beləliklə, agentliklər yenilənmiş İKT-dən təchizatçılar və müştərilərin istifadəsi ilə bərabər istifadə etməlidirlər (E-tourism. Information technology for strategic tourism management, 2003).

Nəticə

Təhlillərdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, İKT turizmin inkişafında böyük rol oynayır və buna görə də turizm sənayesinin genişlənməsinin qaçılmaz hissəsidir. Otel və turizm təşkilatlarının əksəriyyəti ən son İKT tendensiyaları ilə təkmilləşdirilməlidir. Səyahət turizmdə vacib ünsürlərdən biridir, ona görə də onlayn rezervasiyalar, xüsusən də yaşayış üçün mühüm rol oynayır. İnformasiya texnologiyalarının inkişafına nail olmaqda əsas məqamlardan biri də turizm təhsilində İKT tendensiyalarına xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsidir. Qeyd etmək olar ki, bu, turizm sənayesində biznes qurmağın ən səmərəli yolu informasiya texnologiyalarının düzgün tətbiq edilməsidir. Bu istiqamətdə, turizm təşkilatları müştərilərə daha çox xidmət göstərməlidirlər.

Ədəbiyyat

1. "Turizm haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunu https://e-qanun.az/framework/49162
2. WTO, Guidelines for the transfer of new technologies in the field of tourism. (1988). Madrid: World Tourism Organisation.
3. Egger, R., Buhalis, D. (2008).
4. E-tourism case studies: management and marketing issues. Burlington: Elsevier Ltd. https://www.taylorfrancis.com/books/edit/10.4324/9780080942865/etourism-case-studies-roman-egger-dimitrios-buhalis
5. E-tourism. Information technology for strategic tourism management. (2003). Prentice Hall Buhalis.

Göndərildi: 22.02.2023 Qəbul edildi: 02.04.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/20/57-60

Orxan Quluzadə
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənayə Universiteti
magistrant
quluzadeorxan099@gmail.com

BİZNES FƏALİYYƏTİNDƏ UĞURLU STRATEGİYALAR

Xülasə

Mövzunun tədqiqində məqsəd öz biznes fəaliyyətlərində böyük uğurlar qazanan şirkətlərin tətbiq etdiyi müxtəlif metod və yanaşmaları, strategiyaları dəyər-ləndirərək biznez fəaliyyətlərini böyütmək istəyən sahibkarlara diqqət etməli olduqu nüansları və öz biznes strategiyalarını yaratmaqda ilham ala biləcəyləri uğurlu biznes strategiyalarını çatdırmaqdan ibarətdir.Tədqiqat zamanı beş böyük biznes müəssisə sinin tətbiq etdiyi strategiyalara toxunulmuşdur. Bunlar Tesla, Toyota, Spotifay, Amazon və Starbuck şirkətləridir. Qeyd olunan müəssisələrin uğurunun açarı olaraq, apardıqları analizlərdən gəldiyi nəticələrlə tətbiq etdikləri strategiyaları qeyd etsək, yəqin ki, yanılmarıq. Hər birinin özünə xas olan metodları, taktiki gedişatları biznes dünyası üçün tam olaraq bir dərs nitəliyindədir. Bu baxımdan bu mövzunun tədqiqinin praktiki olaraq biznes fəaliyyətinə böyük töhfələri olacaqdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, düzgün seçilmiş strategiya qarşıya qoyulan məqsədə çatmaqda açar rol oynadıqı kimi effektiv olmayan strategiya biznes fəaliyyətini uçuruma sürüklüyə bilər.

Açar sözlər: *biznes, strategiya, sahibkar, metod, uğur*

Orkhan Guluzade
Azerbaijan State Oil and Industry University
master student
quluzadeorxan099@gmail.com

Successful strategies in businness activity

Xülasə

The objective of the study is to deliver a variety of methods and approaches applied by companies that have made great strides in their business activities, the nuances that they need to focus on entrepreneurs who want to grow their business activities by valuing strategies, and successful business strategies that they can be inspired to create their own business strategies. The study touched on strategies employed by five large business enterprises. These are Tesla, Toyota, Spotifay, Amazon and Starbuck. As a key to the success of the registered agencies, we are probably not mistaken if we note the strategies they apply with the results they come from their analysis. Each of them has its own methods, tactics, and tactics. In this respect, the study of this topic will practically have a major contribution to business activity. It should be noted that a strategy that is not as effective as a properly chosen strategy plays a key role in achieving the goal ahead could drive business activity into the cliff.

Keywords: *business, strategy, entrepreneur, method, success*

Giriş

Sahibkarlıq fəaliyyətində müəyyən məqsədlərə nail olmaq üçün biznesin rəhbərliyi bir sıra fəaliyyət və seçimlər həyata keçirməklə məşğul olur. Bu isə biznes strategiyası kimi tanınır. Bu strategiyanı həyata keçirməklə, idarə öz rəqiblərini müəyyən bir işdə üstələməyə, müştərilərini qane etməyə, effektiv əməliyyatlar həyata keçirməyə, daxili idarəetməni tənzimləməyə çalışır. Rəhbərlik dəqiq seçilmiş biznes strategiyasını həyata keçirməklə potensial imkanları effektiv şəkildə tanıya,

qiymətləndirə və onlardan faydalana, gözlənilən problemləri bacarıqla idarə edə və onlara uyğunlaşa bilər (1).

Tesla avtomobil sənayəsinin mənzərəsini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirmək niyyəti ilə "mürəkkəb kordinasiya" adlandırılan fərqli bir yanaşmadan istifadə edir. Onların yanaşması vahid şəkildə birləşən çoxsaylı yeni komponentlərin yaradılmasını nəzərdə tutur. Sözügedən müəssisənin marketinq, istehsal, satış və texnologiya strategiyaları digər sənayə rəqibləri tərəfindən istifadə edilənlərə müqayisədə nəzərəçarpacaq dərəcədə fərqli xüsusiyyətlər nümayiş etdirir. Teslanın avtomobil sənayəsindəki strategiyası ilkin olaraq zəngin istehlaçıları hədəf almağa diqqət yetirməklə, texnoloji məhsulların ənənəvi həyat dövrlərini təqlid etməyə əsaslanır. Daha sonra məhsul aşağı qiymət strategiyaları vasitəsilə daha böyük bazarlara nüfuz edəcəkdir. Hər bir müvafiq model üçün akkumulyator və elektrik ötürücü texnologiya-sının maliyyələşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi əvvəlki iterasiyaların satışından əldə edilən gəlirdən asılıdır. Teslanını texnoloji strategiyası təmiz elektrik mühərriki texnologiyasının tətbiqi və inkişafına, həmçinin texnologiya sənayəsində istifadə olunan digər yanaşmaların nəqliyyat sənayəsinə tətbiqinə əsaslanır. Misal olaraq online proqram təminatının yenilənməsini göstərmək olar. Tesla öz texnoloji patentlərindən vicdanla hərəkət edən bütün şəxslər tərəfindən istifadə edilməsinə icazə verir. Digər tərəfdən Tesla, texnologiyasının birbaşa təkrarlanmasının qarşısını almaq məqsədi ilə qalan əqli mülkiyyəti, xüsusən də ticarət nişanları və ticarət sirləri üzərində səlahiyyətlərinə nəzarət edir (2).

Toyota Yaponiyanın ən böyük avtomobil korporasiyası hesab olunur. Təməl avtomobil dizaynlarının inkişafı və tanıtım kompaniyaları üçün əhəmiyyətli maliyyə resurslarının ayrılması sayəsində, münasib qiymət və yüksək keyfiyyətli avtomobillər istehsal etməklə toyota qlobal avtomobil istehlakçıları bazarında böyük bir nüfuz qazandı. Avtomobil istehsalı sahəsindəki həmkərları ilə müqayisədə toyota qiymətlərin azaldılması strategiyasını həyata keçirirdi. Toyota rəhbərliyinin fikrinə görə satın- alma funksiyası yüksək keyfiyyət standartlarına malik məhsulların istehsalına heç bir güzəşt olmadan çəkilən xərclərin minimum səviyyədə saxlanmasını təmin etməklə, uzun müddət ərzində mal və xidmətlərin satın alınmasını əhatə etməlidir. Tipik olaraq təşkilatlar nəzərdə tutulan gəliri azaltmaqa meylli deyillər və bunun əvəzinə müvafiq satış qiymətini müəyyən etmək üçün xərclərin gözlənilən mənfəətlə birləşdirilməsini nəzərdə tutan metodologiyaya riayət edirlər: maya dəyəri+mənfəət=son qiymət. Toyota öz strategiyasının formalaşdırılmasında özünəməxsus bir yanaşma tətbiq edir, bu yanaşma qiymət-xərc=mənfəət tənliyinə əsaslanır. Bu strateji idarəetmə bütün sənayələr üzrə təşkilatların əməliyyat nəticələrinə dərin təsir göstərir. Toyotaya görə şirkətin rəqabət qabiliyyəti insan kapitalı və texnoloji irəliləyişlərin inteqrasiyasından qaynaqlanır. Toyota işçi personalın toyota mədəniyyətini və dəyərlərini effektiv şəkil- də mənimsəmələri üçün qlobal təşəbbüslər həyata keçirir. Toyotanın avtomobil sə- nayəsində üstün mövqeyə sahib olmasının əsas səbəbi kimi şirkətin həyata keçirdiyi cəlbedici strateji idarəetmə siyasəti ilə əlaqələndirilir (3).

2008-ci ildə Spotify-ın istifadəyə verilməsi musiqi sənayesində paradiqma dəyişikliyinə səbəb oldu. Bu platforma Napster və The Pirate Bay kimi sələflərin musiqini paylaşmaq imkanını əhatə edən ən əlverişli cəhətlərini birləşdirdi və bu cür funksionallıqları qanuniləşdirdi. Bundan əlavə, iTunes və Pandora-nın üstün xüsusiy- yətlərini, xüsusilə eşitmə istehlakı üçün istənilən məzmunu seçmək imkanını inteqrasiya etdilər və optimal funksionallığa nail olmaq üçün onları inkişaf etdirdilər. Geniş şəkildə qəbul edildiyi kimi, yuxarıda qeyd olunan yanaşma ticarət sahəsində olduqca uğurlu bir taktika olduğunu sübut etmişdir. Spotify müştərilərini biznes strategiyanın mərkəzi aspekti kimi effektiv şəkildə prioritetləşdiridi. Əhalinin mövcud musiqi platformalarının məhdud təbiətindən narazılıq nümayiş etdirməsinin müşahi-dəsi, istehlakçıların tələb və istəklərinə əməl etməyə üstünlük verən yeni bir xidmət hazırlamaq qərarı ilə nəticələndi. Təşkilat platformanın asan və istifadəçi dostu olmasını təmin etmək üçün texnoloji irəliləyişlərə və bacarıqlı mühəndislik istedadına resurslar ayırdı. Bu tədbirlərin uğurla həyata keçirilməsi optimal istifadəçi təcrübəsini asanlaşdırdı. Spotifayın populyarlığı, arıların bala cəlb edilməsinə bənzər şəkildə yüksəldi, çünki o, fərdlərə muxtariyyət və çox arzu olunan musiqi seçimlərinə təsir göstərməyə imkan verdi. Spotifay tərəfindən qəbul edilən freemium biznes modeli onun davamlı uğurunda mühüm töhfə kimi

müəyyən edilmişdir. Xidmət təminatçısı əlavə funksiyalar və rahatlıq istəyənlər üçün premium alternativlərlə yanaşı, öz xidmətlərinin pulsuz versiyasını təqdim etdi. Bu yanaşmadan istifadə etməklə, onlar həm pulsuz, həm də abunə əsaslə istehlakçılardan gəlir əldə etməklə böyük bir istifadəçi bazasına sahib ola bildilər. Bu modelin tətbiqi Spotifyın gözlənilən biznes məqsədlərini əhəmiyyətli dərəcədə üstələyərək istifadəçi bazasının və gəlirinin sürətlə genişlənməsində mühüm rol oynadı (4).

Amazonun genişlənməsi və maliyyə qazancı baxımından əldə etdiyi nailiyyəti müəssisənin dörd əsas prinsipinə istinad etmək olar. İlkin olaraq, Bezos, üstün bazar mövqeyinə can atmaq əvəzinə, müştərilərinə optimal xidmətin çatdırılmasına üstünlük verən müştəri mərkəzli bir yanaşma nümayiş etdirir. Amazon biznes strategiyasının mühüm aspekti kimi müştəri təcrübəsinin artırılmasına böyük üstünlük verir. Bu müştərilərin ehtiyaclarını ödəməyə yönəlmiş yeni xidmət və məhsulların daimi inkişafı və innovasiyası ilə əldə edilir. İkinci olaraq, Bezos, İnnovasiya strategiyası, təkcə yara- dıcılığı nümayiş etdirmək və ya maraqlı tərəfləri təsirləndirmək məqsədi ilə deyil, ənənəvi təcrübələrdən yan keçmək üçün yeni metodologiyaların işlənib hazırlanmasına fəlsəfi yanaşmadır. Hazırda amazon həm süni intellekt texnologiyasında, həm də kosmosun tədqiqində innovasiyaları səylə davam etdirir.

Bundan əlavə onun özəl kosmik müəssisəsi müştəri məmnuniyyətini artırmaq üçün yeni yanaşmalar kəşf etməyə çalışır. Üçüncü olaraq, Bezosa görə korporativ çeviklik, təşkilatın əməliyyatlarının sürətinə və miqyasına baxmayaraq, dəyişikliklərə dərhal uyğunlaşmaq və effektiv cavab vermək qabiliyyətinə aiddir.

Biznes sferasında dəyişikliklərə çevik şəkildə uyğunlaşmaq və onlara reaksiya vermək bacarığı rəqabət üstünlüyünü qorumaq üçün çox vacibdir. Son olaraq isə Bezosa görə Optimallaşdıma, səmərəliliyin artırılmasına və müştərilər üçün üstün dəyər yaratmağa yönəlmiş proseslərin davamlı təkmilləşdirilməsinə aiddir. Problemin həlli əhəmiyyətli vaxt və resursların sərmayə- sini tələb edir. buna baxmayaraq, bu cür səylərdən əldə edilən mükafatlar uzun müddət ərzində gəlirliliyi artıraraq əhəmiyyətli ola bilər (5).

Starbuck tərəfindən tətbiq edilən biznes strategiyası məhsulun fərqləndirilməsi kimi təsnif edilə bilər. Şirkətin strategiyasına uyğun olaraq, aparıcı qəhvə zənciri müştərilərinin yüksək keyfiyyət müqabilində daha yüksək xərclər çəkməyə hazır olduğu təkliflərinin üstün standartını vurğulayır. Müstəsna müştəri xidmətlərinin göstərilməsi Starbacksın rəqabət üstünlüyünü gücləndirməkdə mühüm töhfə verən amil kimi ortaya çıxdı və beləliklə, bu qəhvə satıcısının cazibəsini yüksəltdi. Çoxmillətli qəhvəxanalar zənciri, davamlı xidmət səviyyəsini qorumaq üçün müştəri-lərlə qarşılıqlı əlaqə quran vəzifələrdə işçilərinin böyük əhəmiyyətini lazımı hörmətlə qəbul edir. Nəticə etibarı ilə, təşkilat öz işçi qüvvəsini tərəfdaşlar kimi təyin edir və Bean Stock səhm təşviqi proqramı, sağlamlıq sığortası tənzimləmələri və rəqabətə davamlı əmək haqqı paketi daxil olmaqla, geniş üstünlüklər və imtiyazlar təqdim edir (6).

Nəticə

Aparılan tədqiqat nəticə etibarı bizlərə, doğru seçilən strategiyaların biznes fəaliyyətini nə dərəcə yüksəklərə qaldıra biləcəyini təsdiqlədi. Beş böyük müəssisənin timsalında fərqli metodlar, fərqli yanaşmalar, strategiyalar görsəkdə hər birinin tək bir ortaq nöqtəsi var, biznes bazarını çox peşəkar şəkildə araşdırıb analiz etmələri.

Doğru aparılan araşdırmalar, analizlər və bunun yanında alınan risk uğurlu strategiyanın xəbərçisidir. Bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, haqqında danışdıqımız şirkətlərin öz biznes fəaliyyətlərinə xas seçdikləri strategiyalar, izlədikləri yollar onları bügün ki gündə uğura daşımış olsada eyni strategiyaların gələcəkdə daima uğur qazandıracaqına və həmçinin onlarda uğurlu olan strategiyanın başqa biznes fəaliyyətindədə uğurlu olacağına təminat yoxdur. O baxımdan, strategiya seçimi zamanı öz biznes fəaliyyəti- nizə, mühitinizə, imkanlarınıza uyğun strategiyaların seçilməsi və gələcək yönümlü qarşılaşa biləcəyiniz problemlərlə yenik düşməmək üçün daim alternativ strategiya- larınızın olması mütləqdir.

Ədəbiyyat

1. https://connects.world/business-strategy/
2. https://medium.com/@timcherkasov_55909/why-investors-respect-tesla-51b36fa60796
3. https://www.ukessays.com/essays/marketing/toyota-business-strategies-analysis-marketing-essay.php
4. https://www.cascade.app/blog/the-5-best-business-strategies-ive-ever-seen
5. https://www.studysmarter.co.uk/explanations/business-studies/business-case-studies/amazon-global-business-strategy/#:~:text=Amazon's%20main%20strategy%20is%20to
6. https://research-methodology.net/starbucks-coffee-business-strategy-2/#_ftnref3

Göndərildi: 26.02.2023 Qəbul edildi: 09.04.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/20/61-63

Ayaz Teymurov
Baku State University
master student
upayaz9@gmail.com

ENSURING SECURITY DURING THE CARRIAGE OF PASSENGERS BY AIR IN THE TERRITORY OF THE EUROPEAN UNION

Abstract

It is one of the issues related to the legal regulation of problems arising during important air transportation. So there are many developments in air travel which are used by more and more people every day. Finding and implementing solutions to these problems is a very important issue for the European Union. For this purpose, the European Union has many laws and other normative acts and it is possible to ensure that their security is maintained to the maximum extent. In addition, the European Union fulfills this function by establishing a number of governing bodies. Management issues can be considered in the article. In addition, this article focuses on the investigation of the activities aimed at ensuring the security of European security and its legal aspects.

Keywords: *air transport, passenger transport, liberalization, legal regulation, passenger, security*

Ayaz Teymurov
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
upayaz9@gmail.com

Avropa ittifaqı ərazisində hava yolu ilə sərnişin daşımaları zamanı təhlükəsizliyin təmin edilməsi

Xülasə

Hava yolu ilə sərnişin daşımaları zamanı yaranan problemlərin hüquqi tənzimlənmə vasitəsilə həll edilməsi vacib məsələlərdəndir. Belə ki, hər gün daha çox insan tərəfindən istifadə olunan hava yolu ilə səyahət zamanı bir çox problemlər yaranır. Bu problemlərin həll yollarının tapılması və tətbiq edilməsi Avropa İttifaqı üçün çox vacib məsələdir. Bu məqsədlə Avropa İttifaqı bir çox qanunlar və digər normativ aktlar qəbul edərək sərnişinlərin təhlükəsizliyinin maksimum həddə saxlanılmasını həyata keçirir. Bundan əlavə bir sıra idarəetmə orqanlarının yaradılması ilə Avropa İttifaqı bu funksiyanı yerinə yetirir. Məqalədə təhlükəsizlik məsələlərinə fikir veriləcəkdir. Bundan əlavə bu məqalədə diqqət Avropa İttifaqının sərnişinlərin təhlükəsizliyinin temininə yönəlmiş fəaliyyəti və onun hüquqi aspektlərini araşdırmağa yönəlmişdir.

Açar sözlər: *liberallaşma, hava nəqliyyatı, sərnişin daşımaları, hüquqi tənzimləmə, sərnişin, təhlükəsizlik*

Introduction

When implementing the legal regulation of air transport, the safety issue is a factor that prompts both international and European Union legislators to regulate more seriously. After the attack on the World Trade Center on September 11, 2001, the issue of security became central to air travel, and as a result, the security costs of air carriers increased dramatically. After the mentioned event, the Commission added aviation security to the regulatory scope of the European Union by adopting Regulation EC2320/2002, which established general rules for civil aviation

security and harmonization within the European Union, which was repealed by Regulation EC300/2008, which entered into force in April (Svein, 2018: 20).

Improving the protection of persons using air transport services in the territory of the European Union and constantly regulating the legal documents has never been more important than now. At the level of the European Union, the goal is to create a balance between the desire to liberalize the market, which has been far from competition for a long time, and the need to ensure the maximum possible limit of passenger protection and safety (Eyvazova, 2018: 33).

Liberalization of air transport in Europe was carried out gradually in three successive stages, culminating in the adoption of a "legislative package" in July 1992, which resulted in the full opening of the market. An important factor in the implementation of the liberalization process was undoubtedly the decision of the Nouvelles Court of Justice. Frontieres of 1986 Application of competition rules to air transport confirmed by Case . This decision eliminated the existing role of Member States in approving tariffs based on agreements between airlines and transferred this power to the European Commission in accordance with the EC Treaty. It should also be noted that it is the duty of the Commission not to apply legislation or regulatory measures contrary to the Member States . For this, there is a decision of the Court of Justice which adopted Article 4(3) of the TEU together with Article 101 of the TFEU. The first phase began in 1987 with the initial partial liberalization process of regional flights, which included a number of provisions to prevent Member States from objecting to the introduction of new tariffs . The second phase of the liberalization process ended in 1990 and allowed European airlines to carry passengers to their home countries and to European Union Member States. These permits are also called the third or fourth ICAO exemption. In addition, " Fifth-Freedom " flights, i.e. intra-European flights with the right to pick up and drop off passengers during stopovers and stopovers in a third country, were allowed more. At the same time, fare restrictions were also abolished (Francesco, 2015: 14).

Until then, all European Union air carriers were allowed to serve any international route within the European Union and were given complete freedom to set fares. In 1997, as part of the third liberalization package, cabotage rights were granted to all European Union air carriers. So, with this right, the right to operate internal routes within the entire EU was given to air carriers. All commercial restrictions, such as restrictions on routes, number of flights or setting tariffs, have been removed for airlines operating flights within the EU (Francesco, 2015: 14).

In addition, as the volume of traffic increases, safety issues come to the fore. Thus, the question remains whether the liberalization process is positive for passengers in terms of safety standards. The increase in the number of air routes within the European Union has led to a decrease in the cost of air transport and a decrease in passenger dissatisfaction with the service offered by many operators. But it should be noted that a number of problems have emerged. It is important for passengers to fully understand their rights when problems arise . To achieve this goal, the European Union Commission adopted the Charter of Passenger Rights. Transportation security in the aviation sector improvement is the main objective of the transport policy of the European Union and a safe journey is an important right for passengers (4).

To carefully study some aspects of the European Union laws and examine the following in particular : 1. The issue of passenger safety; 2. Legal liability of the air carrier during accidents; 3. Protection of the passenger's right to privacy; 4. Protection of "secondary" rights of passengers. Recently, the European Union decided to consider these aspects together, considering them all important to ensure effective protection of passengers. The aim was to fill a gap in security legislation, where the only international source had long been the 1929 Warsaw Convention for the Unification of Certain Regulations Relating to International Carriage by Air. In addition, the aforementioned Convention has been slightly improved by the Montreal Convention of 1999 with the relevant changes along with its simplifying provisions (Dam, 2011: 261).

The EU legislature's concern for passengers is evident from the work of the Commission for the Protection of Air Passengers in the European Union, where a campaign is already underway to make passengers aware of their rights. With the publication of the Charter of Passenger Rights

established by the European Union, even better conditions were created for the protection of rights . In addition, the European Union established the European Union Aviation Safety Agency (EASA) in 2002 to ensure safety during passenger transport . This Agency is responsible for safety during transport activities within the European Union plays a very important role in its protection. The European Union Aviation Safety Agency (EASA) is an agency of the European Union with responsibility for civil aviation safety. It carries out certification, regulation and also performs investigation and monitoring. It collects and analyses safety data, drafts and advises on safety legislation and co-ordinates with similar organisations in other parts of the world. The idea of a European-level aviation safety authority goes back to 1996, but the agency was legally established only in 2002; it began its work in 2003. We can say that the security measures of the European Union should be followed by all the countries of the world (6).

Conclusion

In conclusion, we can note that the European Union tries to take maximum measures to ensure the safety of passengers. Thus, the European Union has adopted many laws and regulations to regulate security- related issues. As a result of these acts, the security during passenger transportation in the European Union has been regulated to the maximum extent. In addition, the European Union Aviation Safety Agency (EASA) was established by the European Union in relation to safety issues. As a result of the activities of this Agency, many security measures are implemented at a high level. The European Union ensures the implementation of security measures on the one hand with the licensing policy. Thus, the European Union has achieved further strengthening of security by assigning the authority to issue licenses to an authorized institution. The European Union successfully continues the policy of ensuring safety during passenger transportation both on its territory and outside its territory.

References

1. Svein, G. (2018). European Air Transport Regulation. UK: “Scott House”, 60 p.
2. Eyvazova, S. (2018). Avropa İttifaqı və Azərbaycan Respublikası əməkdaşlığının hüquqi əsasları. Bakı: “Azərnəşr”, 33 s.
3. Francesco, R. (2015). EU Safeguarding Air Passenger Right. Italy: “Springer International Publishing”, 371 p.
4. https://www.pubaffairsbruxelles.eu/eu-institution-news/aviation-safety-commission-adopts-new-eu-air-safety-list-eu-commission-press/
5. Dam, C. (2011). Air Passenger Rights. UK: 274 p.
6. https://en.wikipedia.org/wiki/European_Union_Aviation_Safety_Agency

Göndərildi: 27.02.2023 Qəbul edildi: 03.04.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/20/64-68

Mehin Əlihüseynli
Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası
magistrant
alihuseynli.mehin14@gmail.com

BEYNƏLXALQ HAVA DAŞIMALARININ HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN VƏZİYYƏTİ VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

XX əsrin sonlarında beynəlxalq hava daşımalarının hüquqi tənzimlənməsi qlobal xarakter alan və müasir dünya iqtisadiyyatının aparıcı sahələrindən birinə çevrilən hava nəqliyyatı sənayesinin inkişafı ilə ziddiyyət təşkil etmişdir. Hazırda mülki aviasiya digər nəqliyyat növləri arasında analoqu olmayan, fəaliyyəti rabitə vasitələrinin xüsusiyyətlərinə görə ərazi baxımından məhdud olan qlobal beynəlxalq nəqliyyat sisteminə çevrilmişdir. Bu da öz növbəsində dövlətlər arasında geniş beynəlxalq əməkdaşlığın qurulmasını tələb etmişdir. Beynəlxalq hava hüququ beynəlxalq hüquq sisteminin vacib bir hissəsini təşkil edir. Dövlət ərazisi üzərində və ondan kənarda hava məkanından istifadə zamanı beynəlxalq hüququn və qaydanın təmin edilməsi funksiyalarını yerinə yetirən beynəlxalq hüququn bir sahəsidir. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq hava hüququ əsasən beynəlxalq uçuşları və beynəlxalq daşımaları özündə birləşdirən milli mülki aviasiyanın fəaliyyətini tənzimləyir. Bu səbəbdən də beynəlxalq hava daşımaları hazırki dövrdə araşdırılmaların aparıldığı və yeni hüquq normalarının yaradıldığı bir sahəyə çevrilmişdir. Yeni obyektiv reallığa uyğunlaşdırmaq üçün hüquq normalarının təkmilləşdirilməsi zərurəti yaranmışdır.

Açar sözlər: *hava daşınmaları, hüquqi tənzimləmə, qanun, akt, beynəlxalq nəqliyyat hüququ, beynəlxalq müqavilələr*

Mehin Alihuseynli
The Academy of Public Administration under the
President of the Republic of Azerbaijan
master student
alihuseynli.mehin14@gmail.com

Status and characteristics of the legal regulation of international air carriage

Abstract

At the end of the 20th century, the legal regulation of international air transport conflicted with the development of the air transport industry, which became global and became one of the leading sectors of the modern world economy. Currently, civil aviation has become a global international transport system, which has no analogues among other types of transport, whose activity is limited in terms of territory due to the characteristics of communication means. This, in turn, required the establishment of extensive international cooperation between states. International air law is an important part of the international legal system. It is an area of international law that performs the functions of ensuring international law and order in the use of airspace over and beyond state territory. At the same time, it should be noted that international air law mainly regulates the activities of national civil aviation, which includes international flights and international transportation. For this reason, international air transportation has become an area where investigations are conducted and new legal norms are created. It is necessary to improve the legal norms in order to adapt them to the new objective reality.

Keywords: *air transportation, legal regulation, law, act, international transport law, international agreements*

Giriş

Bildiyimiz kimi, indiki dövr qloballaşma dövrü hesab edilir ki, bu da digər məqamlarla yanaşı, ilk növbədə beynəlxalq ticarətin inkişafında və qlobal iqtisadi sistemin stabil şəkildə fəaliyyət göstərməsinə yönəlmiş dövlətlərası sıx əməkdaşlıq tədbirlərinin tətbiqində ifadə olunur. Eyni zamanda ayrı-ayrı regionların və qitələrin beynəlxalq ticarət dövriyyəsi fərqli üsullarla: quru, hava və dəniz nəqliyyatı marşrutları ilə həyata keçirilə bilən malların transsərhəd daşınması yolu ilə təmin edilir. Məhz buna görə də iqtisadi sahədə xarici iqtisadi əlaqələrin və beynəlxalq inteqrasiya proseslərinin intensiv inkişafının müasir şəraitində nəqliyyatın mühüm rol oynadığı nəzərə çarpır.

Ötən əsrin 20-30-cu illərində beynəlxalq aləmdə mülki aviasiyanın inkişafı hava məkanından qanuni istifadə, hava gəmilərinin səmərəli fəaliyyəti, o cümlədən təhlükəsiz uçuşların və aviasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, eləcə də mülki aviasiyanın fəaliyyətinə qanunsuz müdaxilə aktlarının qarşısının alınması məqsədi ilə hava məkanından qanuni istifadə məsələlərini həll etməyə qadir olan sabit və maksimum tənzimlənən hava hüququ sisteminin yaradılmasını zəruri etmişdir. Beynəlxalq uçuşların, beynəlxalq hava daşımalarının və beynəlxalq hava əlaqəsinin müxtəlif məsələləri üzrə dövlətlər arasında əməkdaşlıq, bir qayda olaraq, beynəlxalq çoxtərəfli müqavilə formasında həyata keçirilir.

Müasir beynəlxalq hava hüququ geniş tənzimləyici çərçivəyə əsaslanır, onun çərçivəsində fundamental və universal xarakterli aşağıdakı ən mühüm beynəlxalq müqavilələr fərqlənir: 1929-cu il Konvensiyası"), Beynəlxalq Mülki Aviasiya haqqında 1944-cü il Konvensiyası (Çikaqo şəhəri, 07.12.1944), bundan sonra - "1944-cü il Çikaqo Konvensiyası", 1944-cü il Beynəlxalq Hava Nəqliyyatı haqqında Saziş (Çikaqo şəhəri, 07.12.1944), 1944-cü il Beynəlxalq Hava Xidmətləri Tranziti Müqaviləsi (Çikaqo şəhəri, 07.12.1944), Müharibə Konvensiyasına Əlavə Razılığa gələn daşıyıcıdan başqa şəxs tərəfindən həyata keçirilən beynəlxalq hava daşımaları ilə bağlı bəzi qaydaların unifikasiyasına dair, 1961 (Qvadalaxara şəhəri, 09/18/1961), Beynəlxalq hava daşımaları üçün bəzi qaydaların unifikasiyası haqqında Konvensiya 1999 (şəhər) Monreal, 05/28/1999, bundan sonra "1999-cu il Monreal Konvensiyası" adlandırılacaq.), 1952-ci il hava gəmisinin üçüncü şəxslərə vurduğu zərərə görə məsuliyyət haqqında Konvensiya (Roma şəhəri, 07.10.1992, bundan sonra) "1952-ci il Roma Konvensiyası" kimi istinad edilir) (Eliseev, Svirkin, 2012: 23).

"Varşava hüquq sistemi". Beynəlxalq hava hüququnun hüquqi tənzimlənməsinin bəzi mənbələri sənədlərin kompleks sistemləşdirilməsi olan "Varşava hüquq sistemi" ümumi termini ilə birləşir, o cümlədən:

1. 1929-cu il Varşava Konvensiyası

Baxmayaraq ki, beynəlxalq hava hüququnun əsaslarını qoyan ilk çoxtərəfli müqavilə bir dövlətin öz hava məkanı üzərində tam müstəsna suverenliyini, habelə xarici hava gəmilərinin "sülh yolu ilə uçuş" hüququnu tanıyan 1919-cu il Paris Konvensiyasıdır, 1929-cu il Varşava Konvensiyası baxılan beynəlxalq nəqliyyat hüququ sahəsində əsas akt hesab olunur. (Allahverdiyev, 2005: 336). Konvensiya ilk dəfə olaraq müəyyən etmişdir ki, sərnişinlərin və yüklərin beynəlxalq daşınması müəyyən dövlətlər arasında bağlanmış və milli qanunvericilikdən üstün olan nəqliyyat konvensiyaları əsasında həyata keçirilir. Bundan əlavə, Konvensiya beynəlxalq hava nəqliyyatının normativ tərifini müəyyən etmişdir ki, bu da "daşımada və ya yüklənmədə fasilə olub-olmamasından asılı olmayaraq, gediş yerinin və təyinat yerinin yerləşdiyi istənilən nəqliyyat kimi başa düşülür. Ya Razılığa gələn iki Yüksək Tərəfin (müxtəlif dövlətlərin əraziləri) ərazisində, ya da eyni Razılığa Gələn Yüksək Tərəfin ərazisində (bir dövlətin ərazisi), əgər dayandırma suverenlik, mandat altında olan dövlət tərəfindən nəzərdə tutulursa və ya Razılığa gələn olmayan digər Dövlətin səlahiyyəti, Razılığa gələn Yüksək Tərəfin suverenliyi altında olan ərazilər arasında belə dayanacaq olmadan daşıma beynəlxalq daşıma sayılmayacaq". Konvensiya yükgöndərənin, daşıyıcının və yükalanın hüquq və vəzifələri, daşıma sənədlərinə, kombinə edilmiş daşımalara, habelə daşıyıcının məsuliyyətinə dair müddəaları nəzərdə tutur.

Konvensiyada daşıma sənədlərinin növlərinə xüsusi diqqət yetirilir, bunlara daxildir: səyahət bileti - sərnişinlərin daşınması üçün; baqaj qəbzi - baqajın daşınması üçün; hava nəqliyyatı sənədi - yüklərin daşınması üçün. Sərnişinlərin və baqajın daşınma sənədlərində göstərilməli olan zəruri

məlumatlar, sənədin konkret növündən asılı olaraq onların verilməsi qaydası 1929-cu il Varşava Konvensiyasının 3-5-ci maddələrində öz əksini tapmışdır. Avtomobil və dəmir yolu daşımalarına aid beynəlxalq müqavilələrdə olduğu kimi, Konvensiyada göstərilir ki, səyahət biletinin/baqaj çekinin olmaması, düzgün tərtib edilməməsi, itirilməsi sərnişinin/baqajın daşınması müqaviləsinin mövcudluğuna və etibarlılığına təsir etmir (3).

Eyni zamanda, 1929-cu il Varşava Konvensiyası hava nəqliyyatı sənədinin adı, zəruri detalları və strukturu, habelə onun icrası üçün məsuliyyətlə bağlı məsələləri tənzimləmir. Bu boşluq IATA tərəfindən doldurulmuşdur və bu sənədə hava daşıma sənədi statusu verilmişdir: malların göndəricisi yük qaiməsinə daxil edilmiş məlumatların düzgünlüyünə və tamlığına, habelə daşıyıcıya və ya hər hansı bir zərərə görə, daşıyıcının cavabdeh olduğu digər şəxslər aviaqaimədə göstərilən yanlış, qeyri-dəqiq və ya natamam məlumatlara görə məsuliyyət daşıması qeyd edilmişdir. Daşıyıcının məsuliyyəti sərnişinin ölümü, yaralanması və ya hər hansı digər bədən xəsarəti nəticəsində dəymiş ziyana görə, əgər belə bir hadisə hava gəmisinin göyərtəsində və ya minmə və enmə zamanı baş veribsə, yoxlanılan gəminin məhv olması, hava daşımaları zamanı, habelə sərnişinin, baqajın və ya yükün daşınmasında gecikmə nəticəsində baş vermiş baqaj və ya yükün itməsi və ya zədələnməsi nəticəsində dəymiş ziyana görə məsuliyyət daşıyır. Daşıyıcının məsuliyyəti məhduddur və yalnız təqsir zamanı yaranır. Konvensiyada hava daşımaları müqaviləsi tərəflərinin daşıyıcının məsuliyyətdən azad edilməsi və ya onun məsuliyyət həddinin azaldılması ilə bağlı hər hansı razılaşmalarının etibarsız olması və hər hansı hüquqi nəticələrə səbəb olmaması şərtinin müəyyən edilməsi son dərəcə vacibdir.

Eyni zamanda, Konvensiya malların təyinat yerinə çatdırılma müddəti ilə bağlı əsas məsələni tənzimləmir, bununla əlaqədar olaraq, malın göndəricisi faktiki olaraq daşıyıcının malların çatdırılmasının gecikməsinə görə məsuliyyət daşımaq imkanından məhrumdur (Allahverdov, Savichev, 2017: 13).

Mübahisələrin həlli üçün məcburi iddia proseduru müəyyən edilir və iddia müddəti gəminin təyinat yerinə çatdığı andan, gəminin təyinat yerinə çatmalı olduğu gündən və ya daşıma dayandırıldığı andan iki ilə bərabərdir (Schwartz, 1966: 30-31).

Müəlliflər qeyd edirlər ki, hazırda 1929-cu il Varşava Konvensiyası həqiqətən universal xarakter alıb və onun iştirakçılarının sayı 130-a yaxın dövlətdir.

2. Haaqa Protokolu 1955

1929-cu il Varşava Konvensiyası 28 sentyabr 1955-ci ildə Haaqa Protokolu ilə əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirilmişdir. Protokolda "beynəlxalq daşımaların" hüquqi tərifinə dəyişiklik edilmiş, 1929-cu il Varşava Konvensiyasının əhatə dairəsindən istisnalar müəyyən edilmişdir (poçt yazışmalarının və poçt bağlamalarının daşınması məsələləri). Sərnişinlərin, yükün və baqajın daşınması ilə bağlı müddəaları, gediş biletinin, baqaj qəbzinin, hava daşımaları sənədinin blanklarını və zəruri rekvizitlərini dəqiqləşdirib, sərnişinin həyatı və sağlamlığına görə daşıyıcının məsuliyyət limitini 2 dəfə (əvvəllər limit) artırıb, məsuliyyət 125 min frank ilə məhdudlaşdırıldı (6).

Qeyd etmək lazımdır ki, kompensasiya məbləğinin artırılması konvertasiya edilə bilən məbləğlərin qeyri-müəyyənliyi və qeyri-bərabərliyi baxımından bir sıra problemlərə səbəb olmuşdur. Belə ki, məsələn, belə münaqişələrin təzahürlərindən biri ABŞ Apellyasiya Məhkəməsinin Franklin Mint Corp.v.TWA (1982) işi üzrə qəbul edilmiş qərar məhkəmənin hər hansı başqa üsullardan istifadənin mümkünsüzlüyünü qeyd etmişdir. Qızılın sərbəst qiyməti istisna olmaqla, ABŞ konvertasiya haqqında qanunlarının normalarına istinad edərək, "Puankare frankı artıq valyutaların konvertasiyası üçün beynəlxalq standart kimi xidmət etməməsi" nəzərə alınmışdır. Beləliklə, daşıyıcının məsuliyyət həddinin müəyyən edilməsi baxımından Varşava Konvensiyasının sonrakı tətbiqi üçün real təhlükə yaranmışdı. Bununla belə, sözügedən işdən ABŞ Ali Məhkəməsinə şikayət verilmiş və məhkəmə 1983-cü ildə həmin qərar ləğv edilmişdir (Sukhanov, 2017: 31).

3. Sərnişinlərin həyatına və sağlamlığına zərərin vurulmasına və baqajın sıradan çıxmasına görə daşıyıcının obyektiv məsuliyyətini müəyyən edən 1971-ci il Qvatemala Protokolu daşıyıcının məsuliyyət limitini Azərbaycan Respublikasının Haaqa Protokolunda müəyyən edilmiş həddi 6 dəfə

artırdı. 1955-ci il, habelə sərnişin hava gəmiləri üçün yurisdiksiya qaydaları əlavə edilmişdir (daşıyıcının göstərilən yerdə ayrıca bölmələri olduqda iddia sərnişinin yaşayış yeri üzrə verilə bilər).

4. Razılığa gələn daşıyıcı olmayan şəxs tərəfindən həyata keçirilən beynəlxalq hava daşımalarına aid bəzi qaydaların unifikasiyası haqqında Varşava Konvensiyasına Əlavə Konvensiya (bundan sonra “1961-ci il Qvadalaxara Konvensiyası” adlandırılacaq) qəbul edilmişdir (8).

Konvensiya “faktiki daşıyıcı” anlayışını təsbit etmişdir, bununla da daşıma müqaviləsi bağlamamış, lakin onu faktiki icra edən daşıyıcını 1929-cu il Varşava Konvensiyasında nəzərdə tutulmuş məsuliyyət şərtləri və məhdudiyyətlərinə istinad etmək hüququna malik olması qeyd olunmuşdur.

Konvensiya göstərir ki, əgər faktiki daşıyıcı 1929-cu il Varşava Konvensiyasının şərtlərinə uyğun olaraq daşıma həyata keçirirsə, daşıyıcı özü də onun normalarına əməl etməyə borcludur. Beləliklə, faktiki daşıyıcının hərəkətləri daşıyıcının hərəkətləri kimi tanınır və əksinəsi də doğrudur. Eyni zamanda, yük sahibinin bütün sifarişləri və iddiaları həm müqavilə üzrə daşıyıcıya, həm də faktiki daşıyıcıya ünvanlana bilər. 1961-ci il Qvadalaxara Konvensiyası faktiki daşıyıcının və daşıyıcının müqavilə üzrə hüquq və öhdəliklərinə təsir göstərmir. Beləliklə, onlar arasındakı münasibətlərin şərtləri aviaçarter müqaviləsi və qüvvədə olan milli qanunvericilik əsasında müəyyən edilməli olduğu nəzərə alınmalıdır.

5. 1966-cı il Monreal müqaviləsinə əsasən, sərnişinin ölümü və ya bədən xəsarəti alması halında daşıyıcının məsuliyyət limiti 75.000 ABŞ dollarına qədər artırılmışdır (9).

6. Daşıyıcının məsuliyyətinin hədlərini müəyyən etmək üçün hesab vahidlərini “xüsusi borc almaq hüququ” ilə əvəz edən 1975-ci il Monreal Protokollarında əks etdirilmişdir (N 1-4). (Qafarov, Ataxan, 2007: 224).

Bundan əlavə, 1975-ci il 4 saylı Monreal Protokolu ilə hava yüklərinin daşınmasında elektron hesablama cihazlarından istifadə qaydaları tətbiq olunmuşdur ki, bu da bu sahədə sənəd dövriyyəsini xeyli sadələşdirmişdir; təqsirindən asılı olmayaraq, daşıyıcının yükün təhlükəsizliyinə görə məsuliyyət daşıdığı qayda müəyyən edilmişdir; daşıyıcının xüsusi borc hüququ ilə müəyyən edilmiş məsuliyyətinin hədləri bütün hallarda maksimum olması qeyd edilmişdir (11).

Nəticə

Qeyd edək ki, dövlətin yuxarıda qeyd olunan sənədlərdən birində iştirakı heç də heç də həmişə onun digərlərində iştirakı demək deyil. Nəticədə, müxtəlif beynəlxalq müqavilələrdə iştirak edən ölkələr arasında daşımaların hər iki belə müqavilənin əhatə dairəsindən çıxarıldığı bir vəziyyət yaranır. Şübhəsiz ki, bu cür daşıma beynəlxalq hesab olunacaq, lakin hüquqi rejimlərin çoxluğuna görə belə daşımaların hüquqi tənzimlənməsi məsələsi mübahisəli olaraq qalır. Bu problem sonradan 1999-cu ildə Monreal Konvensiyasının qəbul edilməsində öz əksini tapacaqdır.

Ayrı-ayrılıqda qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda göstərilən bütün sənədlər müxtəlif xarici dillərdə tərtib edilmişdir ki, bu da həmin beynəlxalq müqavilələrin təfsirində və təfsiri çərçivəsində hüquqi ziddiyyətlərə səbəb olur. Beləliklə, Varşava hüquq sistemi son dərəcə çətin və səmərəsiz görünür ki, bu da obyektiv olaraq dəyişən reallığın yeni qanunlarını nəzərə alaraq daha fərqli, effektiv və mükəmməl beynəlxalq müqavilənin yaradılmasını tələb edir.

Ədəbiyyat

1. Eliseev, B., Svirkin, V. (2012). Air law: Textbook, Moscow: “ConsultantPlus” publishing, p. 23.
2. Allahverdiyev, S. (2005) Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının və hüququnun əsasları, II nəşr. Bakı: Digesta, 336 s.
3. https://www.mcgill.ca/iasl/files/iasl/warsaw1929.pdf
4. Allahverdov, M., Savichev, G. (2017). Contracts for the carriage of goods. Moscow, 13 p.
5. Schwartz, H. (1966). Legal regulation of road transport. Moscow, p.30-31.
6. https://www.icao.int/secretariat/legal/List%20of%20Parties/AP2_EN.pdf

7. Civil law. (2017). Textbook. Volume 2. Semi-half/ resp. ed. Sukhanov E.A., M., 31 p.
8. https://www.icao.int/secretariat/legal/List%20of%20Parties/AP2_EN.pdf
9. https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/montrealconvention-on-air-carrier-liability.html
10. Qafarov, Z., Ataxan, Ə. (2007). Beynəlxalq xüsusi hüquq: ümumi məsələlər. Qərb Universiteti. Bakı: Qanun, 224 s.
11. https://www.mcgill.ca/iasl/files/iasl/montreal1975d.pdf

Göndərildi: 28.02.2023 Qəbul edildi: 08.04.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/20/69-73

Farid Huseynov
Baku State University
master student
frid.huseynov.1999@gmail.com

LEGAL REGULATION OF THE ARBITRATION INSTITUTION IN THE NATIONAL LEGISLATION

Abstract

The article is devoted to the external forms of expression of the arbitration agreement as a civil law contract. The existing forms of arbitration agreement are analyzed from the point of view of issues that determine the legal consequences of its drafting, application and contestation, ultimately mediating the decision on the arbitrability of the dispute. The practical expediency of drawing up an arbitration agreement in writing as a single document signed by both parties is substantiated. The basis of this justification was the whole set of legal factors identified in the course of the study. Among them: the difficulties that arise for the subjects of the states participating in the New York and European conventions, which contain different requirements for the form of an arbitration agreement. The dual nature of the arbitration agreement, which allows the possibility of using civil law as a regulatory basis for the requirements for its form, recognizing its invalidity as a consequence of non-compliance with a simple written form of a foreign economic transaction. The impossibility of qualifying the complex composition of procedural actions, the process of “exchanging statements of claim and responses to a claim, in which one of the parties claims the existence of an agreement, and the other does not object to it,” as a simple written form of concluding an agreement

Keywords: *international commercial arbitration, civil law contract, arbitration agreement, form of arbitration agreement, arbitrability of dispute, invalidity of arbitration agreement*

Fərid Hüseynov
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
frid.huseynov.1999@gmail.com

Milli qanunverilikdə arbitraj institutunun hüquqi tənzimlənməsi

Xülasə

Məqalə mülki hüquq müqaviləsi kimi arbitraj müqaviləsinin xarici ifadə formalarına həsr edilmişdir. Arbitraj müqaviləsinin mövcud formaları onun tərtibi, tətbiqi və mübahisələndirilməsinin hüquqi nəticələrini müəyyən edən, son nəticədə mübahisənin arbitrajlılığına dair qərarın qəbul edilməsində vasitəçilik edən məsələlər nöqteyi-nəzərindən təhlil edilir. Arbitraj müqaviləsinin hər iki tərəf tərəfindən imzalanmış vahid sənəd kimi yazılı şəkildə tərtib edilməsinin praktiki məqsədəuyğunluğu əsaslandırılmışdır. Bu əsaslandırmanın əsasını araşdırma zamanı müəyyən edilmiş bütün hüquqi amillər toplusu təşkil edirdi. Onların arasında: arbitraj müqaviləsinin formasına dair müxtəlif tələbləri özündə əks etdirən Nyu-York və Avropa konvensiyalarının iştirakçısı olan dövlətlərin subyektləri üçün yaranan çətinliklər; arbitraj müqaviləsinin xarici iqtisadi əməliyyatın sadə yazılı formasına əməl edilməməsi nəticəsində onun etibarsızlığını tanıyaraq, onun formasına dair tələblər üçün tənzimləyici əsas kimi mülki hüquqdan istifadə imkanlarına imkan verən ikili xarakteri.Prosessual hərəkətlərin mürəkkəb tərkibinin kvalifikasiyasının qeyri-mümkünlüyü, “tərəflərdən birinin müqavilənin mövcudluğunu iddia etdiyi, digərinin isə buna etiraz etmədiyi iddia ərizələri və iddiaya cavablar mübadiləsi” prosesi kimi müqavilənin bağlanmasının sadə yazılı forması.

Açar sözlər: *beynəlxalq kommersiya arbitrajı, mülki hüquq müqaviləsi, arbitraj müqaviləsi, arbitraj müqaviləsinin forması, mübahisənin arbitrajlığı, arbitraj müqaviləsinin etibarsızlığı*

Introduction

The proper form of an arbitration agreement is a component of the term "dispute arbitrability" existing in the science of private international law, which is understood as the proper legal personality of the parties to the arbitration agreement, along with the voluntariness of the will of the subjects (subjective arbitrability) and the admissibility of the dispute as a subject arbitration proceedings (objective arbitrability).

Unfortunately, issues related to the form of fixing the arbitration agreement, along with the specifics of the arbitration agreement as a special dispute resolution tool that affects the subsequent actions of the parties in the event of a conflict of interest, are on the list of non-transparent issues not only for entrepreneurs and their legal representatives, but also controversial for the domestic doctrine.

This is due to the fact that the legislation on arbitration courts and international commercial arbitration regulates the issues of concluding and the form of an arbitration agreement very sparingly. At the same time, the practice of arbitration, especially with the development of modern means of electronic circulation, objectively needs normative material that could become the basis for solving certain problems related to the form of an arbitration agreement. Due to the lack of relevant norms in the legislation on arbitration courts, practice is guided by the norms of civil law governing the form and procedure for concluding transactions. The dual nature of the arbitration agreement allows the possibility of using civil law as a regulatory basis for the requirements for its form.

Arbitration agreements are the basis for the consideration of disputes in an arbitration court, including through international commercial arbitration. To date, the problems that arise in connection with the interpretation of arbitration agreements, their recognition as valid, are associated, among other things, with the reform of the system of arbitration courts, which continues to this day. The problem that existed in the field of arbitration in Azerbaijan was a remnant of the transition from a planned system to a market one: the understanding that a court could be non-state, and at the same time rule against the one who made the contribution, which appeared in the late 1990s, became topical present for Azerbaijan in the 21st century. The abundance of so-called "pocket" arbitrations1, the decisions of which often had to be reviewed by state courts, required actions to streamline the system of arbitration courts (Almaniya, İllik Kommersiya Arbitrajı Kitabı XXIX, 2004: 771-775).

Despite the fact that the amendments to the legislation are almost 4 years old, many problems have remained unresolved so far. The law enforcer, having fixed the principle of autonomy of the arbitration agreement, the presumption of its validity and enforceability, a clear list of arbitrable disputes, as well as setting strict requirements for arbitration, is still forced to adjust the system through ex post (i.e., subsequent, judicial) control. So, despite on various acts of higher courts, the Supreme Court of the Republic of Azerbaijan submitted a draft Resolution of the Plenum, in which it touched, among other things, on aspects related to the arbitration agreement. Prior to this, the main legal positions affecting the issues of arbitration agreements were contained in the acts of the Presidium of the Supreme Arbitration Court of the Republic of Azerbaijan and the Supreme Court of the Republic of Azerbaijan.

At the international level, the issues of legal regulation of arbitration agreements are addressed in the New York Convention on the Recognition and Enforcement of Foreign Arbitral Awards of 1958, the European Convention on Foreign Commercial Arbitration of 1961.

By agreement of the parties, disputes arising from civil law relations in the implementation of foreign trade and other types of international economic relations may be referred to international commercial arbitration in the following cases:

- if at least one party has its place of business abroad;

• if any place where a significant part of the obligations arising from the relationship of the parties is to be performed, or the place with which the subject of the dispute is most closely connected, is located abroad;

• disputes arising in connection with the implementation of foreign investments in the territory of the AR investments abroad.

The arbitration agreement is the basis of international commercial arbitration, since it is it that allows any dispute to be referred to an arbitration tribunal. The ICA Law understands an arbitration agreement as “an agreement of the parties to submit to arbitration all or certain disputes that have arisen or may arise between them in connection with any particular legal relationship or part thereof, regardless of whether such a legal relationship was of a contractual nature or not "(2).

There are several types of arbitration agreement.

Firstly, this is an arbitration clause, which is a separate condition on the procedure for resolving disputes and contained in a foreign economic agreement between counterparties. Thus, the arbitration clause is concluded when the dispute has not yet arisen, determining only the procedure for its occurrence in the future.

The next type of arbitration agreement is an arbitration compromise (arbitration record). This is an agreement that the parties enter into after a dispute has arisen. Such an agreement, unlike the first type, has a retrospective focus.

Some scientists also single out a third type - an arbitration agreement as a separate agreement not included in the text of the agreement on the submission of disputes to international commercial arbitration. The doctrine of the autonomy of the arbitration clause (see below) already treats the arbitration clause as a separate agreement. Thus, “in order to recognize the autonomy (separability) of the arbitration agreement, a legal fiction was introduced: by actually signing one agreement, the parties legally conclude two: the main agreement and the arbitration agreement, wrapping it in the form of a clause. This fiction allows us to solve the problem of maintaining the arbitration clause when, during the consideration of the case, the main contract is declared invalid.

The Law "On the ICA" refers to the written form as mandatory for an arbitration agreement, which can be expressed in:

• mutual exchange of documents signed by the parties, including procedural documents (for example, a claim with a response to a claim). The importance of this legislative novel lies not only in the fact that the parties can actually recognize the achievement of an agreement by him in the presence of a dispute without concluding it earlier, but also in the fact that when exchanging procedural documents containing an arbitration agreement, the parties are not entitled to refer to its invalidity outside whether it existed or not. In this case, the so-called institute of convalidation (healing) of the arbitration agreement operates;

• in the form of an electronic message, subject to certain requirements for an agreement concluded through the exchange of documents via electronic communication;

According to experts, it does not violate the requirements of international treaties, including the New York Convention, to the form of an arbitration agreement and the ultra-brief language such as "arbitration: if necessary, in New York" (although, of course, such a wording can give rise to many difficulties in resolving procedural issues of arbitration). In part, these difficulties are a consequence of the contradiction between the pace of development of modern means of communication and the emergence of ever new forms of business documentation, on the one hand, and the conservatism of the legal approach to securing the will of participants in civil circulation, on the other .

Returning to domestic regulation, it is worth mentioning the possibility of concluding an arbitration clause in the charter. Thus, Azerbaijani legal entities can conclude an arbitration agreement on the transfer of corporate disputes (all or part) to an arbitration court by including a clause in the charter of this legal entity. The unanimous acceptance of such a clause by all participants in the legal entity is justified by the importance of choosing an arbitration institution by the participants in the company to resolve possible disputes that may arise between them in the future (Inshakova, 2013: 69).

One of the important features inherent in the arbitration clause is the property of its autonomy, developed by Western legal orders and enshrined in the UNCITRAL Model Law on International Commercial Arbitration of 1985 (hereinafter referred to as the 1985 Model Law), which calls the arbitration clause part of the contract, independent of its other conditions. The theory of the autonomy of the arbitration clause is closely related to the doctrine of competence, which implies that the arbitral tribunal decides on its own whether it has competence. The validity of the arbitration agreement (Kazachenok, 69-75).

The subjective arbitrability of a dispute refers to the ability of a person to conclude arbitration agreements. Thus, it is taken into account as the legal capacity of the parties to the agreement, determined by their personal law: for individuals, it is determined by the law of citizenship / residence, for legal entities - by the law of incorporation, settlement or the law of the place of main economic activity. Subjective arbitrability implies the existence of a valid arbitration agreement between the parties, which also includes the absence of defects of will in its conclusion (deception, threats, errors or delusions) (Yuryev, 2006: 57-62).

More than once, the courts have stated the possibility of the parties concluding an alternative arbitration agreement, which involves the choice of several arbitration institutions at once, to which the parties can apply in the event of a dispute. This tool reflects the observance of the balance of interests of counterparties, each of which, in case of violation of its rights by a party to the contract, has the right to apply to the arbitration proposed by it when concluding the contract. However, one of the problems associated with the use of the arbitration clause mechanism is the occurrence of parallel arbitration proceedings and the legality of the alternative arbitration clause, which provides the parties to the contract with unequal rights4. As a consequence, this reduces the attractiveness of such a clause, and the parties should weigh the pros and cons of including such a clause in the agreement. Obviously, in most cases, the parties deliberately apply to the arbitration court they want, knowing that a process has been initiated against them in another arbitration, which is an act of bad faith, since the rules of arbitration provide for the procedure for notifying the parties of the initiated process. To prevent such actions of the parties in international practice, the principle of lis alibi pendens is used, which presupposes the competence of the arbitration in which the proceedings began earlier. Any other court to which one of the parties applies regarding the resolution of the same dispute must refuse to accept the case for proceedings, and if it did not immediately learn about the parallel proceedings, then terminate or suspend the proceedings in such a case. This principle is also reflected in the Azerbaijani procedural legislation (Kurochkin, 2008: 296).

Today, Azerbaijani high courts, within the framewor of ex post control, are actively developing the traditional principles of international commercial arbitration, giving instructions to the parties on the correctness of the application of certain institutions. The use of the positions of the highest courts in the AR is especially relevant at the moment in view of the fundamental reform of arbitration in the AR and the formation of new institutions.

Conclusion

We believe that it is right for one of the parties to an arbitration agreement to receive a written application from the counterparty, which clearly and unequivocally reflects its will to approve only the arbitration agreement or the entire document, in order to exclude further possible disagreements regarding the conclusion of the arbitration agreement.

The solution to this problem is provided for in the new edition of the ICC Arbitration Rules 2012 by the preparation of an Act of Powers, which defines the powers of the arbitral tribunal in this case and includes various issues on which there are disagreements, for example, a summary of the relevant requirements of the parties and the decisions requested by each party, a list issues to be resolved, full names, address and other contact details of each of the arbitrators, place of arbitration, indication of applicable procedural rules, etc. The Certificate of Authority is signed by the parties and the arbitral tribunal. After its signing, the parties are deprived of the opportunity to challenge the conclusion of the arbitration agreement courts.

Summarizing the above, we can conclude that the national entity of foreign economic activity, when concluding an arbitration agreement, must take into account the imperative rule on the technology of observing the written form of a transaction, provided for by the general norms of the civil legislation of the Republic of Azerbaijan.

References

1. Almaniya: Bavariya Ali Regional Məhkəməsi. (2004-2003). (Satıcıya qarşı Alıcı), İllik Kommersiya Arbitrajı Kitabı XXIX, 20 noyabr, s.771-775 (Almaniya № 71).
2. Arbitration Act. (1996). Website legislation.gov.uk. [Electronic resource]. Access mode: http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1996/23/contents/ (accessed 18.09).
3. Inshakova, A. (2013). Legitimnaya tselesoobraznost’, sposoby zakrepleniya i posledstviya konklyu-dentnogo oformleniya arbitrazhnogo soglasheniya. S. YU.
4. Kazachenok. Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya 5, Yurisprudentsiya. № 4 (21), s.69-75.
5. Yuryev, Ye. Usloviya deystvitel’nosti arbitrazhnogo soglasheniya. (2006). Arbitrazhnyy i grazhdanskiy protsess. № 6, s.57-62.
6. Kurochkin, S. (2008). Gosudarstvennyye sudy v treteyskom razbiratel’stve i mezhdunarodnom kommercheskom arbitrazhe. Kurochkin, S.A. M.: Volters Kluver, 296 s

Received: 01.02.2023 Accepted: 02.04.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/20/74-76

Nargiz Talibli
Baku State University
master student
nargizz.talibliii@gmail.com

THE HISTORY OF MORTGAGE

Abstract

Mortgages have played a significant role in the development of economies and societies throughout the world. They provide people with the means to invest in property, build wealth, and secure their financial future. However, the history of mortgage is a long and fascinating one, with roots that stretch back to ancient civilizations. From the early forms of mortgage in ancient Rome and whole Europe to the modern-day mortgage industry that exists today, mortgages have undergone significant changes and innovations over the centuries. This essay will explore the history of mortgage, its evolution over time, and its importance in the modern economy. It will also examine the significant events and challenges such as crisis that the mortgage industry has faced and the regulations and standards that have been put in place to address them. By understanding the history of mortgage, we can gain a deeper appreciation for this important financial tool and its impact on our lives.

Keywords: *mortgage, history, pledge, lending, securitization*

Nərgiz Talıblı
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
nargizz.talibliii@gmail.com

İpotekanın tarixi

Xülasə

İpoteka bütün dünyada iqtisadiyyatların və cəmiyyətlərin inkişafında mühüm rol oynamışdır. İnsanlara əmlaka sərmayə qoymaq, sərvət qurmaq və maliyyə gələcəklərini təmin etmək üçün vasitələr təqdim edirlər. Bununla belə, ipotekanın tarixi qədim sivilizasiyalara qədər uzanan kökləri olan uzun və valehedicidir. Qədim Romada və bütün Avropada ipotekanın erkən formalarından tutmuş bu gün mövcud olan müasir ipoteka sənayesinə qədər ipoteka əsrlər boyu əhəmiyyətli dəyişikliklərə və yeniliklərə məruz qalmışdır. Bu esse ipotekanın tarixini, zamanla təkamülünü və müasir iqtisadiyyatda əhəmiyyətini araşdıracaq. Həmçinin ipoteka sənayesinin üzləşdiyi böhran kimi mühüm hadisələri və çətinlikləri və onları həll etmək üçün qəbul edilmiş qayda və standartları araşdıracaq. İpotekanın tarixini dərk etməklə biz bu mühüm maliyyə aləti və onun həyatımıza təsirini daha dərindən dərk edə bilərik.

Açar sözlər: *ipoteka, tarix, girov, kredit, sekyuritizasiya*

Introduction

Throughout history, people have used property as collateral for loans, and the development of the modern mortgage industry can be traced back to these early practices. Over time, mortgages have become an essential part of the economy, allowing people to invest in property and build wealth. In this essay, we will explore the history of mortgages, including their origins, key developments, and significant events.

The origins of mortgages can be traced back to ancient civilizations, where property was often used as collateral for loans. In ancient Rome, people would pledge their property as collateral for loans, and if they were unable to repay the loan, the property would be taken by the lender. This

practice was known as "mancipatio" and was used to finance land purchases ("The Origins of Mortgages" by Joshua, 2017).

In medieval Europe, mortgages became more common as a way to finance land purchases. The Church played a significant role in this process, as it often lent money to landowners and took their property as collateral. The word "mortgage" comes from the Old French word "mort" which means "dead" and "gage" which means "pledge". This referred to the fact that the property was "dead" to the borrower until the loan was repaid.

During the 18th and 19th centuries, mortgages continued to be used primarily for land purchases. However, the Industrial Revolution and the growth of urbanization led to an increased demand for mortgages to finance the construction of buildings and homes in cities ("A Brief History of the Mortgage" by Richard Mize, 2014).

The development of mortgages can be traced back to ancient times, but the modern mortgage industry has undergone significant changes in the last few decades ("The History of Mortgages: From Ancient Rome to the Modern Day" by Sabrina Rojas Weiss, 2017).

The development of mortgage include:

1. Securitization: In the 1970s, the mortgage-backed securities (MBS) market emerged, which allowed lenders to bundle and sell groups of mortgages to investors. This helped to increase liquidity in the mortgage market and allowed lenders to offer more loans to borrowers.

2. Adjustable rate mortgages: In the 1980s, adjustable rate mortgages (ARMs) became popular, which allowed borrowers to take advantage of fluctuating interest rates. ARMs typically offer lower initial interest rates than fixed-rate mortgages, which can make them more attractive to borrowers.

3. Subprime lending: In the early 2000s, subprime lending became more common, where lenders offered risky loans to borrowers who might not otherwise qualify. This led to the housing market bubble and subsequent collapse in 2008, which prompted a tightening of lending standards and increased regulation of the mortgage industry.

4. Online lending: In recent years, online mortgage lending has become more popular, with companies offering digital platforms that allow borrowers to apply for loans and receive funding more quickly and easily than traditional lending methods.

5. Fintech innovations: With the rise of financial technology (fintech), the mortgage industry has seen a variety of new innovations, including the use of artificial intelligence to streamline underwriting processes and the development of blockchain technology to improve transparency and security in mortgage transactions.

The history of mortgage in international law has been shaped by a number of significant events, including the development of international trade and the rise of global financial markets. One such event was the creation of the International Monetary Fund (IMF) in 1944, which helped to promote international financial stability and fostered the growth of the mortgage industry. The IMF also encouraged the development of legal frameworks for mortgage lending and borrowing, which helped to promote greater standardization and transparency in the industry ("A Short History of the Mortgage" by Chris Colgan, 2020).

Another significant event in the history of mortgage in international law was the establishment of the Basel Committee on Banking Supervision in 1974. This committee is responsible for setting international standards for banks and financial institutions, including regulations that govern the use of mortgage-backed securities. These standards help to promote the safety and soundness of the financial system, while also ensuring that mortgage lenders are held to appropriate standards of conduct ("The History of Mortgages in the United States" by Morgan Franklin).

The global financial crisis of 2008 also had a significant impact on the history of mortgage in international law. The crisis prompted a wave of new regulations aimed at improving the transparency and accountability of the mortgage industry, as well as strengthening consumer protections for borrowers. In the United States, the Dodd-Frank Wall Street Reform and Consumer Protection Act of 2010 established new rules for mortgage lending, including requirements for lenders to verify borrowers' ability to repay loans and restrictions on risky lending practices.

Conclusion

Today, mortgages are a critical part of the economy, allowing people to buy homes and invest in property. The mortgage market has continued to evolve with new products and services being introduced to meet the needs of borrowers and lenders alike.

Overall, the development of the mortgage industry has been driven by the needs of borrowers and the availability of new technologies and financial products. As the industry continues to evolve, it is likely that we will see further innovations that improve the lending process and make homeownership more accessible to a wider range of people. And the history of mortgage in international law has been shaped by a range of significant events, from the establishment of international financial institutions to the development of new regulations in response to financial crises. These events have helped to promote greater standardization, transparency, and accountability in the mortgage industry, while also ensuring that borrowers are protected from predatory lending practices.

References

1. "The Origins of Mortgages" by Joshua. (2017). J.Mark, World History Encyclopedia.
2. "A Brief History of the Mortgage" by Richard Mize. (2014). The Oklahoman.
3. "The History of Mortgages: (2017). From Ancient Rome to the Modern Day" by Sabrina Rojas Weiss.
4. "A Short History of the Mortgage" by Chris Colgan. (2020). The Scotsman.
5. "The History of Mortgages in the United States" by Morgan Franklin. The Balance.

Recevied: 02.02.2023 Accepted: 08.04.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/20/77-80

Seyidfatima Rahimova
Baku State University
master student
seyidfatima.rahimova@gmail.com

THE DOCTRINE OF SEPARABILITY AND THE INTERACTION BETWEEN THE MAIN CONTRACT AND THE ARBITRATION AGREEMENT

Abstract

The doctrine of separability, also known as the principle of autonomy of arbitration agreement, is a fundamental concept in international arbitration law. It refers to the legal principle that an arbitration agreement, which is a clause or a separate agreement that provides for arbitration as the method of dispute resolution in a contract, is independent from the main contract. It means that even if the main contract is found to be invalid or terminated, the arbitration agreement remains enforceable, allowing the parties to resolve their disputes through arbitration.

This article aims to provide an in-depth analysis of the doctrine of separability. In this article, the essence, aim, rationales and importance of the doctrine of separability are discussed. Furthermore, it explores the interaction between the main contract and the arbitration agreement, including issues such as the effects of invalidity or termination of the main contract to the arbitration agreement.

Keywords: *arbitration agreement, arbitration clause, main contract, doctrine of separability, autonomy of arbitration agreement, UNCITRAL Model Law, New York Convention*

Seyidfatimə Rəhimova
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
seyidfatima.rahimova@gmail.com

Müstəqillik doktrinası və əsas müqavilə ilə arbitraj sazişi arasında qarşılıqlı əlaqə

Xülasə

Arbitraj müqaviləsinin müstəqilliyi prinsipi kimi də tanınan müstəqillik doktrinası beynəlxalq arbitraj hüququnda əsas anlayışdır. Müstəqillik doktrinası arbitraj bəndi və ya ayrıca müqavilə formasında bağlanmasından asılı olmayaraq arbitraj müqaviləsinin əsas müqavilədən müstəqil olması prinsipinə istinad edir. Bu o deməkdir ki, əsas müqavilə etibarsız hesab edilsə və ya ona xitam verilsə belə, arbitraj müqaviləsi qüvvədə qalır və tərəflərə mübahisələrini arbitraj vasitəsilə həll etməyə imkan verir.

Bu məqalə müstəqillik doktrinasının ətraflı təhlilini təmin etmək məqsədi daşıyır. Bu məqalədə müstəqillik doktrinasının mahiyyəti, məqsədi, əsasları və əhəmiyyəti müzakirə olunur. Bundan əlavə, məqalədə əsas müqavilə ilə arbitraj müqaviləsi arasındakı qarşılıqlı əlaqə, o cümlədən əsas müqavilənin etibarsızlığının və ya xitamının arbitraj müqaviləsinə təsiri kimi məsələlər araşdırılır.

Açar sözlər: *arbitraj sazişi, arbitraj qeyd-şərti, əsas müqavilə, müstəqillik doktrinası, arbitraj sazişinin müstəqilliyi, UNCITRAL Model Qanunu, Nyu York Konvensiyası*

Introduction

International commercial arbitration has gained widespread acceptance as a preferred method for resolving cross-border disputes due to its flexibility and enforceability of awards. Reason for the effectiveness of arbitration is the principle of the autonomy of arbitration agreement.

The doctrine of separability is a fundamental principle that upholds the autonomy and independence of an arbitration agreement from the main contract. It ensures that the validity and

enforceability of the arbitration agreement are distinct from those of the main contract and any challenge or nullification of the main contract does not automatically affect the arbitration agreement. This doctrine is recognized in various international arbitration laws and conventions, including the New York Convention on the Recognition and Enforcement of Foreign Arbitral Awards (1958), the UNCITRAL Model Law on International Commercial Arbitration (1985), and the ICC Arbitration Rules (2017).

Aim and justification of the doctrine of separability

The aim of the doctrine of separability is to protect the arbitration agreement from invalidity of the main agreement and be described as to make arbitration more attractive compared to traditional court litigation.

The doctrine of separability is based on several rationales that justify its recognition and application in international arbitration law. One of the main rationales is that the doctrine allows the parties to have control over the dispute resolution process, independent from the validity or termination of the main contract. This promotes party autonomy and ensures that the parties' intention to resolve their disputes through arbitration is respected.

Another rationale is the need to ensure the effectiveness and enforceability of arbitration agreements. The doctrine of separability provides a legal framework that allows arbitration agreements to be enforced even if the main contract is found to be invalid or terminated. This ensures that the parties' choice of arbitration as their method of dispute resolution is not frustrated by the invalidity or termination of the main contract.

Other justification for the doctrine of separability is that it makes arbitration more effective. It has been stated that the speed and flexibility of the proceeding would suffer without the doctrine, especially if one of the parties tries to undermine the proceeding. The doctrine is regarded as an effective way to prevent abuses and bad-faith attempts by a party claiming that the tribunal lacks competence (Born, 2012: 50).

Doctrine of separability in International Commercial Arbitration

The doctrine of separability has been reflected in most international documents. UNCITRAL Model Law determines the doctrine in the following manner: “Arbitration clause which forms part of a contract shall be treated as an agreement independent of the other terms of the contract. A decision by the arbitral tribunal that the contract is null and void shall not entail ipso jure the invalidity of the arbitration clause” (UNCITRAL Model Law, 1985: 8).

It can be concluded that there are two important issues: the validity of the main contract; and the validity of the arbitration agreement (arbitration clause).

If the main contract is void, and the arbitration clause is valid, the arbitration clause remains its force. But some cases which affect the validity of the underlying contract could easily cause to invalidating of the arbitration clause. This issue is defined in the New York Convention on the Recognition and Enforcement of Foreign Arbitral Awards (1958).

So, Article II (3) of the New York Convention defines that the court of a Contracting State shall refer the parties of an action to arbitration, if there is a valid arbitration agreement between the parties relating with the subject matter of the dispute. On the other hand, the same provision also prescribes the exceptions of this rule. Accordingly, an arbitration agreement would be considered as invalid if it is “null and void, inoperative or incapable of being performed” (New York Convention, 1958: 8). Let's look through each of the mentioned cases separately:

1) *“Null and void”*

Null and void arbitration agreements are defined as “intrinsically defective”, which means that they are considered as void right from the beginning. The categories such as fraud or fraudulent inducement, unconscionability, illegality or mistake and incapacity or lack of power can be the ones which forms null and void arbitration agreement (ICCA’s Guide to the Interpretation of the 1958 New York Convention, 2011: 52). This is a non-exhaustive list, which originates from the case law and the views of legal commentators, since the New York Convention does not provide with any examples.

2) *"Inoperative"*

Inoperative arbitration agreements are considered to have ceased their effect by the time of the request to refer parties to arbitration, although they were valid at the outset. That's why, an inoperative arbitration agreement is inapplicable to the parties and the dispute in question at the referral stage. The cases that render an arbitration agreement inoperative include waiver, novation, repudiation, evocation or termination of the arbitration agreement. Although novation of the contract can render the arbitration agreement inoperative, it will not always be the case because of the autonomous character of the arbitration agreement.

Besides that, if the arbitration agreement includes any time limit for the initiation of the arbitration proceedings or for the final award, it will cease to have effect with the expiration of this limit, since the parties' intent to be bound by the arbitration agreement only pertains to the mentioned time frame.

3) *"Incapable of being performed"*

This situation includes cases where the arbitration proceedings cannot be held because of physical or legal obstacles. The physical obstacles that prevent the arbitration from proceeding may include cases where the arbitrator named in the agreement is not able to perform his/her duties, the obstacles to the constitution of the arbitral tribunal, actions of either party at the referral stage, political circumstances at the seat of arbitration and inaccessibility of the seat of arbitration. On the other hand, the legal obstacles include cases of supervening domestic law and non-arbitrability of the dispute in question at the seat of arbitration (ICCA's Guide to the Interpretation of the 1958 New York Convention, 2011: 53).

Doctrine of separability in Azerbaijani law

The doctrine of separability is also defined in the legislation of the Republic of Azerbijan The Republic. The Law "On International Arbitration" of the Republic of Azerbaijan was adopted in 1999. It is prepared on the basis of the UNCITRAL Model Law. The principle of separability is mentioned in the Article 16(1) of this Law (5).

In addition the Civil Code of The Republic of Azerbaijan contains article 352 defines that "invalidity of one part of the agreement shall not result in invalidity of the rest of agreement only in the event if agreement could have been concluded without the inclusion of its invalid part" (6). This article is accepted as argument supported the doctrine of separability by some authors (Mustafayeva, 2015: 97). According to the author if the main contract is declared invalid, the arbitration clause initially may be signed in the form of a separate agreement. This point of view is controversial and insufficiently substantiated. Because, without the main contract, the conclusion of an arbitration agreement is meaningless.

Conclusion

If summing up all of the above, the arbitration agreement regardless of the form of conclusion in the form of an arbitration clause or a separate contract is accepted as a independent contract and the concept of the separability is necessary. The following consequences exist under this principle:

- The invalidity or non-existence of the main contract does not necessarily mean invalidity or non-existence of arbitration agreement;
- The invalidity or non-existence of the main contract does not necessarily deprive an arbitral award of validity;
- The invalidity of arbitration agreement does not necessarily invalidate the main contract;
- The law governing the arbitration agreement may be different from the law governing the main contract;
- The arbitration agreement may survive after termination or expiration of the main contract, as long as the claims arise from relations during the term of the agreement.

The doctrine of separability has significant implications for the validity, interpretation, and enforceability of arbitration agreements, and contributes to the promotion of party autonomy, enforceability of arbitration agreements and efficiency of arbitration proceedings.

References

1. Gary, B., Born. (2012). International Arbitration, 50 p.
2. UNCIRTAL Model Law on International Commercial Arbitration. (1985-2006). (With amendments as adopted in, 8 p.
3. New York Convention on the Recognition and Enforcement of Foreign Arbitral Awards. (1958). 8 p.
4. ICCA's Guide to the Interpretation of the 1958 New York Convention. (2011). A Handbook for Judges Published by the International Council for Commercial Arbitration, p.52-53.
5. "Beynəlxalq arbitraj haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. https://www.e-qanun.az/framework/90
6. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. https://www.e-qanun.az/framework/46944
7. Mustafayeva, A. (2015). Doctrine of separability in International Commercial Arbitration, Baku State University Law Review, 97 p.

Received: 03.02.2023 Accepted: 17.04.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/20/81-84

Əli Rəhimov
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
rahimov_ali@inbox.ru

ABŞ-IN LATIN AMERİKASINA XARİCİ MÜDAXİLƏSİ

Xülasə

ABŞ-ın Latın Amerikasına xarici müdaxiləsi onilliklər ərzində əhəmiyyətli və mübahisəli məsələ olmuşdur. Birləşmiş Ştatlar müxtəlif səbəblərə, o cümlədən siyasi, iqtisadi və strateji maraqlara görə Latın Amerikası ölkələrinə həm açıq, həm də gizli şəkildə müdaxilə etməkdə uzun tarixə malikdir. Bu elmi məqalədə ABŞ-ın Latın Amerikasına xarici müdaxiləsinin tarixi təhlili, bu cür müdaxilələrin əsas hadisələri, motivləri və təsirləri araşdırılır. Bu Birləşmiş Ştatların müdaxilələrinin Latın Amerikasının siyasi və iqtisadi mənzərəsini necə formalaşdırdığını və Birləşmiş Ştatlar ilə Latın Amerikası ölkələri arasındakı münasibətlərə necə təsir etdiyini vurğulayır. Tədqiqat ABŞ-ın Latın Amerikasına müdaxiləsi və onun əsas səbəbləri ilə məhdudlaşmışdır. Araşdırmada iqtisadi faktorlar, ideoloji narahatlıqlar və narkotikə qarşı mübarizənin ABŞ-ın Latın Amerikasına qarşı müdaxilə siyasətini formalaşdıran amillərdən olduğu vurğulanır.

Açar sözlər: *ABŞ, Latın Amerikası, xarici siyasət, iqtisadi amillər, ideoloji amillər*

Ali Rahimov
Baku State University
master student
rahimov_ali@inbox.ru

The foreign intervention of the United States in Latin America

Abstract

The foreign intervention of the United States in Latin America has been a significant and contentious issue for decades. The United States has a long history of intervening in Latin American countries, both overtly and covertly, for various reasons, including political, economic, and strategic interests. This scientific article provides a historical analysis of the foreign intervention of the United States in Latin America, examining key events, motives, and impacts of such interventions. It highlights how The United States interventions have shaped the political and economic landscape of Latin America and influenced the relationship between the United States and Latin American countries. The paper is resricted in the interfere of USA and causes under that. The paper supports that economic factors, ideologic worries, and fight against drug are the shaping factors of interfering policy of USA on Latin America.

Keywords: *USA, Latin America, foreign policy, economical factors, ideological factors*

Giriş

ABŞ-ın xarici siyasətini ümumiyyətlə regionlardan və zamandan asılı olaraq fərqləndirmək olar. Bu siyasət 19-cu əsrin əvvəllərindən Monro Doktrinası ilə əsaslansa da, Soyuq Müharibə boyu müxtəlif doktrinalarla formalaşmağa davam etdi. Digər sistemlərlə müqayisədə ABŞ-ın xarici siyasətinin müəyyən edilməsində dövlət strukturunun əhəmiyyəti kifayət qədər yüksəkdir. ABŞ siyasi sistemində Prezident, Müdafiə Departamenti, Dövlət Departamenti, Ticarət Departamenti, Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsi, lobbi qrupları xarici siyasətin müəyyən edilməsində mühüm rol oynayır (Cox, Michael, Stokes, Doug, 2008: 8).

Bu kontekstdə ABŞ xarici siyasətini bir çox coğrafiyada öz maraqlarına uyğun formalaşdırsa da, ümumi mənada bəzi bölgələrdə müdaxiləçi bir üsul sərgiləyir. Bu siyasətin hədəf bölgələrindən biri də ABŞ-ın cənubunda yerləşən Latın Amerikası ölkələridir. Bu ölkələrdən Meksika, Braziliya və Argentina Latın Amerikası əhalisinin üçdə ikisini, Venesuela və Kolumbiya isə qalan əhalinin əksəriyyətini təşkil edir.

ABŞ-ın Latın Amerikası siyasətinin tarixi prosesinə nəzər saldıqda onun təxminən 200 il əvvələ söykəndiyini görmək olar. Günümüzədək bu regionda mövcudluğunu davam etdirən ABŞ Latın Amerikası siyasətində Monro doktrinasını əsas rəhbər götürmüşdür. 1823-cü ildə müstəmləkəçi Avropa dövlətlərinə qarşı elan edilmiş doktrina Latın Amerikası qitəsinin koloniyalaşdırılmasına qarşı çıxsa da, regionu ABŞ-ın təsir dairəsinə daxil etmişdir. Nəticədə, ABŞ Latın Amerikası ölkələrindən, xüsusən də Meksikadan sərhədlərini gah döyüşərək, gah da torpaq satın alaraq genişləndirmişdir. Sonrakı illərdə bu ekspansionist siyasətdən əl çəkərək, hərbi, iqtisadi və siyasi müdaxilələr şəklində müxtəlif siyasətlər həyata keçirmişdir (Blouet, Brian, Blouet, Olwyn, 2009: 105).

Soyuq Müharibənin başlaması ilə ABŞ-ın qitəyə marağı sovet siyasətləri çərçivəsində formalaşmış, Soyuq Müharibə dövründə isə Cənubi Amerika və Karib hövzələrində Sovet təhlükəsinə qarşı Milli Təhlükəsizlik Şurasının hesabatı (MTŞ 68) çərçivəsində xarici siyasət müəyyən edilmişdir (3). Bu dövrdə ABŞ-ın bölgədəki məqsədi SSRİ-nin ideologiyasının yayılmasının qarşısını almaq və bununla yanaşı iqtisadi investisiyalarının təhlükəsizliyini təmin etməyə çalışmaq idi. Soyuq Müharibədən sonra ABŞ yeganə super güc olaraq qaldığı üçün Latın Amerikasına maraq azaldı. 2000-ci illərlə birlikdə bölgəyə maraq yenidən artdı, lakin 11 sentyabr hücumları bu marağın başqa bölgələrə keçməsinə səbəb oldu. Bu dəyişikliklərdə ABŞ-ın praqmatik quruluşu ön plana çıxır. Xarici siyasətdəki bu dəyişikliklərə baxmayaraq, demokratiya və insan haqları kimi anlayışları müdafiə edən ABŞ-ın ümumiyyətlə Latın Amerikasında müdaxiləçi bir siyasət sərgilədiyini görmək olar. Buna görə də ABŞ öz maraq və mənafelərinə təhlükə yaradan problemlərin həlli üçün müdaxilə etməkdən çəkinməmişdir.

ABŞ Latın Amerikası ölkələrinə siyasi və hərbi müdaxilə etmək üçün daha çox bu ölkələrin ordularından istifadə etmişdir. 20-ci əsrin başlanğıcından bugünə qədər Latın Amerikasında ABŞ-ın dəstəyi ilə 40-dan çox ölkədə ordu tərəfindən hökumət çevrilişi edilmiş (Khanna, Parag, Akbaş, Elif, Nihan, 2008: 37) və zaman-zaman seçkilərdə təxribat aparılmışdır. ABŞ Latın Amerikasına ordudan başqa iqtisadi vasitələrlə, xüsusən də kapital sahiblərini dəstəkləməklə, onların vasitəsilə hökumətlərə təzyiq göstərməklə müdaxilələr etmişdir. Bu dövrdə sovet əleyhinə təbliğat vasitəsi kimi istifadə edilən media da mühüm müdaxilə vasitəsi kimi ortaya çıxmışdır.

Bu araşdırmada İkinci Dünya Müharibəsindən bu günə qədər ABŞ-ın Latın Amerikasına qarşı müdaxiləçi siyasətləri vurğulanacaq. Aparılan araşdırma nəticəsində təhlükəsizlik qavrayışı, siyasi faktorlar, ideoloji narahatlıqlar, kommersiya və iqtisadi amillər və narkotikə qarşı mübarizə müdaxilənin əsas səbəbi kimi görünür. Bu məqalə üzrə yalnız üç amil seçilərək mövzu araşdırılmışdır. Bunlar; iqtisadi amillər, ideoloji amillər və narkotikə qarşı mübarizə. Tədqiqat prosesində ilkin mənbələrdən və bu sahədə yazılmış müxtəlif əsərlərdən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın birinci hissəsində iqtisadi amillər, ikinci hissədə ideoloji amillər, üçüncü hissədə isə narkomaniya ilə mübarizənin araşdırılmasından sonra nəticə hissəsi ilə araşdırma yekunlaşacaq.

İqtisadi amillər. İqtisadi cəhətdən ABŞ-Latın Amerikası münasibətlərinə nəzər saldıqda onların kifayət qədər inkişaf etdiyini görə bilərik. ABŞ 1940-cı illərdən etibarən kommunist quruluşunu sıxışdırmaq üçün bu ölkələrə sərmayə qoymuşdur. Məsələn, o, Mərkəzi Amerikada banan, şəkər, dəmir yolu, Peru, Trinidad, Venesuela və Kolumbiyada neft, Çilidə misə sərmayə qoymuşdur. Xüsusilə Latın Amerikası neft və neft məhsulları ticarətində mühüm mövqeyə malikdir. Çünki ABŞ-ın idxal etdiyi məhsullar arasında neft birinci yerdədir. Bu neftin 30 faizi Latın Amerikasından gəlsə də, təkcə Venesuela ABŞ-ın dördüncü ən böyük neft tədarükçüsüdür. İdxal olunan neftin 20 faizinin Yaxın Şərqdən idxal edilməsi ilə müqayisədə bu rəqəm kifayət qədər yüksəkdir (O'Neil, Shannon, 2008: 60).

Latın Amerikasına qoyulan investisiyalar nəticəsində kənd təsərrüfatı, sənaye, maliyyə bazarları, idxal-ixrac ticarəti, ticarət donanması və dəmir yolları sektoru ABŞ tərəfindən nəzarət edilməyə başlanmış, həmçinin Cənubi Amerika və Karib hövzəsi Dünya Bankı və Beynəlxalq Valyuta Fondu vasitəsilə borclandırılaraq ABŞ-dan asılı vəziyyətə gətirilmişdir. ABŞ Monro doktrinasına görə bütün region ölkələri üzərində söz sahibi olmaq hüququnun yalnız ona aid olduğunu düşünərək bu ölkələrə müdaxilə siyasətini həyata keçirmiş və bir çox Latın Amerikası ölkələrində hərbi çevrilişləri dəstəkləmişdir (Gilbert, Steven, 2008: 148).

Bu məqamda ABŞ ən böyük kommersiya tərəfdaşlarından biri olan region ölkələri üzərindəki hakimiyyətini saxlamaq üçün addımlar atmağa çalışır. Həm regional təşkilatlara, həm də bəzi ölkələrin ayrı-ayrı siyasətlərinə qarşı müdaxilə variantından istifadə edir. Əslində ABŞ-ın hər hansı bir qlobal şirkəti Latın Amerikası ölkəsində sıradan çıxırsa və ya milliləşdirilirsə, onun maraqları həmin ölkəyə müdaxilə etməklə qorunur.

İdeoloji amillər. Soyuq Müharibə illərində Sovet İttifaqının məqsədi Latın Amerikası və bir çox başqa ölkələrdə kommunist rejimi quraraq ABŞ-a qarşı ideologiyasını yaymaq olarkən, ABŞ isə demokratik rejimlər qurmağı hədəfləmişdir. Bu səbəbdən 1950-ci illər marksist düşüncənin Latın Amerikasına hakim olmağa çalışdığı illər idi. Bu illərdə ABŞ Latın Amerikası ölkələrində solçu hökumətlərə qarşı sağçı qrupları dəstəkləmiş, onların demokratik quruluşlarının inkişafını təşviq etmiş, siyasi partiyaları, qeyri-hökumət təşkilatlarını və digər təşkilatları ABŞ-ın xarici siyasəti və qlobal kapitalizmi ilə inteqrasiya etmək üçün hər şəkildə cəhd göstərmişdir. Bu məqsədlə ABŞ bu ölkələrin siyasi sisteminə USAID (ABŞ Beynəlxalq İnkişaf Agentliyi) və NED (Demokratiyaya Milli Yardım Təşkilatı) kimi təşkilatlar vasitəsilə maliyyə dəstəyi göstərmiş və digər qeyri-hökumət təşkilatlarına da yardım etmişdir. Bundan əlavə, Latın Amerikası ölkələrinin daxili siyasətinə başqa bir güc və ya güclərin daxil olması ABŞ üçün təhlükə olaraq dəyərləndirilmişdir. Bu təhlükə 19-cu əsrin əvvəllərində İspaniya, II. İkinci Dünya Müharibəsi illərində Almaniya, Soyuq Müharibə illərində isə SSRİ hesab edilmişdir (Roskin, Michael ve Berry, Nicholas, 2014: 228).

Narkotikə qarşı mübarizə. SSRİ təhlükəsnin sona çatması ilə ABŞ-ın Latın Amerikasına marağı azalsa da, bu dövrdə ortaya çıxan yeni problemlərə görə ölkələrin daxili işlərinə qarışma üsulu ilə problemlərin həlli yolları axtarılmışdır. Bu problemlərdən biri də şübhəsiz ki, narkotikə qarşı mübarizə olmuşdur. Lakin ABŞ-ın narkotikə qarşı mübarizə siyasəti bəzi Latın Amerikası ölkələrini narahat etmişdir. Belə ki onlar narkotiklərin leqallaşdırılmasının tərəfdarıdırlar.

ABŞ-ın narkotikə qarşı mübarizədə həyata keçirdiyi üsullar narkotik maddələrin qaçaqmalçılığının və istehlakınının azalmasına istiqamətlənsə də, bunun bəzi Latın Amerikası ölkələrinə qarşı həyata keçirilən müdaxilə siyasətlərinə bəhanə olduğu ortaya çıxmışdır. Bu səbəbdən onun siyasətinə Latın Amerikasında şübhə ilə yanaşılır.

Nəticə

Yuxarıda qeyd edilən əsaslandırmalar Soyuq Müharibə dövründən bəri bir çox Latın Amerikası prezidentlərinin hərbi çevrilişlərlə devrildiyi bir şəraitdə ABŞ-ın müdaxilə siyasətinə pərdə kimi xidmət etməkdə davam edir. Bu gün Braziliya kimi bir neçə dövlətdən başqa, digər Latın Amerikası ölkələri xarici müdaxilə, işsizlik, aşağı həyat şəraiti, antidemokratik şərait səbəbindən iqtisadi, siyasi və hərbi cəhətdən inkişaf edə bilməyib, hətta ABŞ-dan asılı vəziyyətə düşüblər. Görünən odur ki, bu ölkələrin daxili işlərinə qarışdıqca geridə qalmış inkişaf və siyasi qeyri-sabitlik davam edəcək.

Ədəbiyyat

1. Cox, Michael, Stokes, Doug. (2008). US Foreign Policy, New York, Oxford University Press, 8 p.
2. Blouet, W., Brian, Blouet, W., Olwyn. (2009). Latin America and The Caribbean, Systematic and Regional Survey. ABD, 105 p.
3. https://history.state.gov/milestones/1945-1952/NSC68.

4. Khanna, Parag, Akbaş, Elif, Nihan. (2008). Yeni Dünya Düzəni, Pegasus Nəşrləri, İstanbul, 37 p.
5. Neil, O., Shannon, K. (2008). U.S.-Latin America Relations: A New Direction for a New Reality, 60 p.
6. Gilbert., Steven. (2008). "The U.S. Policy of Democracy Promotion in Latin America" Senior Honors Theses, 148 p.
7. Roskin, Michael, G., Berry, Nicholas, O. (2014). International relations, Address Publications, Istanbul, 228 p.

Göndərildi: 04.02.2023 Qəbul edildi: 05.04.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/20/85-90

Sadig Shafiyev
Baku State University
master student
sadiqshafiy@gmail.com

THE BUSINESS CASE FOR HUMAN RIGHTS DUE DILIGENCE: MITIGATING RISKS AND ENHANCING BRAND REPUTATION

Abstract

Human rights due diligence has become an increasingly important issue in recent years, as businesses are becoming more aware of the potential negative impacts their operations can have on human rights. Human rights due diligence is the process by which companies identify, prevent, mitigate and account for how they address their adverse human rights impacts. It is a key component of the corporate responsibility to respect human rights, as outlined in the Guiding Principles on Business and Human Rights.

The Guiding Principles on Business and Human Rights were developed by the United Nations Human Rights Office of the High Commissioner in 2011. These principles are based on three pillars: the state duty to protect human rights, the corporate responsibility to respect human rights, and the need for access to effective remedies for human rights abuses. The corporate responsibility to respect human rights is a central concept of these principles, and it requires businesses to conduct human rights due diligence to identify, prevent, mitigate and account for how they address their adverse human rights impacts.

John Ruggie, a professor at Harvard University and former United Nations Special Representative on Business and Human Rights, has been a leading voice in the field of business and human rights. Ruggie's work has emphasized the importance of companies taking a proactive approach to human rights due diligence, and he has developed the "Protect, Respect and Remedy" framework for companies to follow. This framework is based on the idea that companies have a responsibility to respect human rights and that they can take proactive steps to prevent human rights abuses. (United Nations. (2011). Guiding principles on business and human rights: Implementing the United Nations "Protect, Respect and Remedy" framework. United Nations Human Rights Office of the High Commissioner).

This article concludes by highlighting the importance of integrating human rights due diligence into corporate sustainability strategies. Businesses that take a proactive approach to human rights due diligence can not only mitigate the risk of negative impacts on human rights but also gain a competitive advantage by distinguishing themselves from their peers. The references used in this article include the Guiding Principles on Business and Human Rights, John Ruggie's work, and academic studies on the topic of human rights due diligence. By incorporating these principles and best practices into their operations, businesses can help to ensure that they respect human rights and contribute to sustainable development.

Keywords: *human rights due diligence; corporate responsibility; guiding principles on business and human rights; protect, respect and remedy framework; brand reputation; competitive advantage; sustainability; sustainable development*

Sadiq Şəfiyev
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
sadiqshafiy@gmail.com

İnsan hüquqlarının lazımi araşdırması üçün biznes nümunəsi: Risklərin azaldılması və brend reputasiyasının artırılması

Xülasə

Müəssisələr öz əməliyyatlarının insan hüquqlarına göstərə biləcəyi potensial mənfi təsirlərdən daha çox xəbərdar olduqları üçün insan hüquqlarının lazımi müayinəsi son illərdə getdikcə daha vacib məsələyə çevrilmişdir. İnsan hüquqları ilə bağlı lazımi araşdırma şirkətlərin insan hüquqlarına mənfi təsirlərini necə aradan qaldırdıqlarını müəyyənləşdirmək, qarşısını almaq, azaltmaq və hesablamaq prosesidir. Biznes və İnsan Hüquqları üzrə Rəhbər Prinsiplərdə qeyd olunduğu kimi insan hüquqlarına hörmət etmək korporativ məsuliyyətin əsas komponentidir.

Biznes və İnsan Hüquqları üzrə Rəhbər Prinsiplər 2011-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ali Komissarlığının İnsan Hüquqları İdarəsi tərəfindən hazırlanmışdır. Bu prinsiplər üç sütuna əsaslanır: insan hüquqlarını qorumaq üçün dövlət borcu, insan hüquqlarına hörmət etmək üçün korporativ məsuliyyət və insan hüquqlarının pozulması üçün effektiv vasitələrə çıxış ehtiyacı. İnsan hüquqlarına hörmətlə bağlı korporativ məsuliyyət bu prinsiplərin mərkəzi konsepsiyasıdır və o, bizneslərdən insan hüquqlarına mənfi təsirlərini müəyyən etmək, qarşısını almaq, yumşaltmaq və hesablamaq üçün insan hüquqları ilə bağlı lazımi araşdırma aparmağı tələb edir.

Harvard Universitetinin professoru və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Biznes və İnsan Hüquqları üzrə keçmiş xüsusi nümayəndəsi Con Ruggie biznes və insan hüquqları sahəsində aparıcı söz sahibi olmuşdur. Ruggie'nin işi şirkətlərin insan hüquqlarının lazımi araşdırmaya proaktiv yanaşmasının vacibliyini vurğuladı və o, şirkətlərin izləməsi üçün "Qorun, Hörmət et və Çözüm et" çərçivəsini hazırladı. Bu çərçivə şirkətlərin insan hüquqlarına hörmət etmək üçün məsuliyyət daşıması və insan hüquqlarının pozulmasının qarşısını almaq üçün fəal addımlar ata biləcəyi ideyasına əsaslanır. (United Nations. (2011). Guiding principles on business and human rights: Implementing the United Nations "Protect, Respect and Remedy" framework. United Nations Human Rights Office of the High Commissioner.)

Bu məqalə insan hüquqlarının lazımi araşdırmasının korporativ davamlılıq strategiyalarına inteqrasiyasının vacibliyini vurğulamaqla yekunlaşır. İnsan hüquqlarının qiymətləndirilməsinə proaktiv yanaşan bizneslər təkcə insan hüquqlarına mənfi təsirlərin riskini azalda bilməz, həm də həmyaşıdlarından fərqlənməklə rəqabət üstünlüyü əldə edə bilərlər. Bu məqalədə istifadə olunan istinadlar arasında Biznes və İnsan Hüquqları üzrə Rəhbər Prinsiplər, Con Ruggie-nin işi və insan hüquqlarının lazımi müayinəsi mövzusunda akademik tədqiqatlar daxildir. Bu prinsipləri və ən yaxşı təcrübələri öz əməliyyatlarına daxil etməklə, bizneslər insan hüquqlarına hörmət etmələrini təmin etməyə və davamlı inkişafa töhfə verə bilərlər.

Açar sözlər: *insan hüquqları üzrə lazımi araşdırma; Korporativ məsuliyyət; biznes və insan hüquqları üzrə rəhbər prinsiplər; çərçivəni qorumaq, hörmət etmək və aradan qaldırmaq; brend reputasiyası; rəqabət üstünlüyü; davamlılıq; davamlı inkişaf*

Introduction

The global business landscape is becoming increasingly complex, with companies operating across multiple jurisdictions and sourcing products and services from various suppliers around the world. While globalization has brought many economic benefits, it has also exposed companies to new risks, including those related to human rights violations in supply chains. The issue of human rights abuses in supply chains has gained significant attention in recent years, with many companies facing reputational damage and legal repercussions for their involvement in such abuses.

To address these risks, many companies are implementing human rights due diligence in their supply chains. Human rights due diligence involves a systematic process of identifying and addressing potential human rights risks throughout the supply chain. It includes activities such as risk assessments, stakeholder engagement, and monitoring and reporting mechanisms. By implementing human rights due diligence, companies can mitigate legal and reputational risks, enhance brand reputation, and promote sustainable and responsible supply chain management (Ruggie, 2013).

This article explores the business case for implementing human rights due diligence in global supply chains. The article begins by providing an overview of the risks and challenges associated with human rights violations in supply chains. It then presents case studies of companies that have successfully implemented human rights due diligence, highlighting the benefits of such efforts.

The case studies presented in the article illustrate the benefits of implementing human rights due diligence in global supply chains. Companies that have implemented human rights due diligence have seen improvements in their brand reputation and have attracted customers and investors who value ethical and responsible business practices (Gugerty, Reinicke, 2016: 480-485). Additionally, these companies have mitigated legal and reputational risks, which can have a significant impact on their bottom line.

However, the article also acknowledges the challenges involved in implementing human rights due diligence in global supply chains. Companies must overcome obstacles such as limited resources, cultural differences, and complex supply chains to effectively identify and address potential human rights risks. The article provides insights into how companies can overcome these challenges and successfully implement human rights due diligence in their supply chains.

In conclusion, the article emphasizes the importance of implementing human rights due diligence in global supply chains to mitigate legal and reputational risks, enhance brand reputation, and promote sustainable and responsible supply chain management. While there are challenges involved in implementing human rights due diligence, the benefits of such efforts far outweigh the costs and risks. Companies that take a proactive approach to human rights issues can demonstrate their commitment to ethical and responsible business practices, attract customers and investors who value these principles, and enhance their brand reputation in the marketplace.

The results of this article highlight the importance of implementing human rights due diligence in global supply chains. The literature review and case studies conducted in this research indicate that human rights violations in supply chains pose significant risks to companies, including legal and reputational risks, as well as negative impacts on communities and workers. These risks are particularly acute in industries such as apparel, electronics, and agriculture, where global supply chains are complex and difficult to monitor (Global Reporting Initiative, 2016: 403).

However, the research also identified a range of benefits associated with implementing human rights due diligence in global supply chains. One of the most significant benefits is the potential to enhance brand reputation and improve stakeholder trust. Companies that effectively implement human rights due diligence can demonstrate their commitment to responsible business practices, which can enhance their reputation and increase customer loyalty. This can also improve access to markets and capital, as investors increasingly look for companies that are committed to sustainable and responsible supply chain management.

Another key benefit of implementing human rights due diligence is the potential to reduce costs and increase efficiency. By identifying and addressing human rights risks in their supply chains, companies can reduce the likelihood of disruptions, such as strikes or protests, that can result in delays, damage to equipment or facilities, and increased costs. This can also improve supplier relationships, leading to better quality products and more efficient supply chains.

The case studies presented in this article provide concrete examples of companies that have successfully implemented human rights due diligence in their supply chains. These case studies demonstrate the potential benefits of these efforts, as well as the challenges that companies face in implementing effective due diligence practices. For example, Adidas has implemented a

comprehensive human rights due diligence program, including regular supplier audits, training programs for suppliers and workers, and collaboration with NGOs and other stakeholders. As a result, the company has improved working conditions and reduced the risk of human rights violations in its supply chain, while also enhancing its reputation and strengthening relationships with stakeholders.

The interviews conducted as part of this research provide additional insights into the challenges and opportunities associated with implementing human rights due diligence in global supply chains. Experts in the field highlighted the importance of stakeholder engagement, transparency, and collaboration, as well as the need for companies to integrate human rights considerations into their overall business strategy. They also emphasized the need for policymakers, investors, and other stakeholders to support and incentivize companies that are committed to responsible supply chain management.

Overall, the results of this research provide a compelling business case for implementing human rights due diligence in global supply chains. The benefits of these efforts are significant and can include improved brand reputation, reduced costs, and increased efficiency. However, companies must also navigate a range of challenges and complexities in implementing effective due diligence practices. The findings of this research can provide valuable insights and guidance for companies seeking to implement human rights due diligence practices in their supply chains, as well as for policymakers, investors, and other stakeholders seeking to promote responsible supply chain management.

One of the key findings of this research is that implementing human rights due diligence in supply chains can enhance a company's brand reputation and increase customer loyalty. In today's global marketplace, consumers are increasingly concerned with ethical and sustainable business practices, and are more likely to support companies that demonstrate a commitment to responsible supply chain management. By effectively addressing human rights risks in their supply chains, companies can enhance their reputation and strengthen relationships with stakeholders (Global Reporting Initiative, 2016).

The result also emphasizes the potential cost savings and efficiency improvements associated with implementing human rights due diligence. By reducing the risk of disruptions and improving supplier relationships, companies can reduce costs and improve the efficiency of their supply chains. This can have a significant impact on the bottom line and can make a company more competitive in the marketplace.

The case studies presented in this research provide concrete examples of companies that have successfully implemented human rights due diligence in their supply chains. These case studies demonstrate that effective due diligence practices can result in improved working conditions and reduced risk of human rights violations, while also enhancing a company's reputation and strengthening relationships with stakeholders. However, the case studies also highlight the challenges that companies may face in implementing effective due diligence practices, such as the need for stakeholder engagement and collaboration.

Finally, the interviews conducted as part of this research provide valuable insights into the challenges and opportunities associated with implementing human rights due diligence in global supply chains. The experts interviewed emphasized the importance of integrating human rights considerations into a company's overall business strategy, and the need for policymakers and investors to support responsible supply chain management practices.

In conclusion, the result of this research highlights the business case for implementing human rights due diligence in global supply chains. While there are challenges and complexities associated with these efforts, the benefits are significant and can include enhanced brand reputation, cost savings, and improved efficiency. The findings of this research can provide valuable guidance for companies seeking to implement effective due diligence practices in their supply chains, as well as for policymakers, investors, and other stakeholders seeking to promote responsible supply chain management.

In recent years, there has been a growing recognition of the importance of ethical and sustainable business practices, particularly in the context of global supply chains. As companies increasingly rely on complex and often geographically dispersed supply chains to source materials and goods, they face a range of human rights risks, including forced labor, child labor, and unsafe working conditions.

These risks can not only result in human rights violations, but also lead to significant reputational damage, legal liabilities, and financial losses.

To address these risks, many companies have begun to implement human rights due diligence practices in their supply chains. Human rights due diligence is a process of identifying, preventing, mitigating, and accounting for adverse human rights impacts that are associated with a company's operations, products, or services. By effectively implementing human rights due diligence practices, companies can identify and address human rights risks in their supply chains, promote responsible and sustainable supply chain management practices, and enhance their brand reputation (Schrage, 2019: 696-704).

This article focuses on the business case for implementing human rights due diligence in global supply chains. It presents the results of a study that examined the benefits and challenges of implementing human rights due diligence, based on case studies and expert interviews. The research found that there are numerous benefits associated with implementing effective due diligence practices in global supply chains, including enhanced brand reputation, increased customer loyalty, reduced costs, and improved efficiency (United Nations, 2011).

The case studies presented in this research demonstrate that companies that have effectively implemented human rights due diligence practices have been able to identify and address human rights risks in their supply chains, improve working conditions, and reduce the risk of human rights violations. Furthermore, these companies have been able to enhance their brand reputation and strengthen relationships with stakeholders, including customers, investors, and civil society organizations.

The research also identified several challenges associated with implementing human rights due diligence in global supply chains. These challenges include the need for stakeholder engagement and collaboration, the complexity of supply chain management, and the lack of transparency in some supply chains.

To overcome these challenges, companies must develop effective due diligence policies and procedures, engage with stakeholders throughout the supply chain, and work with suppliers to address human rights risks.

Conclusion

In conclusion, this article highlights the importance of implementing human rights due diligence in global supply chains, and presents a strong business case for doing so. By effectively addressing human rights risks and promoting responsible supply chain management practices, companies can enhance their brand reputation, reduce costs, and improve efficiency. While there are challenges associated with implementing effective due diligence practices, the benefits are significant and can help companies stay competitive in the marketplace. Ultimately, promoting responsible and sustainable supply chain management practices is not only good for business, but also critical for protecting human rights and promoting social justice.

References

1. Ruggie, J. (2013). Just business: Multinational corporations and human rights. WW Norton Company.
2. Gugerty, M., Reinicke, W. (2016). Human rights and business: Moving forward. Global Policy, 7(4), p.480-485.
3. Global Reporting Initiative. (2016). GRI 403: Occupational health and safety. Global Reporting Initiative.

4. Schrage, E. (2019). The business case for human rights: An analysis of corporate sustainability reports. Journal of Cleaner Production, 211, p.696-704.
5. United Nations. (2011). Guiding principles on business and human rights: Implementing the United Nations "Protect, Respect and Remedy" framework. United Nations Human Rights Office of the High Commissioner.

Received: 05.02.2023 Accepted: 06.04.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/20/91-93

Zamina Hasanli
Baku State University
master student
hasanleezamina@gmail.com

FATF RECOMMENDATIONS AS A MAJOR TOOL FOR AML

Abstract

This paper discusses the role of the Financial Action Task Force (FATF) in setting global standards for anti-money laundering (AML) and countering the financing of terrorism (CFT). The FATF's 40 Recommendations are analyzed as a major tool for AML/CFT regimes worldwide, providing a comprehensive framework for countries to implement measures such as customer due diligence, suspicious transaction reporting, and risk assessments. The paper highlights the importance of compliance with the FATF's recommendations in improving countries' AML/CFT regimes and avoiding blacklisting or sanctions by the international community. The effectiveness of the FATF's recommendations is shown to depend on countries' political will and capacity to implement them effectively. The paper concludes that the FATF's role in promoting global AML/CFT standards is increasingly important considering rapidly evolving financial technologies and changing patterns of illicit finance.

Keywords: *Financial Action Task Force, Anti-money laundering, Countering financing of terrorism, Compliance, Global standards*

Zəminə Həsənli
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
hasanleezamina@gmail.com

FATF Tövsiyələri AML üçün əsas vasitə kimi

Xülasə

Bu sənəd çirkli pulların yuyulmasına (AML) və terrorizmin maliyyələşdirilməsinə (CFT) qarşı mübarizə üçün qlobal standartların müəyyən edilməsində Maliyyə Fəaliyyəti üzrə İşçi Qrupunun (FATF) rolundan bəhs edir. FATF-ın 40 Tövsiyəsi dünya üzrə PL/TMM rejimləri üçün əsas alət kimi təhlil edilir və ölkələrə müştərilərin lazımi müayinəsi, şübhəli əməliyyat hesabatları və risklərin qiymətləndirilməsi kimi tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün hərtərəfli çərçivə təmin edir. Sənəd ölkələrin PL/TMM rejimlərinin təkmilləşdirilməsi və beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən qara siyahıya salınmaması və ya sanksiyalara məruz qalmaması üçün FATF-ın tövsiyələrinə əməl etməyin vacibliyini vurğulayır. FATF-ın tövsiyələrinin effektivliyi ölkələrin siyasi iradəsindən və onları effektiv şəkildə həyata keçirmək imkanlarından asılı olduğu göstərilir. Sənəddə belə nəticəyə gəlinir ki, sürətlə inkişaf edən maliyyə texnologiyaları və qeyri-qanuni maliyyənin dəyişən nümunələri nəzərə alınmaqla, PL/TMM qlobal standartlarının təşviqində FATF-ın rolu getdikcə daha vacibdir.

Açar sözlər: *Maliyyə Tədbirləri üzrə İşçi Qrupu, Çirkli pulların yuyulmasına qarşı mübarizə, Terrorizmin maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə, Komplayns, Qlobal standartlar*

Introduction

Historically, domestic efforts to combat money laundering were aimed at reducing tax evasion. However, as money laundering became a significant part of the war on drugs, it became clear that its effectiveness would depend on how consistently it was applied across borders. The United States' strategies in the 1980s to combat drug trafficking, including measures against money

laundering, were soon internationalized through the United Nations Convention Against Illicit in Narcotic Drugs and Psychotropic Substances (Vienna Convention) in 1988. This marked the starting point for the development of international anti-money laundering standards. The Financial Action Task Force (FATF) was created as a specific international organization to lead the development of the anti-money laundering regime and regional bodies were subsequently modeled after it to adapt the standards to each region's unique characteristics (Bernd, 2009: 30-31).

The FATF is an intergovernmental organization established in 1989 to combat money laundering and later expanded to include financing of terrorism. It consists of 35 countries and two regional associations and sets standards to combat financial threats such as money laundering, terrorist financing, and weapons of mass destruction proliferation. The FATF monitors countries' progress in implementing its recommendations and reviews countermeasures. The FATF Recommendations, updated in 1996, 2001, 2003, and 2012, are the international standard for combating money laundering and terrorism financing (Silveira, 2013: 25).

The FATF has nine special recommendations to combat terrorism financing, eight of which were adopted in 2001 and the ninth in 2004. These nine recommendations, along with the 40 recommendations on anti-money laundering, make up the 40+9 Recommendations. They are widely recognized and endorsed by over 180 jurisdictions, the World Bank, and the International Monetary Fund (3).

Over time, the 40 Recommendations have expanded the types of institutions that must follow customer due diligence and reporting requirements. Originally, only banks and NBFIs were required to comply, but it was soon realized that money laundering could occur through other sectors if only financial institutions had to follow anti-money laundering policies.

The 2003 version of the 40 Recommendations broadened the scope of institutions that must comply with customer due diligence and reporting obligations beyond just banks and non-bank financial institutions. It included "designated non-financial businesses and professions," such as casinos, real estate dealers, lawyers, accountants, and others, subject to the same obligations (4).

The 1990 version of the 40 Recommendations is referred to as the "rule-based" approach to prevention, where "know your customer" procedures are standardized for all clients, and transactions over a certain threshold are reported without much investigation. This results in many folders and reports that are challenging for the FIU to manage (Stessens, 2000: 35).

The 2003 version of the 40 Recommendations introduced a "risk-based approach" to anti-money laundering, in contrast to the previous "rule-based" approach. This approach allows financial institutions to adjust customer identification procedures based on the risk posed by each client and requires reporting of transactions suspected to be linked to money laundering. This approach is more cost-efficient and allows for less disclosure of customer information to law enforcement authorities.

The FATF has moved from a rule-based approach to a risk-based one in the 40 Recommendations, allowing financial institutions to adjust their "know your customer" procedures to the risk posed by each client. Reporting requirements have also shifted from optional to mandatory. The 40+9 Recommendations are around 25 pages long and are categorized into four categories by the FATF webpage: Legal Systems, Measures to be Taken by Financial Institutions and Non-Financial Businesses and Professions, Institutional and Other Measures for Combating Money Laundering and Terrorist Financing, and International Cooperation (6).

The FATF 40+9 Recommendations apply to lawyers but the inclusion of "legal privilege" in Recommendation 16 has created confusion about the proper scope of the suspicious transaction reporting recommendation. Some critics argue that the costs of applying these recommendations to lawyers outweigh the benefits, as there is no empirical evidence to suggest that lawyers are significantly involved in money laundering or terrorism financing, and some of the recommendations disrupt the lawyer-client relationship and could undermine the rule of law (Lusty, 2002: 11).

The FATF has produced supplementary documents to help members implement policies. These include: 1) "Methodology for Assessing Compliance", which provides an overview of the assessment methodology, guidance, and interpretation, as well as essential criteria for each recommendation. 2) A handbook for conducting evaluations. 3) Documents for periodic evaluations of member compliance. 4) "Best Practices" documents. 5) Documents on "methods and trends" including illustrative cases. 6) "Guidances" documents. 7) "Risk-based" assessments for different professions, including one for the legal profession.

Conclusion

As stated above, the rise of the global economy and international trade has increased both the wealth that ordinary citizens can acquire through commerce and the pressures countries face when it comes to fighting money laundering and other financial crimes. The Financial Task Force creates universally applicable recommendations that are designed to ensure that all countries participating are treated equally. Because money launderers change techniques over time, FATF must update its recommendations every couple of years.

References

1. Bernd, K. (2009). Asset Tracing and Recovery. Erich Schmidt Verlag GmbH, Co, Berlin, 346 p.
2. Silveira, A. (2013). The International Standards on Combating Money Laundering: a Brazilian Perspective, The George Washington University, 210 p.
3. FATF Annual Report 2008-2009 (fatf-gafi.org)
4. The FATF Recommendations (fatf-gafi.org)
5. Stessens, G. (2000). Money laundering: A New International Law Enforcement Model. Cambridge University Press, 230 p.
6. www.fatf-gafi.org
7. Lusty, D. (2002). Civil forfeiture of proceeds of crimes in Australia. Journal of Money Laundering Control, 120 p.

Received: 08.02.2023 Accepted: 06.04.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/20/94-97

Aytac Alməmmədova
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
almmmdovaaytac@gmail.com

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÜNYA TİCARƏT TƏŞKİLATINA ÜZVLÜYÜNÜN HÜQUQİ ASPEKTDƏN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Dünya Ticarət Təşkilatı dünyanın ümumi ticarət dövriyyəsinin 95%-ni əhatə edir və hazırda həmin təşkilata 164 dövlət üzvdür. Bu təşkilat həmin dövlətlər üçün ümumi iqtisadi əməkdaşlıq prinsiplərinin qurulması, yeni ticarət qaydalarının formalaşdırılması və mübahisələrin həlli mexanizmi üçün çoxtərəfli ticarət danışıqları forumudur. Hazırda dövlətlərin əksəriyyəti öz fəaliyyətlərini Dünya Ticarət Təşkilatının qayda-qanunlarına uyğunlaşdırmağa çalışırlar. 1947-ci ildə GATT çərçivəsində başladılan gömrük tarifləri və kvotaları qaldıraraq azad ticarət təcrübələrini genişləndirmək səyləri Dünya Ticarət Təşkilatının yaradılması ilə daha geniş miqyas aldı və sanksiya gücü artırıldı. Dünya Ticarət Təşkilatının əsas məqsədi beynəlxalq ticarəti maksimum səviyyədə liberallaşdırmaqla azad və şəffaf rəqabət şəraitində dünyanın rifah səviyyəsini yüksəltməkdən ibarətdir. Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan Respublikasının əsas məqsədlərindən biri DTT-a üzv olmaqdan ibarətdir. Bu istiqamətdə atılmış ilk addım Azərbaycan Respublikası tərəfindən 1997-ci il iyunun 23-də DTT Katibliyinə namizədlik üçün müraciət edilməsi olmuşdur. Bu araşdırmada Azərbaycan Respublikasının DTT-a üzvlük prosesi hüquqi baxımdan ümumi şəkildə təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: *Dünya Ticarət Təşkilatı, GATT, DTT, Azərbaycan Respublikası, Azərbaycanın Dünya Ticarət Təşkilatına üzvlüyü*

Aytaj Almammadova
Baku State University
master student
almmmdovaaytac@gmail.com

Evaluation of the membership of the Republic of Azerbaijan in the wto from the legal aspect

Abstract

The World Trade Organization covers 97% of the world's total trade turnover and currently 164 countries are members of that organization. This organization is a multilateral trade negotiation forum for those countries to establish common principles of economic cooperation, formulate new trade rules and dispute settlement mechanism. Currently, most of the countries are trying to adapt their activities to the rules of the World Trade Organization. Efforts to expand free trade practices by raising customs tariffs and quotas, initiated under the GATT in 1947, were expanded with the creation of the World Trade Organization and the power of sanctions was increased. The main goal of the World Trade Organization is to increase the level of prosperity of the world under the conditions of free and transparent competition by liberalizing international trade at the maximum level. After gaining independence, one of the main goals of the Republic of Azerbaijan is to become a member of the DTT. On June 23, 1997, the Republic of Azerbaijan applied for candidacy to the DTT Secretariat as the first step taken in this direction. In this study, the process of accession to the DTT of the Republic of Azerbaijan was analyzed in general from a legal point of view.

Keywords: *World Trade Organization, GATT, WTO, The Republic of Azerbaijan, Azerbaijan's membership in the World Trade Organization*

Giriş

Ölkələr müxtəlif dövrlərdə müxtəlif xarici ticarət siyasətləri tətbiq etmişlər. 1930-cu illərin Böyük Böhranının və İkinci Dünya Müharibəsinin dağıdıcı təsirlərindən qurtulmağa çalışan bir çox ölkə sərbəst ticarət üsullarına üstünlük vermişdir. 1947-ci ildə GATT çərçivəsində başladılan gömrük tarifləri və kvotaları qaldıraraq azad ticarət təcrübələrini genişləndirmək səyləri Dünya Ticarət Təşkilatının yaradılması ilə daha geniş miqyas aldı və sanksiya gücü artırıldı. Bu gün DTT dünya ticarətinin 97%-nə sahib olan yüz altmış dörd ölkənin üzvlüyünü əhatə edən bir böyüklüyə çatmışdır. Bundan əlavə, üzv olmaq yolunda danışıqları davam etdirən otuz ölkə mövcuddur. Azərbaycan da sözügedən ölkələr siyahısına aiddir. 1997-ci il iyunun 23-də üzv olmaq arzusu ilə ÜTT-yə müraciət etmiş Azərbaycan Respublikası bu istiqamətdə hazırlıq işlərini davam etdirməklə yanaşı, bu prinsiplərə əməl etməyin xərclərini və üstünlüklərini aydın şəkildə nümayiş etdirməli və təhlil etməlidir.

I Azərbaycanin dünya ticarət təşkilatina üzvlük prosesi. Azərbaycan Respublikasının qarşısında duran əsas və başlıca məqsədlərdən biri Dünya Ticarət Təşkilatına üzv olunmasından ibarətdir. Dünya Ticarət Təşkilatına üzvlük iqtisadi təhlükəsizliyin təminatı baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Hər bir dövlət üzvlüyə qəbul prosesində milli maraqlarını qlobal iqtisadi təhlükəsizliklə uzlaşdırmağa çalışır. Müvafiq vəzifənin həlli Azərbaycan Respublikası üçün də istisna təşkil etmir.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra müasir dünyada öz yerini tutmağa çalışan Azərbaycan Respublikası 1997-ci il iyunun 23-də DTT Katibliyinə namizədlik üçün müraciət etmişdir. Azərbaycanın DTT-na üzvlüyünün məqsədi aşağıdakı başlıqlar altında ümumiləşdirilmişdir (1):

- Dünya iqtisadiyyatı sisteminə inteqrasiya prosesini sürətləndirmək;
- DTT-yə üzv olan ölkələrin bir-birinə verdikləri güzəştlərdən faydalanmaq;
- Dünyanın əksər ölkələri ilə DTT tərəfindən qəbul edilmiş ümumi qaydalar əsasında ticarət əməliyyatları həyata keçirmək;
- Ölkədə aparılan iqtisadi islahatlara beynəlxalq təşkilatlar, eləcə də inkişaf etmiş ölkələr tərəfindən yardımın artırılmasına nail olmaq;
- DTT qaydalarını tətbiq etdikdən sonra daha çox birbaşa xarici investisiya cəlb etmək;
- DTT-nin mübahisələrin həlli mexanizmindən istifadə etmək imkanını əldə etmək.

Bu və bu kimi məqsədlər üçün edilən müraciət DTT tərəfindən müsbət qiymətləndirilmiş və Azərbaycana müşahidəçi statusu verilmişdir. Onun DTT-na daxil olmasını müzakirə etmək üçün 16 iyul 1997-ci ildə İşçi qrupu yaradılmışdır. Bu İşçi qrupunun məqsədi ölkədə mövcud xarici ticarət siyasətini təhlil etmək və bu sistemi daha da inkişaf etdirərək DTT standartlarına uyğunlaşdırmaqdan ibarətdir. Belə ki, Azərbaycan tərəfindən 1999-cu il aprelin 22-də DTT Katibliyinə xarici ticarət rejimi haqqında memorandum təqdim edilmişdir. Müvafiq İşçi qrupun ilk iclası 2002-ci ilin iyununda, ikinci iclası 2004-cü ilin oktyabrında, üçüncü iclası 2005-ci ilin iyununda və dördüncü iclası 2006-cı ilin martında keçirilmişdir. Bu dörd görüşdə bir çox problemlərin həllinin qarşılıqlı danışıqlar yolu ilə müəyyən olunmasına nail olundu. Azərbaycanın üzvlük üçün müraciəti 1997-ci ildə başlasa da, bu məsələ ilə bağlı danışıqlar 2001-ci ildən sonra intensivləşib və inkişaf etmişdir (Məmmədquluyev, 2005:7).

Keçid iqtisadiyyatı olan digər ölkələrdən fərqli olaraq, üzvlüklə bağlı əməliyyatları əsasən öz imkanları ilə həyata keçirən Azərbaycanın DTT ilə danışıqlarda prioritet verəcəyi məsələlər aşağıdakı kimi ümumiləşdirilib:

- DTT çərçivəsində verilən üstünlükləri əldə etmək;
- DTT qaydalarını tam yerinə yetirənə qədər maksimum müddət ərzində keçid iqtisadiyyatı statusunu saxlamaq;
- Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən, xüsusən də sənaye sektorunda olan mallara yüksək idxal gömrük rüsumunu tətbiq edə bilmək;
- Vergi dərəcələri qaçınılmaz olduğundan ümumi ortalamanın eyni qalması üçün daha az əhəmiyyətli mallar üçün vergi dərəcələrini aşağı salmaq, digərlərini isə artırmaq;

- Xidmətlər sahəsi ilə bağlı inkişaf etməkdə olan ölkələrə verilən xüsusi və fərqləndirici güzəşt rejiminin qarşılıqlı danışıqlarda Azərbaycana verilməsini təmin etmək. Beləliklə, müxtəlif sahələrdə yerli mütəxəssislər olduğu halda əcnəbilərin işə götürülməsinin qarşısını almaq;

- Aqrar sektorda tətbiq olunacaq subsidiyalarla bağlı danışıqlarda bu sektora illik istehsalının 10%-i həcmində subsidiya verilməsini təmin etmək və.s (Bulut, 2006: 16).

Yuxarıdakı bəyanatlardan da göründüyü kimi, DTT beynəlxalq ticarəti maksimum səviyyədə liberallaşdırmaqla azad və şəffaf rəqabət şəraitində dünyanın rifah səviyyəsini yüksəltmək məqsədi daşıyır. Azərbaycan Respublikasının müvafiq beynəlxalq təşkilata üzv olması halında əldə edəcəyi üstünlüklərə yanaşı güzəştə getməli olduğu məsələlər də mövcuddur.

II Azərbaycanın gözlənilən qazanc və itkiləri. Azərbaycan Respublikası Dünya Ticarət Təşkilatına üzv olduğu təqdirdə əldə edəcəyi mümkün üstünlüklərə aiddir: dəxminən yüz əlli ölkə tərəfindən qəbul edilmiş ümumi qaydalar çərçivəsində xarici ticarət əməliyyatları həyata keçirməklə dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiyanı sürətləndirmək; başlıca ticarət birlikləri və mühüm tərəfaşlarla eyni ticarət şərtlərinə malik olmaq və fərqli tariflərlə qarşılaşmamaq; Dünya Ticarət Təşkilatına üzv olan ölkələrin öz aralarında tətbiq etdiyi güzəştlərdən faydalanmaq; İqtisadi problemlərin həllində DTT qaydalarından və beynəlxalq mexanizmindən yararlana bilmək; DTT çərçivəsində çoxtərəfli ticarət sistemini inkişaf etdirmək və bu məsələ ilə bağlı danışıqlarda iştirak etmək imkanı əldə etmək, mövcud standartları, xüsusilə də beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılmaq; yeni gömrük qaydaları nəticəsində əmtəə və xidmətlərə çəkilən xərclərin azalmasının əks olunması ilə əhalinin dünya ortalamasından daha aşağı qiymətə mal və xidmətləri almaq imkanını yaratmaq; hüquqi tənzimləmələrin hazırlanması; ölkədə həyata keçirilən iqtisadi innovasiyaların düzgünlüyünün təsdiqi; qəbul edilmiş qaydalar çərçivəsində ticarət nişanları və müəllif hüquqlarının həyata keçirilməsi; artan şəffaflıq və milli rəftar qaydası nəticəsində xarici kapital axınının xüsusilə qeyri-neft sektoruna yönəlməsi, (Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün strateji araşdırmalar aparılır və proqramlar həyata keçirilir.) və.s.

- Azərbaycan Respublikasının müvafiq beynəlxalq təşkilata üzv olması halında əldə edəcəyi üstünlüklərə yanaşı nəzərə almalı olduğu riskli məsələlər də mövcuddur. Bunlara aiddir: xarici ticarətdə kəmiyyət məhdudiyyətlərinin tətbiq edilə bilməməsi; ticarətin liberallaşdırılması ilə əlaqədar kifayət qədər qoruyucu tədbirlər görülmədikdə bazarın daha ucuz xarici mallarla dolması riski; qoruyucu tədbirlərin səmərəli olub-olmamasından asılı olmayaraq, daxili bazarın bütün sahələrində azad rəqabət şəraitinin yaradılması mümkün olmadığı halda, daha güclü və təcrübəli xarici şirkətlərin üstünlük qazanması; müəyyən ediləcək keçid dövründə rəqabətədavamlı və ixracyönümlü istehsal üslubu yaradıla bilmədiyi təqdirdə, sonrakı mərhələlərdə problemlərin yaranması mümkünlüyü; kifayət qədər ixtisaslı kadrların olmaması; qoruyucu tədbirlərin aradan qaldırılması ilə tədiyyə balansındakı kəsirlərin ölkənin ehtiyatlarını əritməsi riski; gömrük və digər vergi praktikasının azalması ilə əlaqədar dövlət büdcəsinin gəlirlərinin əhəmiyyətli dərəcədə azalması, (orta hesabla 10% olan idxal gömrük rüsumlarının büdcə payı 24% təşkil edir) və.s. (Bulut, 2006: 16).

III Azərbaycanın üzv olma prosesində nəzərə almalı olduğu məsələlər və görməli olduğu tədbirlər. Azərbaycanın Dünya Ticarət Təşkilatına üzv olması prosesində AR-in müharibə vəziyyətində olması; beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq və ikitərəfli əlaqələr nəzərə alınmalıdır. Ermənistanın təcavüzü nəticəsində torpaqlarımızın 20%- nin işğal edilməsinə və çoxsaylı qaçqın və köçkünün daimi yaşayış yerlərindən qovulmasına baxmayaraq Dünya Ticarət Təşkilatının üzvləri Ermənistanın Təşkilata üzv olmasına razılıq vermişdir. Üzvolma prosesində AR-in təkidi ilə bu ölkə öz üzərinə bir sıra öhdəlik götürmüşdür. Xüsusən də. «Azərbaycan Respublikasının üzvlüyünə maneə törətməmək və eləcə də, işğal edilmiş ərazilərə Təşkilatın qaydalarının tətbiq olunmasına çalışmamaq» öhdəliyi qeyd olunmalıdır. Digər tərəfdən, istər üzvolma ərəfəsində, istərsə də sonra artıq bərqərar olmuş praktikaya uyğun olaraq AR Dünya Ticarət Təşkilatında Ermənistanla heç bir danışıqlara getməyəcək və Dünya Ticarət Təşkilatı sazişlərini tətbiq etməmək hüququnu təmin edən Mərakeş təsis Sazişinin XIII maddəsindən istifadə edəcəkdir (Sadıqov, 2008: 389).

Dünya Ticarət Təşkilatına qoşulma prosesi nə qədər siyasi arqumentə söykənsə də Təşkilatda iqtisadi məzmun üstünlük təşkil edir. Bu və ya digər dövlətin qarşılıqlı tanınmasından, diplomatik əlaqələrdən asılı olmayaraq üzvlüyün reallaşdırılması mümkündür. Əgər bir dövlət digərini tanımırsa onlar Dünya Ticarət Təşkilatının təsis edilməsi haqqında Sazişin XIII maddəsindən istifadə edirlər. (5) Hazırkı mexanizm Təşkilatın bir üzvünün digər üzvünə qarşı onun bütün qaydalarının tətbiq edilməməsinə imkan verir. Dolayısı ilə GATT-m XXXV maddəsi də həmin mövqedən çıxış edir. Bu məsələ Ermənistan tərəfindən de fakto təcavüzə məruz qalmış AR üçün də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, AR-dən öncə Təşkilata üzv olmasına baxmayaraq qeyd etdiyimiz qaydaya əsasən Ermənistan Azərbaycan Respublikasının üzvlüyünü maneələndirmək imkanına malik deyil (Sadıqov, 2008: 389).

Dünya Ticarət Təşkilatına yeni üzv ölkələrin qoşulmasının əsas şərtlərindən biri onların milli qanunvericiliyinin və təcrübələrinin Dünya Ticarət Təşkilatı hüququna uyğunlaşdırılması təşkil edir. Milli qanunvericiliyin unifikasiyası məsələsi Dünya Ticarət Təşkilatının təsis edilməsi haqqında Sazişin XVI maddəsinin 4-cü bəndindən irəli gəlir. Həmin maddəyə görə, hər bir iştirakçı dövlət öz qanunlarını, normativ aktlarını və öhdəlikləri ilə bağlı inzibati qərarlarını müvafiq müqavilələrə uyğunlaşdırmaq vəzifəsi daşıyırlar. GATT-ın XXIV maddəsinin 12-ci bəndinə uyğun olaraq dövlətdaxili qanunvericilik aktlarının Dünya Ticarət Təşkilatının norma və prinsiplərinə uyğunlaşdırılınası ilə yanaşı, həm də AR- in digər beynəlxalq təşkilatlarla da əməkdaşlığının hüquqi-qanunvericilik aspekti Dünya Ticarət Təşkilatının ümumqəbul edilmiş standartlarına müvafiq olmalıdır. Qanunvericiliyin Dünya Ticarət Təşkilatı prinsip və qaydalarına uyğunlaşdırılmasında əsas məsələlər sırasında gömrük işi, tarif tənzimlənməsi və müdafiə tədbirləri qeyd edilməlidir. AR-də tarif tənzimlənməsinin qanunvericilik bazası kimi Gömrük tarifi haqqında AR-in (1995) Qanunu, Gömrük Məcəlləsi (2001) və d. aktlar bir tərəfdən beynəlxalq ticarətin liberallaşdırılmasını nəzərdə tutmalıdırsa. digər tərəfdən, milli bazarın gömrük-tarif üsulu ilə müdafiəsini təmin etməlidir. AR də daxil olmaqla Dünya Ticarət Təşkilatına üzvlük neft-ixrac edən ölkələr üçün fərqli xarakterik cəhətlərə malikdir. Bu ölkələrin iqtisadiyyatında əsasən bir xammalın ixracı və iqtisadiyyatın digər önəmli sahələri, o cümlədən, kənd təsərrüfatına zəif diqqət verilməsi müəyyən problemlər yaradır. Bu ölkələr də ixracda Dünya Ticarət Təşkilatı qaydalarının qoyduğu tələbləri qəbul etmək məcburiyyətindədirlər.

Nəticə

Dünya Ticarət Təşkilatına qoşulmaq istəyən Azərbaycan Respublikası bunun nəticəsində əldə olunacaq imkanları və itkilərin riskini hərtərəfli analiz etməlidir. Bundan sonra, müvafiq itkilərin maksimum azaldılması və ya tamamilə aradan qaldırılması üçün iqtisadi, hüquqi və sosial tədbirlər həyata keçirməlidir. Bu istiqamətdə Azərbaycanın qarşısında duran əsas vəzifə isə milli qanunvericiliyin və təcrübələrinin Dünya Ticarət Təşkilatı hüququna uyğunlaşdırılmasından ibarətdir.

Ədəbiyyat

1. https://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/tif_e/org6_e.htm
2. Məmmədquluyev, M. (2005). Azərbaycanın DTT-yə qəbulu: mövcud tendensiyalar. Ekspert İqtisadiyyat Jurnalı, 7 s.
3. Bulut, C. (2006). Azərbaycanın Dünya Ticarət Təşkilatına üzvlüyünün dəyərləndirilməsi. 16 s.
4. Sadıqov, Ə. (2008). Beynəlxalq iqtisadi hüquq. 389 s.
5. https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/04-wto_e.htm

Göndərildi: 09.02.2023 Qəbul edildi: 07.04.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/20/98-102

Bəkir İsmayılov
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
smaylov.bkir@bk.ru

TRANSGENDER FƏRDLƏRİN İDMAN YARIŞLARINDA İŞTİRAKININ HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ

Xülasə

Olimpiya xartiyasına əsasən hər bir insanın idmanla məşğul olmaq hüququ var. Hər bir fərd heç bir ayrı-seçkiliyə məruz qalmadan qarşılıqlı anlaşma tələb edən birlik, dostluq, və ədalətli oyun ruhu ilə idmanla məşğul olmaq imkanına malik olmalıdır. Bu zaman insanların dil, irq, rəng, din, cins, cinsi oriyentasiya, siyasi və ya digər əqidəsi, milli və ya sosial mənsubiyyəti, həmçinin başqa statusları nəzərə alınmamalıdır. Yəni insanlar heç bir ayrı-seçkilik olmadan bu hüquqlarından istifadə etməlidirlər. Qeyd olunanları nəzərə alaraq, idmançılar qadın və kişi olmaqla 2 kateqoriyada yarışlarda iştirak edirlər ki, bunun səbəb kimi qadınların hüquqlarının müdafiəsinin təmin edilməsi məqsəd kimi göstərilir. Belə ki, kişi idmançıların bioloji xüsusiyyətlərindən asılı olaraq qadın idmançılardan fiziki baxımdan üstün olması qadınların ədalətli rəqabət şəraitində yarışmaq hüququnu pozur. Həmçinin bu kateqoriyalar tərkibində də müəyyən alt-qruplar (çəki, yaş, fiziki imkanların məhdudluğu və s.) yaradılır ki, bunun da səbəbi idmanla məşğul olan istənilən şəxsin yarışlarda qalib gəlmək imkanına şərait yaradılmasıdır.

Lakin trangender şəxslərin yarışlar zamanı kişi, yoxsa qadın kateqoriyasında çıxış etməli olması müəyyən fikir ayrılıqlarına səbəb olur. Bu hal ən çox “kişi” kimi dünyaya gəlib sonradan “qadın” olan şəxslərə şamil olunur. Belə ki, həmin şəxslərin orqanizmində təbii olaraq yüksək miqdarda əmələ gələn testosteron hormonunun yarışlarda rəqibləri üzərində üstünlük yaratdığı hesab olunur.

Bu məqalə transgender şəxslərin idman yarışlarında hansı şərtlər əsasında iştirak etməsi qaydalarının təhlilinə yönəlmişdir.

Açar sözlər: *Beynəlxalq Olimpiya Komitəsi, Dünya Atletikası, testosteron hormonu, Olimpiya Oyunları, Olimpiya Xartiyası*

Bakir Ismayilov
Baku State University
master student
smaylov.bkir@bk.ru

Legal regulation of transgender persons participation in sports competitions

Abstract

According to the Olympic Charter, every person has the right to engage in sports. Every individual should be able to engage in sports in a spirit of unity, friendship, and fair play that requires mutual understanding without discrimination. In this case, people's language, race, color, religion, gender, sexual orientation, political or other beliefs, national or social affiliation, and other statuses should not be considered. That is, people should use these rights without any discrimination. Considering the above, athletes participate in competitions in 2 categories, male and female, and the reason for this is to ensure the protection of women's rights. Thus, the fact that male athletes are physically superior to female athletes, depending on their biological characteristics, violates the right of women to compete in fair competition. Also, within these categories, specific subgroups (weight, age, limited physical capabilities, etc.) are created, the reason for which to create conditions for any person involved in sports to win competitions.

However, whether transgender persons should perform in the male or female category during competitions causes specific differences of opinion. This situation mainly applies to people born "male" and later became "female." Thus, it is considered that the testosterone hormone, which is naturally produced in high amounts in the body of those people, gives them an advantage over their competitors in competitions.

This article focuses on analyzing the rules under which transgender people can participate in sports competitions.

Keywords: *International Olympic Committee, World Athletics, testosterone hormone, Olympic Games, Olympic Charter*

Giriş

2020-ci ildə Tokioda keçirilən Olimpiya və Paralimpiya Oyunlarında transgenderlərin iştirak etməsi müəyyən müzakirələrə səbəb oldu. Beynəlxalq Olimpiya Komitəsinin 2004-cü ildən transgenderlərin olimpiya oyunlarında iştirak etməsinə icazə verməsinə baxmayaraq, bu hal onların Olimpiya oyunlarında iştirak etdiyi ilk hal kimi tarixə düşdü (1). Transgender idmançılardan danışarkən, ilk növbədə, bu anlayışın nə ifadə etdiyinə diqqət yetirmək lazımdır. Tamcinslik (ingiliscə "cinsgender") və transgender bir-birlərinə zidd anlayışlardır. Belə ki, tamcinslik, insanın doğulduğu zaman aid olduğu bioloji cinsin xüsusiyyətlərinə malik olmasıdırsa, transgenderlik insanın cinsi kimliyinin aid edildiyi bioloji cinsin xüsusiyyətlərinə zidd olmasıdır. Bəzi fərdlər özlərini psixoloji olaraq qarşı cinsin nümayəndəsi hesab etsə də, bir qrup şəxs doğuşdan "ikili cinsiyyət"-ə malik olmaqla, hər iki cinsin xüsusiyyətlərini daşıyırlar. Lakin bu şəxslər "transgender", deyil "interseks fərdlər" adlanırlar. Transgender şəxslərin bir hissəsi cinsiyyəti dəyişmə əməliyyatı keçirməklə qarşı cinsin nümayəndəsi olurlar ki, bu, idmanda fiki ayrılıqlarına səbəb olan məsələlərdən biridir. Onların tərəfdarları transgenderlərin cinsiyyətini dəyişdikdən sonra aid olduqları cinsi kateqoriyada yarışmalarını uyğun görürlər. Əleyhdarları isə onların cinsiyyətini dəyişmələrinə baxmayaraq, əvvəlki bioloji cinsin xüsusiyyətlərini daşıdıqlarına görə dünyaya gəldikləri zaman aid olduqları cinsi kateqoriyada yarışmalarını doğru hesab edirlər.

Tarixə nəzər yetirdiyimizdə beynəlxalq yarışlarda transgenderlərin iştirak etməyə başlamaları 1936-cı ildə Berlində keçirilən Yay Olimpiya Oyunlarına təsadüf edir. Hündürlüyə tullanma üzrə yarışlarda iştirak edən və dördüncü yeri tutan Dora Ratjen 1938-ci ildə Vyanada keçirilən Avropa çempionatında rekord qırdı. Həmin il o, yoxlamalara cəlb edilmiş və kişi olduğu, əsl adının isə Heinrich Ratjen olduğu məlum olmuşdur (2). Heinrich izahatında qadınlarla birlikdə yarışmağa nasistlər tərəfindən məcbur edildiyini bildirmişdir.

Həmin dövrdən etibarən ədalətli yarışların təşkil olunması üçün beynəlxalq idman təşkilatları və federasiyalar tərəfindən müxtəlif qaydalar müəyyən edilməyə başladı. Müxtəlif qısamüddətli cinsi yoxlama təcrübələrindən sonra Dünya Atletikası 1948-ci ildə qadın idmançıların yarışlarda iştirak etmək üçün "qadın" olduqlarını sübut edən tibbi arayış təqdim etmələrini tələb kimi müəyyənləşdirdi. Arayışın məzmunu, yəni "qadınlığın" hansı şərtlər əsasında müəyyən olunması hər bir xalqın özünəməxsus sosial normaları ilə əsaslandırılırdı. 1960-cı illərdə isə məcburi cinsiyyəti yoxlama testləri keçirilməyə başlamışdır. Artıq qadın idmançıların beynəlxalq yarışlarda iştirak etməsi üçün onların anadangəlmə, əyinlərində hər hansı geyim olmadan parad şəklində keçidinin təşkilinə və cinsiyyət orqanlarının fiziki müayinəsinə başlanıldı. Parad zamanı yoxlama aparan komissiya üzvlərinin kişilərdən ibarət olmasını isə utancverici hal idi. 1968-ci il Mexiko Yay Olimpiya Oyunları zamanı "Barr cisimciyi" ("Barr body") üsulundan istifadə etməklə xoromosom testləri keçirildi. Lakin daha sonra bu üsulla əldə olunan nəticələrin dəqiq olmadığı müəyyənləşdirildi və 1990-cı illərdə həm qadın, həm də kişilərin hərtərəfli tibbi müayinəsi keçirilməyə başlanıldı. 1992-ci ildə Dünya Atletikası bu prosesin xərclərinin çox olması səbəbindən "ehtiyac görüldüyü təqdirdə" tibbi müayinənin keçirilməsinə dair qərar qəbul edildi. Həmçinin Dünya Atletikasının ekspert komissiyası tərəfindən 1990-cı ildə qəbul edilən tövsiyə bu təşkilatı qeyd olunan problemi həll edən ilk beynəlxalq təşkilat olaraq müəyyənləşdirdi. Tövsiyəyə əsasən cinsi yetişkənlik dövründən əvvəl cinsiyyətini dəyişən şəxslər dəyişiklikdən sonrakı cinsiyyətlərinə

uyğun olaraq yarışlarda iştirak etməlidirlər. Cinsi yetişkənlik dövrünü keçdikdən sonra cinsiyyətini dəyişən şəxslər isə cinsi dəyişkənlik dövründə hormonların təsiri altında olduğundan onların yoxlanılması fərdi qaydada aparılmalı idi. Bu hal ən çox kişi cinsi yetişkənlik dövrünü keçən şəxslərə aid idi. Belə ki, həmin şəxslər testosteron hormonunun təsirinə məruz qaldığından bu halın onları rəqibləri ilə mübarizədə daha üstün vəziyyətə gətirdiyi bildirilirdi.

BOK tərəfindən cinsiyyəti xromosomlar əsasında müəyyən etmə testləri sonuncu dəfə 1996-cı ildə Atlantada keçirilən Yay Olimpiya Oyunlarında aparılmışdır. Həmin ildə Beynəlxalq Olimpiya Komitəsi (BOK) "Qadınlar və sağlamlıq haqqında" Ümumdünya Konfransında Olimpiya Oyunları zamanı tətbiq olunan cinsiyyəti yoxlama siyasətini dayandırmaq barədə qərar qəbul etdi. 1999-cu ildə isə BOK-un İcraiyyə Komitəsi Seulda keçirilən sessiyasında 2000-ci ildə Sidneydə keçiriləcək Yay Olimpiya Oyunlarında bütün qadın idmançıların cinsiyyət müayinəsinin laboratoriya əsasında aparılmayacağına dair qətnaməni ratifikasiya etdi, həmçinin bildirdi ki, bu qərar yalnız Sidney Yay Olimpiya Oyunlarında tətbiq olunacaq və daha sonra cinsiyyəti yoxlama siyasəti yenidən müəyyənləşdiriləcək.

2003-cü ildə BOK Stokholmda keçirilən konsensusda idmançıların yarışlarda iştirak etmələrinə dair uyğunluq qaydaları müəyyənləşdirmişdir. Belə ki, BOK 1990-cı ildə Dünya Atletikasının ekspert komissiyası tərəfindən irəli sürülən tövsiyə əsasında qadın olaraq doğulan, lakin sonradan cinsiyyətini dəyişən, həmçinin kişi olaraq doğulan və cinsi yetişkənlik dövrünə qədər cinsiyyətini dəyişərək qadın olan idmançıların hər hansı yoxlamalara məruz qalmadan yarışlarda iştirak etmələrinə dair tövsiyəni bir daha ifadə etmişdir. Ancaq cinsi yetişkənlik dövrünü "kişi" olaraq keçən, lakin sonradan "qadın" olan idmançıların kişi və ya qadın kimi yarışlarda iştirak etmələri üçün aşağıdakı şərtləri müəyyənləşdirmişdir (3):

1. Xarici cinsiyyət orqanlarında dəyişikliklər və axtalanma daxil olmaqla cərrahi anatomik dəyişikliklərin həyata keçirilməsi;
2. Müvafiq rəsmi orqanlar tərəfindən onun sonrakı bioloji cinsiyyəti tanınmalıdır;
3. Təyin edilmiş cinsə uyğun hormonal terapiya, idman yarışlarında Cinsiyyətlə əlaqədar üstünlükləri minimuma endirmək məqsədilə yoxlanılması mümkün ola biləcək şəkildə və kifayət qədər uzun müddət ərzində sonradan aid olduğu bioloji cinsə uyğun olaraq hormonal müalicənin həyata keçirilməsi.

Həmçinin idmançının yarışlarda iştirak etmək üçün müəyyən olunan qaydalara uyğunluğunun yoxlanılmasına axtalanmadan sonra 2 ildən tez olmayaraq başlanılmalıdır.

2006-cı ildə Dünya Atletikası "Cinsiyyəti yoxlama siyasəti"ni qəbul etmişdir. Bu sənəddə cinsiyyəti yoxlamaya dair Dünya Atletikasının mövqeyi aşağıdakı qaydada müəyyənləşdirilmişdir

1. Dünya Atletikasının rəhbərliyi altında keçirilən yarışlarda standart, davamlı və məcburi cinsiyyəti yoxlama testləri aparılmayacaq;
2. Cinsiyyətin müəyyən edilməsi yalnız laboratoriya yoxlamaları ilə müəyyən edilməyəcək;
3. Bu məsələ əsas çempionatlarda dopinq nəzarəti zamanı tibb/dopinq nümayənələri tərəfindən, idmançının sağlamlığının yoxlanılması zamanı isə milli komandanın həkim heyəti tərəfindən həyata keçiriləcək;
4. İdmançının cinsiyyətinə dair hər hansı şübhənin yarandığı halda, müxtəlif ixtisaslı həkimlərdən (endokrinoloq, ginekoloq, psixoloq, cinsiyyət məsələləri üzrə ekspert və s.) ibarət komissiya yaradılacaq;
5. Cinsiyyəti dəyişdirmə əməliyyatları, habelə müvafiq hormonal terapiya cinsi yetişkənik yaşına çatmamışdan əvvəl aparılırsa, idmançıya qadın kimi yarışmağa icazə verilir;
6. Cinsiyyət dəyişikliyi və hormonal terapiya cinsi yetişkənlik dövründən sonra aparılırsa, idmançı axtalanmadan sonra fiziki və endokrinoloji müayinə üçün iki il gözləməlidir.

Qaydalarda həmçinin fərdlərdə mövcud olan, lakin digər qadın idmançılarla müqayisədə üstünlük yaratmayan hallar və bir sıra üstünlüklər yaratsa belə, qəbul oluna bilən şərtlər nəzərdə tutulmuşdur.

2015-ci ilin noyabrında BOK "Cinsiyyətin dəyişdirilməsi və hiperandrogenizm üzrə" konsensus yığıncağı keçirmişdir. Bu yığıncaqda BOK 2003-cü il Stokholm konsensusundan bəri dünyada

cinsiyyətin dəyişdirilməsi əməliyyatının geniş yayıldığını və bir sıra dövlətlərin qanunvericiliyinin belə əməliyyatlara icazə vermədiyini nəzərə alaraq yeni qaydalar müəyyənləşdirmişdir. Bu qaydalara əsasən:

1) Cinsiyyətini dəyişərək kişi olan qadınlar kişi kateqoriyasındakı yarışlarda hər hansı məhdudiyyətlə üzləşmədən yarışa bilərlər;

2) Cinsiyyətini dəyişərək qadın olan kişilər isə qadın kateqoriyasındakı yarışlarda iştirak etmək üçün aşağıdakı şərtlərə əməl etməlidirlər:

a) İdmançı cinsi mənsubiyyətinin qadın olduğunu bildirməlidir. Bu bəyan etmə idman məqsədləri üçün ən azı dörd il müddətinə dəyişdirilə bilməz.

b) İdmançı ilk yarışından əvvəl ən azı 12 ay ərzində ümumi testosteron səviyyəsinin 10 nmol/L-dən aşağı olduğunu nümayiş etdirməlidir (bu müddətin qadın qadın kateqoriyasında yarışlarda hər hansı üstünlüyü minimuma endirmək üçün kifayət qədər vaxt olub-olmadığını nəzərə alaraq hər hansı daha uzun müddətin tələbi hər bir hal üzrə konfidensial qiymətləndirməyə əsaslanmalıdır).

Transgender idmançıların hüquqlarının müdafiə edilməsi istiqamətində atılan addımlar nəticəsində 2020-ci il Tokio Yay Olimpiya Oyunlarında 4 transgender idmançı qadın kateqoriyasında yarışlarda iştirak etdi (5).

Bunlar Yeni Zelandiyanı təmsil edən ağırlıqqaldıran Laurel Hubbard, motokros velosiped idman növündə yarışan amerikalı Chelsea Wolfe, amerikalı skeytboardinq idmanı üzrə yarışlarda iştirak edən Alana Smith and kanadalı futbolçu Quinn idi. Quinn qızlardan ibarət Kanada milli yığma komandasının tərkibində Olimpiya Oyunları tarixində qızıl medal qazanan ilk transgender idmançı kimi tarixə düşdü.

Nəticə

İdman yarışlarının ədalətli rəqabət mühitində təşkil edilməsi hər bir fərdin idmanla məşğul olmaq hüququnun təmin edilməsi bərabər həyata keçirilməlidir. Belə ki, BOK tərəfindən 2003-cü ildə Stokholmda imzalanan sənəd qadın olaraq yarışlarda iştirak etmək istəyən kişilərin cərrahi əməliyyat olunmalarını və sonrakı cinsiyyətlərinin rəsmi qurumlar tərəfindən təsdiqlənməsini tələb edirdi.

Lakin bir sıra dövlətlərin qanunvericiliyi belə əməliyyatın həyata keçirilməsini qadağan edirdi. Buna misal olaraq, İngiltərədə 2004-cü ildə qəbul olunan "Cinsiyyətin tanınması Akt"ını göstərmək olar. Bu sənəd İngiltərədə cinsiyyəti dəyişdirmək üçün cərrahi əməliyyatı şərt kimi müəyyənləşdirilməmişdir. Bunları nəzərə alaraq BOK 2015-ci ildə yeni qaydalar bütün transgenderlərə deyil, yalnız cinsiyyətini dəyişərək qadın olan fərdlərə şamil olunurdu. Qaydalara əsasən cərrahi əməliyyatın həyata keçirilməsi şərti aradan qaldırılsa da, bir sıra əlavə şərtlər müəyyənləşdirmişdir.

Lakin tarixdə ilk dəfə olaraq transgender idmançıların iştirak etdiyi 2020-ci il Tokio Yay Olimpiya Oyunlarında bu idmançıların hər biri heç də uğurlu nəticə qazanmamışdır. Belə ki, ağırlıqqaldıran Laurel Hubbard üç cəhdin heç birində müəyyən edilən ağırlığı qaldıra bilməmiş (6), həmçinin skeytboardinq idmanı üzrə yarışlarda iştirak edən Alana Smith yarışların nəticəsinə əsasən 20-ci yerə layiq görülmüşdür (7).

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, fərdlərdə testosteron hormonunun miqdarının normadan artıq olması heç də həmin fərdlərin idman yarışlarında hər zaman uğurlu nəticə qazanmalarına dəlalət etmir.

Ədəbiyyat

1. https://www.olimpiyatkomitesi.org.tr/Upload/Menu/624923_ioc_antlasmasi.pdf
2. https://olympics.com/en/athletes/dora-ratjen
3. https://stillmed.olympic.org/Documents/Reports/EN/en_report_905.pdf
4. https://unique-sportstime.de/site/wp-content/uploads/iaaf_policy_on_gender_verification.pdf
5. https://www.insider.com/tokyo-2020-4-transgender-athletes-talk-about-their-olympics-experience-2021-8

6. https://olympics.com/en/olympic-games/tokyo-2020/results/weightlifting/women-s-over-87kg
7. https://olympics.com/en/athletes/alana-smith

Göndərildi: 11.02.2023 Qəbul edildi: 07.04.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/20/103-106

Tural Əhmədli
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
ahmadlitural70@gmail.com

KORRUPSİYAYA QARŞI MÜBARİZƏDƏ BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLARIN ROLU

Xülasə

Məqalədə korrupsiyanın qarşı mübarizədə beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətindən bəhs edilir. Korrupsiyanın artıq transmilli xarakter aldığını nəzərə alaraq effektiv mübarizə üçün beynəlxalq əməkdaşlıq zəruri olmuşdur. Beynəlxalq əməkdaşlığın ən səmərəli forması isə beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində birləşərək həyata keçiriləndir. Beynəlxalq təşkilatların fəaliyyəti inkişaf etməkdə olan və ya inkişaf etməmiş ölkələr üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu təşkilatların verdiyi maddi, texniki və strateji dəstək korrupsiyaya qarşı mübarizənin davamlı və sistemli olmasına şərait yaradır. Beynəlxalq təşkilatların verdiyi ən mühüm töhfə korrupsiya ilə mübarizədə hüquqi bazanı formalaşdırılmasıdır. Bunun nəticəsində, çox geniş tətbiq dairəsi olan beynəlxalq aktlar yaranmışdır.

Açar sözlər: *korrupsiya, rüşvətxorluq, korrupsiyaya qarşı mübarizə, beynəlxalq əməkdaşlıq, beynəlxalq təşkilatlar*

Tural Ahmadli
Baku State University
master student
ahmadlitural70@gmail.com

The role of international organizations in the fight against corruption

Abstract

The article talks about the activities of international organizations in the fight against corruption. Taking into account that corruption has already become transnational, international cooperation has become necessary for an effective fight. The most efficient form of international cooperation is realized by joining within the framework of international organizations. The activities of international organizations are of great importance for developing or underdeveloped countries. The material, technical and strategic support provided by these organizations creates conditions for the fight against corruption to be continuous and systematic. The most important contribution made by international organizations is the formation of the legal framework in the fight against corruption. As a result, international acts with a very wide scope of application have been created.

Keywords: *corruption, bribery, fight against corruption, international cooperation, international organizations*

Giriş

Son dövrlər dünyada bir çox sahədə qloballaşmanın şahidi oluruq. Bu, öz növbəsində cinayətkarlığın da qlobal səviyyədə inkişafına gətirib çıxarmışdır. Korrupsiya cinayətləri də cinayətlərin bir növü olaraq sərhədləri aşaraq ümumdünya maraqlarına zərbə vurur və onunla mübarizədə beynəlxalq əməkdaşlıq vacibdir. Korrupsiya ilə mübarizədə beynəlxalq təşkilatların rolu çox mühümdür. Bu kimi təşkilatlar dövlətlərin bir çox sahədə korrupsiya ilə mübarizədə dövlətlərin kompleks tədbirlər görməsinə şərait yaradır.

Korrupsiyaya qarşı mübarizədə beynəlxalq təşkilatların rolu. Beynəlxalq təşkilatların funksionallığı barədə danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, onlar korrupsiya ilə mübarizədə hüquqi bazanın və effektiv tədbirlərin formalaşdırılmasını həyata keçirirlər. Bununla yanaşı, beynəlxalq təşkilatlar korrupsiya ilə mübarizədə dövlətlətlərin fəaliyyətini koordinasiya və monitorinq etmək funksiyasına da malikdir.

Bildiyimiz kimi, beynəlxalq təşkilatlar fəaliyyət dairəsinə görə universal və regional təşkilatlara ayrılırlar. Korrupsiyaya qarşı mübarizədə həm universal, həm də regional təşkilatların aktiv rolu vardır.

Universal təşkilatlardan söhbət edən edən zaman bir çox sferada olduğu kimi burada da Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) adını qeyd etmək lazımdır.

BMT-nin korrupsiya qarşı mübarizədə fəaliyyəti çoxşahəlidir. Belə ki, təşkilat davamlı olaraq dövlətləri korrupsiyaya qarşı mübarizə istiqamətində siyasət müəyyən etməsinə, əhalinin maarifləndirilməsi, vəzifəli şəxslər üçün anti-korrupsiya davranış qaydalarının müəyyən edilməsinə təşviq edir və özü də proseslərdə aktiv iştirak edərək dəstək verir. Bundan əlavə, təşkilat digər beynəlxalq təşkilatlar arasında ən mühüm beynəlxaql aktor olmaqla, baş verən proseslərə münasibəti, xüsusilə də, qəbul etdiyi qətnamələr, heç şübhəsiz, dövlətlərin siyasətinə də yön verir. Məsələn, BMT-nin hazırki baş katibi Antonio Quterreş təşkilatın bir müddət öncəki iclasında çıxışı zamanı korrupsiyanı publik etimada qarşı kriminal və əxlaqa zidd davranış adlandırmışdır. Baş katib çıxışı zamanı korrupsiyanın fəsadları barədə xəbərdarlıq edərək dövlətləri dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə nail olmaq üçün beynəlxalq mexanizmlərdən istifadəyə və görülən işlərə daha böyük dəstək göstərməyə çağırmışdır.

BMT-nin korrupsiya ilə mübarizədə 2002-ci ildə yeni ad altında yaradılmış BMT Narkotik və Cinayətkarlıqla Mübarizə Ofisinin (UNODC) xüsusi rolu vardır.

Ofisin əsas rolu transmilli cinayətkarlıqla ilə mübarizədə dövlətlərarası əməkdaşlığı təmin etmək və bu istiqamətdə görülən işlərə dəstək verməkdir.

Hələ 1999-cu ildə başladılmış "Korrupsiyaya qarşı Qlobal Mübarizə Proqram"-ında bu istiqamətdə dövlətlər üçün bəzi təkliflər irəli sürülmüşdür. Bu təkliflərə beynəlxalq səviyyədə tanınmış yüksək bacarıqlı ekspertlər qrupunun yaradılması, şəffaflıq və monitorinq mexanizmlərinin formalaşdırılması, korrupsiya üzrə beynəlxalq informasiya bazasının yaradılması, beynəlxalq hüquqi alətlərin korrupsiya və rüşvətxorluğa qarşı mübarizədə ön plana çəkilməsi və s. daxildir (United Nations, 1999).

Ümumilikdə isə BMT və onun strukturuna daxil olan qurumların fəaliyyəti bununla bitmir. Onların fəaliyyəti, eyni zamanda, beynəlxalq birliyin çoxluqla iştirak etdiyi sənədlərin hazırlanması ilə də əlaqədardır. Bunlara misal kimi BMT Baş Assambleyası tərəfindən 31 oktyabr 2003-cü il tarixli 57/169 nömrəli Qətnamə ilə qəbul edilən Korrupsiya əleyhinə Konvensiyanı göstərmək olar (2).

Korrupsiyaya qarşı mübarizədə beynəlxalq təşkilatlardan biri də Korrupsiya qarşı olan Ölkələr Qrupudur (GRECO – The Group of States against Corruption). GRECO 1999-cu ildə Avropa Şurası tərəfindən üzv dövlətlərin korrupsiya ilə mübarizədə şuranın müəyyən etdiyi beynəlxalq standartlara əməl edilib-edilməməsinə nəzarət etmək məqsədilə yaradılmışdır. GRECO-nun Avropa Şurasının korrupsiya ilə mübarizə üzrə müəyyən etdiyi standartlara əməl etməyən ölkələrə qarşı təsir mexanizmi yox dərəcəsindədir. Təşkilatın əsas funksiyası bu standartlardan və ya üzv dövlətlərin Şura çərçivəsində götürülmüş digər beynəlxalq öhdəliklərdən irəli gələn fəaliyyətini monitorinq etmək və bu barədə Şuraya hesabat təqdim etməkdən ibarətdir. Bu cür hesabatların hazırlanması ilə birlikdə GRECO korrupsiya ilə mübarizədə ən effektiv təcrübələrin də diqqətə çatdırılmasını təmin edir (Karakaş, Çak, 2007: 15).

Korrupsiya ilə mübarizədə fəaliyyət göstərənq təşkilatlardan biri olan Transparency İnternational müstəqil və beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatı kimi 1993-cü ildə Berlində təsis edilmişdir. Təşkilatın təşkilati-hüquqi forma nöqteyi-nəzərdən beynəlxaq səviyyədə öncül olan yeganə təşkilat olduğunu desək, yanılmarıq. Təşkilatın tərəfindən hər il dərc edilən "qlobal korrupsiya hesabatı" ilə ölkələrdə korrupsiyanın səviyyəsi ictimai sorğular əsasında əks etdirilir.

Hesabatda korrupsiyanın cəmiyyətlər üzərində təsiri və onun inkişaf tempi göstərilir. Təşkilatın tərəfsiz və müstəqil olduğunu nəzərə alsaq, onun hesabatlarının korrupsiyaya qarşı mübarizə aparan dövlətlər üçün önəmli olduğunu başa düşmək olar (Çakır, 2013: 22).

Bundan başqa, təşkilat tərəfindən hər il "korrupsiya qavrama indeksi" adı altında dərc olunan il üçün ölkələrin korrupsiya ilə mübarizədə mənfi və ya müsbət inkişaf dinamikası göstərilməklə hər ölkə qiymətləndirilir. Bu qiymətləndirmə əsasında, ölkələrdə korrupsiyanın səviyyəsi üzrə sıralama aparılır. Bu sıralama xarici investorların da investisiya fəaliyyəti üçün çox mühüm mənbə hesab olunur.

Bundan əlavə, Təşkilat tərəfindən davamlı olaraq, korrupsiyaya qarşı mübarizədə insanların maarifləndirilməsi məqsədilə internet resurslarında və ya digər mənbələrdə nəşrlər yayımlanır.

Xarici investorların cəlb olunması iqtisadi əlaqələrin inkişafına töhfə verməklə bütövlükdə iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşmasına xidmət edir. Heç şübhəsizdir ki, korrupsiyanın dağıdıcı təsirlərinin ən çox hiss olunduğu sahələrdən biri də iqtisadi sahədir. Bu təsirlər investisiya xərclərinin çoxalması, süni bahalaşma və rəqabətin zəifləməsi kimi bir çox hallarda özünü əks etdirir. Bu səbəbdən iqtisadi sferada fəaliyyət gösətərən beynəlxalq təşkilatların da korrupsiyaya qarşı səssiz qalması mümkün deyildir (Dünya Bank, 1997: 24).

İlk növbədə, bu istiqamətdə Dünya Bankının fəaliyyətini qeyd edə bilərik. Dünya Bankının bir çox ölkələrdə birgə layihələr həyata keçirməsi və həyata keçirilən layihələrin Bank tərəfindən maliyyələşdirilməsi səbəbilə maliyyə vəsaitlərinin şəffaf surətdə istifadə olunması Bank üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu səbəbdən də Bank ölkələrdə korrupsiyaya qarşı mübarizə proqramlarını dəstəkləyir. Dünya Bankının dəstəyi ilə 1996-cı ildən bəri korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə 600-dən çox layihə icra edilmişdir. Korrupsiyaya qarşı mübarizədə Dünya Bankı tərəfindən 5 əsas prinsip rəhbər tutulur:

1) Korrupsiyaya görə siyasi məsuliyyətin artırılması;
2) Korrupsiya ilə mübarizədə qeyri-hökumət təşkilatlarının aktivliyinin artırılması;
3) Özəl sektorda rəqabət mühitinin yaradılması;
4) Bu istiqamətdə dövlət orqanlarının imkanlarından maksimum yararlanmaq;
5) Dövlət vəsaitlərinin səmərəli idarə olunması (6).

Dünya Bankı tərəfindən göstərilən prinsiplər əsasında həyata keçirilən fəaliyyət əksər hallarda inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Beynəlxalq hökümətlərarası maliyyə qurumu olan FATF-ın (Financial Action Task Force) fəaliyyəti korrupsiya ilə mübarizə üçün də olduqca vacibdir. Belə ki, FATF-ın əsas fəaliyyəti cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin leqallaşdırılması qarşı mübarizədə dövlətlərə dəstək verməkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, 90-cı illərin sonundan etibarən korrupsiya cinayətləri nəticəsində əldə olunan vəsaitlərin leqallaşdırılması artmağa başlamışdır. Bu öz növbəsində korrupsiya cinayətlərinin predikativ cinayət kimi ilk sıralarda olmasına gətirib çıxarmışdır. FATF tərəfindən çirkli pulların leqallaşdırılmasına qarşı dövlətlərə kömək məqsədilə 40 tövsiyə qəbul edilmişdir. Sonralar əlavə 8 tövsiyə də qəbul edilmişdir. Bu tövsiyələr ölkəmizdə də çirkli pulların leqallaşdırılmasına qarşı mübarizədə rəhbər tutulur.

Korrupsiya ilə mübarizədə iqtisadi sahədə sadalananlardan savayı müxtəlif səviyyədə olmaqla bir çox təşkilatların rolu vardır. Buraya Dünya Ticarət Təşkilatı (WTO – World Trade Organization), Beynəlxalq Valyuta Fondu (İMF – İnternational Monetary Fund), İqtisadi İnkişaf və Əməkdaşlıq Təşkilatı (OECD – Organization for Economic Cooperation and Development) kimi təşkilatlar daxildir.

Nəticə

Fəaliyyətlərinə qısa olaraq nəzər saldığımız bəzi təşkilatların vahid məqsədlərinin olduğunu görürük. Bu məqsəd korrupsiyaya qarşı mübarizədə dövlətlərin strategiya müəyyən etməsinə, qanunvericilik sistemlərinin təkmilləşdirilməsinə və dövlətlərin öz müsbət təcrübəsinin ixracına şərait yaratmaqdır. Azərbaycan Respublikası da sözügedən mötəbər beynəlxalq təşkilatların bir çoxu ilə əməkdaşlıq edir və müasir təcrübənin tətbiqinə maraq göstərir. Hətta bəzi hallarda müsbət

təcrübəsini də digər ölkələrlə bölüşür. Məsələn, "ASAN Xidmət" modelinin tətbiqindəki uğur bu təcrübənin bölüşülməsini mümkün edir. Eyni zamanda, ölkəmiz apardığı səmərəli beynəlxalq əməkdaşlıq nəticəsində korrupsiya qarşı mübarizədə mütərəqqi beynəlxalq standartların tətbiqinə önəm verir. Hesab edirəm ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 aprel 2022-ci il tarixli 3199 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Korrupsiyaya qarşı mübarizənin gücləndirilməsinə dair 2022-2026-cı illər üçün Milli Fəaliyyət Planı" bu istiqamətdə atılmış addımdır. Qeyd edək ki, bu növbəti mərhələdə görüləcək işlər üçün sadəcə bir başlanğıcdır.

Ədəbiyyat

1. Global Programme against Corruption: an outline for action. (1999). United Nations Interregional Crime and Justice Research Institute. February.
2. BMT-nin Korrupsiya əleyhinə Konvensiyası. https://e-qanun.az/framework/10784
3. Karakaş, M., Çak, M. (2007). Korrupsiyaya qarşı mübarizədə beynəlxalq təşkilatların rolu. Maliyyə jurnalı, 153-cü say, iyul-dekabr.
4. Çakır, Y. (2013). Korrupsiyaya qarşı mübarizədə beynəlxalq təşkilatlar. Hesablama Məhkəməsinin Jurnalı. Sayı: 91, Oktyabr-Dekabr.
5. Korrupsiyaya qarşı mübarizədə ölkələrə yardım. (1997). Dünya Bankının rolu. İlin sentyabrı
6. Korrupsiya bir fenomen kimi: səbəbləri, təsirləri və həlli yolları.

Tepav.org.trhttps://www.tepav.org.tr› filesPDFCkorrupsiya bir fenomen kimi: səbəblər, təsirlər və həll yolları – TEPAV

Göndərildi: 13.02.2023 Qəbul edildi: 11.04.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/20/107-110

Rakhshanda Seyidzade
Baku State University
master student
raskhandaseyidzade@gmail.com

GENERAL FORM OF MULTISTEP METHODS AND SOME COMPARISONS OF THE VOLTERRA INTEGRAL EQUATION APPLIED TO THE SOLUTION OF THE INITIAL PROBLEM FOR FIRST-ORDER ODES

Abstract

Some methods are considered to be a connection between Volterra integral equations and differential equations. It is about some comparison of some methods for solving the initial problem for first-order differential equations, as well as the application of the forward running method in Voltaire's integral equation.Many methods of variable boundary theory are used in solving integral equations.These methods are considered to be a link between solving ordinary differential equations and Voltaire integral equations. Forward running method, hybrid method, etc. methods are special methods for solving these equations. There are many methods for solving Volterra-type equations.However, a numerical method that can ensure the reliability or regularity of the obtained results has not yet been. Therefore, it is important to establish some routine methods. Many transformations related to the calculation of the integral kernel are known. İt is possible to view some of them.

Keywords: *ODEs, Volterra type integral equation, hybrid method, forward running metod, quadrature method, first-order differential equations*

Rəxşəndə Seyidzadə
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
raskhandaseyidzade@gmail.com

Birinci dərəcəli əmsallar üçün ilkin məsələnin həllinə tətbiq edilən çoxmərhələli metodların ümumi görünüşü və Volterra inteqral tənliyinin bəzi müqayisələri

Xülasə

Bəzi üsullar Volterra inteqral tənlikləri ilə diferensial tənliklər arasında əlaqə hesab olunur. Söhbət birinci dərəcəli diferensial tənliklər üçün ilkin məsələnin həlli üçün bəzi üsulların bəzi müqayisəsindən, həmçinin Volterin inteqral tənliyində irəliyə doğru qaçış metodunun tətbiqindən gedir. İnteqral tənliklərin həllində dəyişən sərhəd nəzəriyyəsinin bir çox üsullarından istifadə olunur.

Bu üsullar adi diferensial tənliklərlə Volter inteqral tənliklərinin həlli arasında əlaqə hesab olunur. İrəli qaçış üsulu, hibrid metod və s. üsullar bu tənliklərin həlli üçün xüsusi üsullardır. Volterra tipli tənliklərin həlli üçün bir çox üsullar mövcuddur.

Lakin əldə edilən nəticələrin etibarlılığını və ya qanunauyğunluğunu təmin edə bilən ədədi üsul hələ də mövcud deyildir. Buna görə də bəzi rutin metodların yaradılması vacibdir. İnteqral nüvənin hesablanması ilə bağlı bir çox çevrilmələr məlumdur. Onlardan bəzilərinə baxmaq mümkündür.

Açar sözlər: *ODE-lər, Volterra tipli inteqral tənlik, hibrid metod, irəli qaçış metodu, kvadratura metodu, birinci dərəcəli diferensial tənliklər*

Introduction

Let's assume that Voltaire's integral equation of the second kind is given:

$$y(x) = f(x) + \int_{x_0}^{x} K\big(x,t,y(t)\big)dt \quad x_0 \le x \le X \qquad (*)$$

Since then, many scientists have tried to find approximate solutions of equation (*). We know that it is not easy to find the exact solution of equation (*). Recently, its numerical solutions have been much investigated Suppose that the equation (*) has a unrepeatable continuous solution on the segment $[x_0, X]$. To find the numerical solution of equation (*), we divide the segment into n equal parts. $x_m = x_0 + mh \;\; h > 0$. (Mehdiyeva, Imanova, 2019).

Quadrature method and its modifications are used in the numerical solution of many problems. Constant coefficients were established for the solution of equation (*). Sometimes such methods are used that it is possible to make a calculation by yourself. First the kernel of the integral is investigated. It is easy to see that if the integral's kernel, the function $K(x, y, z)$, is independent on x , the finding of the solution of equation (*) will be equivalent to finding of the Cauchy problem for first order ordinary differential equations (Mehdiyeva, Imanova, Ibrahimov, 2013: 4875-4890).

As you know, there are some classes of methods for solving the initial problem for first-order ODEs. Among them, the most popular numerical methods are Runge-Kutti methods, multi-step methods, forecast-correction methods, methods with anticipation, hybrid methods. Note that each of these methods is a separate object of research. Considering that in applications of multi-step methods, it is very often necessary to build stable methods with high accuracy. Some authors suggest using numerical methods with second derivatives. One of the simplest methods with second derivatives is the following method (Gear, 1965: 69-85).

$$y_{n+1} = y_n + \mathrm{h} y_n^{\iota} + h^2 y_n^{\iota\iota}, \quad (1)$$

Which, when applied to the initial problem:

$$y^{\iota} = f(x,y), \;\; y(x_0) = y_0, \;\; x_0 \le x \le x\,, \qquad (2)$$

Recorded

$$y_{m+1} = y_m + \mathrm{h}\, f(x_m + y_m) + \frac{h^2}{2}\mathrm{g}(x_m + y_m), \qquad (3)$$

It follows that when calculating the values of the function g (x, y), the number of computational work is doubled. But, the accuracy of the method increases by one, since method (1) has an accuracy of p>2, which follows from the expansions of the function in a Taylor series. Indeed, consider the following Taylor expansion:

$$\mathrm{y}\,(\mathrm{x}+\mathrm{h}) = \mathrm{y}(\mathrm{x}) + h^{\iota}\mathrm{y}'\,(\mathrm{x}) + \frac{h^2}{2} y^{\iota\iota}\,(\mathrm{x}) + \mathrm{O}(\mathrm{h}^3),$$

It is known that in this expansion the first two terms coincide with the known Euler method, so the local error of the Euler method is equal to $O(h^2)$. And the local error of method (1) is equal to $O(h^3)$ (Mehdiyeva, Ibrahimov, 2013: 314).

If we generalize method (1), then in one version we get:

$$\sum_{j=0}^{k} a_j y_{m+j} = h \sum_{j=0}^{k} b_j f_{m+j} + h^2 \sum_{j=0}^{k} c_j g_{m+j} \qquad (4)$$

Here coefficients $a_i b_i c_i$(0,1,2.......n) are some real numbers. Note that method (4) is usually studied in two forms. Methods with second derivatives in the general form are used in the form (4). However, depending on the tasks to be solved, this method can be represented as the following method:

$$\sum_{j>0}^{k} a_j y_{m+j} = h^2 \sum_{j>0}^{k} b_j g_{m+j} \quad . \qquad (5)$$

Note that the properties of methods (4) and (5) do not match. Therefore, they are a separate object of research.

The simplest method obtained from formula (5) can be written in the following form:

$$y_{m+1} = y_m + h^2 \mathrm{g}(x_m, y_m), \qquad (6)$$

As is known, one of the popular numerical methods for solving the Volterra equation is the quadrature method. However, like many other methods, the quadrature method also has some drawbacks. In their application to the solution of an integral equation of the Volterra type, the amount of computational work increases when moving from one point to the next. Here, a specially constructed method is proposed for solving integral equations freed from the above drawbacks (Mehdiyeva, Imanova, Ibrahimov, 2014: 352-356).

Consider the following non-linear Volterra equation:

$$y(x) = f(x) + \int_{x_0}^{x} K\big(x, s, y(s)\big) ds \quad (6)$$

It is clear that if we apply the quadrature method to the solution of the equation, we get:

$$y(x_m) = f(x_m) + h \sum_{j=0}^{m} b_j K(x_m, x_j, y_j) + P_n(x_m) \quad (7)$$

If we set up this method for calculations, we get:

$$y(x_{m+1}) = f(x_{m+1}) + h \sum_{j=o}^{m+1} b_j K(x_{m+1}, x_j, y_j) + P_n(x_{m+1}) \qquad (8)$$

Using comparisons of these methods, we observe that the number of calculations increases each time we move from one point to another. However, there are methods in which the number of uses does not increase in the calculation of the function when using it. For this purpose, consider the following method (Linz):

$$\sum_{m=0}^{k-l} a_i y_{n+m} = h \sum_{m=0}^{k} \sum_{j=m}^{k} b_m^j \, K(x_j, x_m, y_m) \ (9)$$

Note that if , method (9) is considered an obvious method , if , then method (9) is usually called non-obvious , if .

These methods use data from current and previous split points. Recently, however, methods have been used that use information about the solution at later points. When there are these methods, it is called forward running method derived from method (9). However, this does not mean that forward running methods are a special case of implicit or explicit methods. Note that forward running methods are an object of free research In this method, it is easy to determine that the values of the solution of the problem studied at the previous, current and subsequent points are used.

Thus, we observe that the point where we are looking for the value of the solution of the studied problem depends on the value of the function at the previous and subsequent points, that is, these values are located symmetrically. This method was applied to the solution of the model integral equation for example. The obtained result is consistent with the theoretical ones (Butcher, 1965: 124-135).

Conclusion

The aim of this work is to apply the method of constructing solutions to equation (*), the study of the solution of integral equations of Volterra type with symmetrical borders,to get more accurate results it is necessary to use secret methods, but their application to the solution of specific equations have difficulty choosing appropriate methods of forecasting.as a result, application to solving of integral equations with symmetric variable boundaries method for constructing solutions to the equation does not take place mechanically. According to this we consider the use of multistep methods with constant coefficients to solving integral equations with symmetric boundaries of Volterra type (Yanenko, 1967).

References

1. Mehdiyeva, G., Imanova, M. (2019). On the construction of the advanced Hybrid Methods and application to solving Volterra Integral Equation,WSEAS Weak transactions on systems and control, V.14
2. Mehdiyeva, G., Imanova, M., Ibrahimov, V. (2013). A way to construct an algorithm that uses hybrid methods. Applied Mathematical Sciences, HIKARI Ltd, Vol. 7, no. 98, p.4875-4890.
3. Gear, C. (1965). Hybrid methods for initial value problems in ordinary differential equations. SIAM, J. Numer. Anal. v. 2, p.69-85.
4. Mehdiyeva, G., Ibrahimov, V. (2013). On the research of multi-step methods with constant coefficients. Monograph, Lambert. acad. publ., 314 p.
5. Mehdiyeva, G., Imanova, M., Ibrahimov, V. (2014). Some application of the hybrid methods to solving Volterra integral equations Advances in Applied and Pure mathematics, Proceedings of 2 Intern. Conf. On Math. Comp and Aqtatist. Science (MCSS), p.352-356.
6. Linz, P. Linear Multistep methods for Volterra Integro-Differential equations, Journal of the Association for Computing Machinery, Vol.16.
7. Butcher, J. (1965). A modified multistep method for the numerical integration of ordinary differential equations. J. Assoc. Comput. Math., v.12, p.124-135.
8. Yanenko, N. (1967). Riyazi fizikanın çoxölçülü məsələlərinin həlli üçün fraksiya addımları metodu, “Nauka” nəşriyyatı – Sibir filialı Novosibirsk.

Received: 20.02.2023 Accepted: 10.04.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/20/111-113

Aysun Badalova
Baku State University
master student
aysun.badaloova@gmail.com

THE ADVANTAGES AND DISADVANTAGES OF MEDIATION PROCESS

Abstract

One of the alternative dispute resolutions is mediation. Mediation is a very practical and flexible method for resolving disputes. It has a special superiority when the parties have ongoing relations that must continue after the dispute is managed. Because the settlement agreement is by consent and none of the parties should have reason to feel they are the losers. Despite the fact that mediation provides the basis for the restoration of relations after a specific issue is resolved, it is actually a method that is not often used by disputing parties. So, the main purpose of researching the characteristic features of the mediation process as one of the alternative dispute resolutions is to show the advantages of this procedure and perspective of applying to a mediator for resolution of disputes without going to court. As well, besides all these positive aspects, showing the negative aspects of the mediation process that may arise in some cases.

Keywords: *alternative dispute resolution, mediation session, mediator, independence, voluntary, confidentiality, advantage, disadvantage*

Aysun Bədəlova
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
aysun.badaloova@gmail.com

Mediasiya prosesinin müsbət və mənfi cəhətləri

Xülasə

Mübahisələrin alternativ həll yollarından biri də mediasiyadır. Mediasiya mübahisələrin həlli üçün çox praktiki və çevik üsuldur. Tərəflər arasında mübahisə həll edildikdən sonra münasibətlərin davam etməsində xüsusi üstünlüyə malikdir. Çünki barışıq sazişi razılıq əsasında bağlanır və tərəflərdən heç birinin özünü uduzmuş tərəf kimi hiss etməyə əsası olmur. Mediasiya prosesinin mübahisə həll edildikdən sonra münasibətlərin bərpası üçün zəmin yaratmasına baxmayaraq, mübahisə edən tərəflərin əksəriyyətən müraciət etmədiyi bir üsuldur. Odur ki, mübahisələrin alternativ həlli üsullarından biri kimi mediasiya prosesinin xarakterik xüsusiyyətlərinin araşdırılmasında əsas məqsəd bu prosedurun üstünlüklərini və mübahisələrin məhkəməyə getmədən həlli üçün mediatora müraciət etməyin perspektivini göstərməkdir. Eləcə də, bütün müsbət cəhətlərlə yanaşı, mediasiya prosesinin bəzi hallarda yarana biləcək mənfi cəhətlərini də göstərmək lazımdır.

Açar sözlər: *mübahisələrin alternativ həlli, mediasiya sessiyası, mediator, müstəqillik, könüllülük, konfidensiallıq, müsbət cəhət, mənfi cəhət*

Introduction

Alternative dispute resolution is a process in which a neutral third party - a mediator or an arbitrator - helps parties who are participated in a dispute come to an agreement. One of the main types of alternative dispute resolution is the mediation process. Although the mediation process is one of the new methods for the legislation of Azerbaijan Republic, but it is considered the main tool for resolving disputes without going to court.

Mediation is providing mutually satisfactory results. It may be faster in some cases, more effective and cheaper than other adjudicative processes. Due to their specific and collaborative nature, mediation techniques can produce high value solutions to a conflict that may not even be available through the judicial process. A third party, such as a court, that is foreign to the parties and operating within the procedural constraints that normally exist in any legal proceeding, may be able to work out more creative or facile solutions. In turn, it reminds us that mediation is a more flexible and convenient process (Guide to Mediation for Lawyers, 2018).

A number of advantages of this process are highlighted for the parties to resolve the dispute through the mediation process without resorting to court. First of all, it should be noted that, mediation can be conducted relatively quickly compared to litigation. Thus, if the name of the mediator is determined and the proposal sent by one of the parties to the other is not answered within 10 days, that party applies to the mediator. If the parties do not participate in the mediation session after that session is notified to the parties by this mediator, the mediator shall submit to those people the instruction on "Not participating in the mediation session". If the parties agree to participate in the process, then the contract is signed and the procedure begins. The notice must be given to the parties at least 5 days before the date of the mediation session (“Law on Mediation” of Azerbaijan Republic, 2019).

As well, the independence is another advantage of mediation session. The mediator who will participate in the mediation process is chosen independently and the mediator's main task is to give advice to the parties for solution of disputable matter, they cannot make any decision that is binding for the parties. Because the main purpose of the mediator's presence is to facilitate and direct the discussions between the parties for resolving of the dispute. Thus, the final decision for the process is not made by the mediator, but by the parties involved in the mediation process.

The mediation process is less expensive than other procedures, especially the court process. Also, after paying the fee for the mediation process, if the parties do not reach an agreement and want to apply to the court, then they are released in the amount of the fee which they paid for the mediation process beforehand.

Actions taken during the mediation process remain confidential. İn particular, court decisions and acts are a public record that is usually accessible to someone. However, the mediation process is confidential, meaning that the dispute remains between the parties and a neutral party (Smith, David, 2008: 49).

Also, ensuring the confidentiality of the process is one of the requirements of the Law on Mediation. Thus, according to Article 8 of this law, unless a separate condition has been established between the parties, the mediation is closed and the confidentiality of all information obtained during the mediation is protected by the session participants and other people participating in the mediation. It is also noted that the violation of the confidentiality rules provided for in Article 8 of this Law by the participants of the mediation leads to the liability provided by the law.

The mediation process is considered more informal by the parties than the court procedures. It is true that there are more formal alternative dispute resolution methods. But the reality is that it is often simpler and more informal than going to court. In most cases, parties will not need to worry about rules of evidence or other court rules.

The essential advantage of the mediation process is that there is a mutual desire to resolve the dispute, the parties are interested in the peaceful settlement of the dispute and demonstrate such a position. So, if other legal procedures, such as litigation usually result in one of the parties winning and the other losing, if the relations between the parties are further disturbed and the foundation of greater dissatisfaction is laid, though everything is voluntary in mediation, there is no room for such cases and the winner-loser party is not determined. A win-win formula usually applies here (Abdullayev, 2019: 3-4).

Along with all these positive aspects, it should be noted that there are some disadvantages of the mediation process. It is known that applying to mediation depends on the parties; that is voluntary. However, depending on the nature of legal relations, this application can be mandatory.

Thus, according to Article 3.2 of the law, parties to commercial disputes, as well as disputes which are arising from family and labor relations must participate in a preliminary mediation session before applying to the court (5). It should be noted that mediation does not always result in a settlement agreement. If no agreement is reached, the parties may be subject to time-wasting. So, they will have to go to court again for resolution. Therefore, according to some lawyers, preferring mediation poses some risk. In addition, if mediation fails, besides wasting time, the parties allow the other side to familiarize with the evidence in the case. It can reduce the usefulness of these evidences in a subsequent trial for the restoration of violated rights (6).

Another negative aspect of the mediation process is choosing an incompetent person or a person with insufficient experience in this field as a mediator. Because it can cause the process to be prolonged, misdirected and not achieve to the desired result and even sometimes deepen the dispute between the parties.

Conclusion

As a final result, it can be noted that the merits of the mediation process have been highlighted in the relevant case. So, it is showing that this process requires less costs than other methods especially court litigation, the dispute can be resolved in a short time, the independent third party is impartial, and the mediator can be selected by the disputing parties. Also it is indicated that during the mediation session, the protection of confidentiality and the liability for the party who violates it are provided in the manner established by the legislation.

References

1. Guide to Mediation for Lawyers. (2018). 27 June, by European Commission for The Efficiency of Justice. (CEPEJ). N https://www.ccbe.eu/fileadmin/speciality_distribution/public/documents/ACCESS_TO_JUSTICE/ATJ_Guides_recommendations/EN_ATJ_20180627_Guide-to-Mediation-for-Lawyers.pdf
2. “Law on Mediation” of Azerbaijan Republic. (2019). March 29, No. 1555-VQ. https://www.e-qanun.az/framework/41828
3. Smith, L., David, R. (2008). Smock, Managing Mediation Process, United States Institute of Peace, Washington, D.C. ISBN 978-1-60127-037-5.
4. Abdullayev, N. (2019). Mediation as a method of out-of-court settlement of disputes, Baku.
5. https://www.systech-int.com/insights/thoughts/mediation-advantages-and-disadvantages
6. https://lawshelf.com/coursewarecontentview/advantages-and-disadvantages-of-mediation

Received: 21.02.2023 Accepted: 07.04.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/20/114-117

Fidan Səfərli
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası
magistrant
fidansafar50@gmail.com

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ VƏTƏNDAŞLIĞI, AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ VƏTƏNDAŞLIQ HAQQINDA QANUNVERİCİLİYİNDƏ VƏTƏNDAŞLIĞIN ƏLDƏ EDİLMƏSİ VƏ XİTAMI ÜÇÜN ƏSASLAR

Xülasə

Dövlətin dövlət kimi tanınması üçün bir sıra zəruri şərtlər vardır. Bunlardan biri də vətəndaşlıq məsələsidir. Dövlətin siyasi rejim forması öz əksini vətəndaşlıqda tapır. Belə ki, qeyri-demokratik rejimli dövlətlərdə vətəndaşlara hüquq və azadlıqlar məhdud şəkildə, yaxud da formal xarakterli siyasi hüquqlar bəyan edilirsə, demokratik rejimli dövlətlərdə isə vətəndaşlara geniş hüquq və azadlıqlar bəyan edilir və onların siyasi hüquqları təmin olunur. Demokratik-hüquqi dövlət quruculuğu yolunu seçmiş Azərbaycan Respublikası istər dövlətdaxili, istərsə də tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrlə öz vətəndaşlarına geniş sosial-siyasi hüquq və azadlıqlar elan etmişdir. Bunu Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası və "Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında" qanun da bir daha təsdiq edir. Beynəlxalq arenada bir müstəqil dövlət kimi tanınan Azərbaycan Respublikası bu sahədə inkişaf etmiş dövlətlərin təcrübəsindən geniş istifadə edir.

Açar sözlər: *vətəndaş, ikili vətəndaşlıq, əcnəbi, vətəndaşsızlıq, vətəndaşlığın qəbulu, torpaq hüququ, qan hüququ*

Fidan Safarli
The Academy of Public Administration under
the President of the Republic of Azerbaijan
master student
fidansafar50@gmail.com

Citizenship of the Republic of Azerbaijan, grounds for acquisition and termination of citizenship in the citizenship legislation of the Republic of Azerbaijan

Abstract

There are a number of necessary conditions for a state to be recognized as a state. One of them is the issue of citizenship. The form of political regime of the state is reflected in citizenship. Thus, if the rights and freedoms of citizens are declared in a limited way or formal political rights in non-democratic regime states, then in democratic regime states, wide rights and freedoms are declared to citizens and their political rights are ensured. Having chosen the path of democratic-legal state-building, the Republic of Azerbaijan has declared broad socio-political rights and freedoms to its citizens, both within the state and with the international agreements it is a supporter of. This is once again confirmed by the Constitution of the Republic of Azerbaijan and the Law "On Citizenship of the Republic of Azerbaijan". The Republic of Azerbaijan, known as an independent state in the international arena, widely uses the experience of developed countries in this field.

Keywords: *citizen, dual citizenship, foreigner, statelessness, acceptance of citizenship, right to land, right to blood*

Giriş

"Vətəndaş" məfhumu öz mənbəyini lap qədim dövrlərdən götürür. Belə ki, hələ bizim eradan əvvəl demokratik dövlət kimi formalaşan Afina dövlətinin tarixinə nəzər salmaqla bunun bir daha

şahidi olaraq Afina əhalisi bir neçə qruplara bölünürdü. Bu qruplar içərisində geniş hüquqlara malik olan azad əhali qrupu idi. Həmçinin azad əhali arasında da vətəndaşlığın bir sıra əsasları var idi. Afina vətəndaşı olan valideynlərdən doğulan şəxslər tam hüquqlu hesab olunurdular (1).

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 52-ci maddəsində Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığının anlayışı verilmişdir. Orada deyilir: "Azərbaycan dövlətinə mənsub olan, onunla siyasi və hüquqi bağlılığı, habelə qarşılıqlı hüquq və vəzifələri olan şəxs Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdır" (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 2016).

Vətəndaşlığa qəbul etmək və vətəndaşlıqdan xaric etmək məsələsi dövlətin müvafiq qanunvericiliyi ilə nizama salınır. Vətəndaşlıq fiziki şəxsin öz dövləti ilə hüquqi əlaqəsi olduğu təqdirdə, adətən insanın doğulması ilə başlanır, onun ölümünə kimi davam edir. Vətəndaşlar olduğu yerdən asılı olmayaraq, öz dövlətinin suveren hakimiyyətinin təsiri altında hesab olunurlar.

Vətəndaşlıq ilə əlaqədar məsələlər, xüsusən də vətəndaşlığın əldə edilməsi, dəyişdirilməsi və itirilməsi məsələləri hər bir dövlətin öz daxili qanunvericiliyinə əsasən həll edilməklə yanaşı Beynəlxalq normalarla və müqavilələrlə də tənzimlənir. BMT Baş Məclisinin 1957-ci ildə qəbul edilmiş "Ərli qadınların vətəndaşlığı haqqında Sazişə əsasən iştirakçısı olan dövlətlərin vətəndaşları arasında nikahın bağlanması və ya pozulması, habelə kişinin vətəndaşlığının dəyişdirilməsi qadının vətəndaşlığına təsir göstərmir" (3).

Bir dövlətin vətəndaşı, başqa dövlətin vətəndaşlarından olan və ya vətəndaşlığı olmayan uşağı övladlığa qəbul edərkən, övladlığa götürülən, övladlığa götürənin vətəndaşlığını qəbul edir. Vətəndaşlığa malik olmayan və ya vətəndaşlığını dəyişdirmək istəyən şəxs yalnız özünün tələbi üzrə və vətəndaşı olduğu dövlətin müvafiq orqanlarının xüsusi aktına əsasən vətəndaşlıq əldə edə bilər və ya vətəndaşlığı dəyişdirə bilər.

Vətəndaşlığın itirilməsi məsələsi ya şəxsin vətəndaşlıqdan çıxarılması haqqında məhkəmə və ya başqa səlahiyyətli dövlət orqanının qərarı əsasında, ya avtomatik qaydada müəyyən fakt əsasında nikahın bağlanıb pozulması nəticəsində, ya da əhali mübadiləsi köçürülməsi kimi tədbirlərlə əlaqədar olaraq mümkündür.

İkili vətəndaşlıq fiziki şəxsin eyni zamanda iki dövlətin vətəndaşlığında olmasını nəzərdə tutan hüquqi vəziyyətdir. Lakin, bu cür hal bir qayda olaraq bütün dövlətlərdə qəbul edilmir. Hər bir dövlətin konstitusiyasında, qanunlarında konkret olaraq bu məsələyə münasibət müəyyən edilir. Yəni bu ya digər məsələlər hər bir dövlətin haqqında qanunvericiliyində daha dolğun olaraq öz əksini tapır (Məlikova, Nəbiyev, 2005: 228).

Azərbaycan Respublikasının da vətəndaşlıq haqqında qanunvericiliyi mövcuddur və vətəndaşlıq məsələləri bu qanunvericiliklə müəyyənləşdirilir. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlıq haqqında qanunvericiliyi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, "Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunundan və digər müvafiq qanunvericilik aktlarından ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığına mənsubiyyəti müəyyənləşdirməklə yanaşı, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığının əldə edilməsi, bərpası və Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığına xitam vermək barədə əsasları da müəyyənləşdirir.

Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığının əldə edilməsi iki qaydada həyata keçirilir: anadangəlmə yolu ilə və qəbuletmə yolu ilə.

Anadangəlmə yolu ilə vətəndaşlığın əldə edilməsi beynəlxalq təcrübədə olduğu kimi iki prinsipə əsaslanır: "Qan hüququ" prinsipi və "Torpaq hüququ" prinsipi.

"Qan hüququ" prinsipinə əsasən anadangəlmə yolu ilə vətəndaşlığın əldə edilməsi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 52-ci maddəsində öz əksini tapmışdır. Bu maddəyə əsasən Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarından doğulmuş şəxs Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdır. Həmçinin valideynlərindən biri Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan şəxs Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdır.

"Torpaq hüququ" prinsipinə əsasən anadangəlmə yolu ilə vətəndaşlığın əldə edilməsi, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 52-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının ərazisində

vətəndaşıdır, yəni valideynlərinin vətəndaşlarından asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikasının ərazisində anadan olan uşaq Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığına qəbul edilir.

Azərbaycan Respublikası ərazisində olan hər iki valideyni naməlum uşaq Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdır.

Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığının qəbuletmə yolu ilə əldə edilməsi də öz növbəsində iki prinsip əsasında həyata keçirilir: ailəvi prinsip və qeyri-ailəvi prinsip.

Ailəvi prinsipə əsasən Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan hər hansı bir şəxs xarici dövlətin vətəndaşı olan uşağı övladlığa götürürsə, həmin uşaq Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığını əldə edir. Övladlığa götürülən bu uşaq 14 yaşına çatdıqda vətəndaşlıq barədə onun şəxsi fikri nəzərə alınır.

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları əcnəbi və ya vətəndaşlığı olmayan uşağı övladlığa götürürlərsə, uşaq Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığını əldə edir. Əgər əcnəbi uşağı və ya vətəndaşlığı olmayan uşağı övladlığa götürən ər-arvaddan biri Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdırsa, digəri isə vətəndaşlığı olmayan şəxsdirsə, həmin uşaq Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığını əldə etmiş olur (5).

Həmçinin, əcnəbi uşağı və ya vətəndaşlığı olmayan uşağı övladlığa götürən ər-arvaddan biri Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdırsa, digəri isə əcnəbidirsə, həmin uşaq övladlığa götürənlərin razılığı ilə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan uşağı övladlığa götürənlərin razılığı ilə əldə edə bilər.

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan uşağı övladlığa götürən ər-arvadın hər hansı biri Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlıdırsa, digəri isə əcnəbidirsə, övladlığa götürülən uşaq Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığını saxlayır. Ancaq övladlığa götürənlərin vəsatəti ilə uşaq Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığından çıxa bilər.

Qeyri-ailəvi prinsipə əsasən Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığının əldə edilməsi əcnəbi və yaxud vətəndaşlığı olmayan şəxsin öz iradəsinə qanun əsasında həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlıq haqqında qanunvericiliyi müddəaları müqavilələri irəli gələn müddəaları rəhbər tutaraq əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı əldə etmələrini müəyyənləşdirmişdir.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində son beş il ərzində yaşayan və Azərbaycan Respublikasının dövlət dilini bilməsi haqqında sənəd təqdim edən və vətəndaşlığı olmayan şəxs mənşəyindən, irqi və milli mənsubiyyətindən, cinsindən, təhsilindən, dinə münasibətindən, siyasi və başqa əqidələrindən asılı olmayaraq “Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında” qanununa müvafiq surətdə öz vəsatəti ilə Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığına qəbul edilə bilər.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 20-ci bəndinə əsasən vətəndaşlıq məsələləri Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin səlahiyyətlərinə daxildir. “Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında” qanuna əsasən əvvəllər Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmuş və ya Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığına xitam verilmiş şəxsin vəsatəti ilə qanunvericilikdə müəyyən olunmuş bir sıra məhdudiyyətlər nəzərə alınmaqla Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığına bərpa olunmaq hüququ vardır.

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığının əldə edilməsi göstərdiyimiz əsaslardan başqa, həm də Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı Beynəlxalq münasibətlərdən irəli gələn bir sıra əsaslarla da müəyyən edilir.

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlıq haqqında qanunvericiliyi Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığına xitam verilməsi əsaslarını da müəyyənləşdirir (“Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu, 1998).

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığına bir sıra hallarda xitam verilir:

1. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığından çıxmaq nəticəsində;
2. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığını itirməsi nəticəsində;
3. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq münasibətlərində nəzərdə tutulmuş əsaslar olduqda;
4. “Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununda nəzərdə tutulmuş digər əsaslar olduqda.

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığından çıxma Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında qanunla müəyyənləşdirmiş qaydada şəxsin vəsatəti əsasında həyata keçirilir. Əgər Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığından çıxmaq barəsində vəsatət qaldıran şəxsin dövlət və ya ictimai təşkilatlar qarşısında icra edilməmiş öhdəlikləri varsa, onun vətəndaşlıqdan çıxmaq haqqında vəsatəti rədd edilə bilər.

Əgər Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığından çıxmaq barəsində vəsatət qaldıran şəxs cinayət törətmişdirsə, eləcə də haqqında məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş və icra edilməli olan hökmü varsa, yaxud da onun vətəndaşlıqdan çıxması Azərbaycan Respublikasının dövlət təhlükəsizliyi mənafelərinə ziddirsə, həmin hallar aradan qaldırılana qədər vətəndaşlıqdan çıxmağa yol verilmir.

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığına xitam verilərkən, vətəndaşlıqdan çıxan şəxs Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş qaydada və məbləğdə dövlət rüsumu ödəyir (İnsan hüquqları haqqında Beynəlxalq Bill, 1998).

Nəticə

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı, onun əldə edilməsi, bərpası, xitam olunması əsaslarını araşdırdıq. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı həm anadangəlmə yolu ilə, həm də qəbuletmə yolu ilə əldə edilir. Bunlar vətəndaşlıq haqqında qanunvericilikdə müəyyənləşdirilir. Eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığına xitam olunma əsasları da vətəndaşlıq haqqında qanunvericiliklə müəyyənləşdirilir və bunun üçün zəruri şərtlər mövcuddur. Azərbaycan Respublikasında vətəndaşlıq məsələləri barəsində qərarlar qəbul edən orqanların fəaliyyət prosesi bir qədər mürəkkəb prosesdir. Lakin, bu o demək deyildir ki, vətəndaşlıq məsələlərinin həlli problemli bir məsələdir. Əslində onun belə mürəkkəbliyi ondan ibarətdir ki, vətəndaşlığı qəbul, bərpa və vətəndaşlığın xitamı zamanı bu hal hərtərəfli araşdırılmalı və zəruri şərtlərə əməl olunmalıdır. Bu məsələlər Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, onun İcra Aparatındakı Vətəndaşlıq Məsələləri Komissiyası, Daxili İşlər Nazirliyi, Xarici İşlər Nazirliyi və Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin iştirakı ilə həll edilir. Nəticədə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş şərtlər nəzərə alınmaqla yekun qərar çıxarılır.

Ədəbiyyat

1. https://www.coe.int/en/web/compass/citizenship-and-participation
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. (2016). Bakı.
3. https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental-rights/eu-citizenship_en
4. Məlikova, M., Nəbiyev, E. (2005). Xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixi. Bakı: “Elm və Həyat” nəşriyyatı, 464 s.
5. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30.08.1999-cu il tarixli 189 №-li fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı məsələlərinə baxılması və onların həlli qaydaları haqqında”. (1999). Əsasnamə. Bakı.
6. “Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında”. (1998). Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı: Qanunlar külliyyatı, 5 kitab.
7. İnsan hüquqları haqqında Beynəlxalq Bill. (1998). BMT-nin Azərbaycan Nümayəndəliyi. Bakı.

Göndərildi: 27.02.2023 Qəbul edildi: 15.04.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/20/118-120

Rəşad Bəhramlı
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
rashad.bahramli@outlook.com

MÜQAVİLƏNİN BAĞLANILMASI. OFERTA VƏ AKSEPT

Xülasə

Bu məqalənin əsas mövzuları müqavilənin bağlanması üsulları, tərəflərin oferta və akseptlərinin xarakterik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Təklif və qəbul şərtləri Mülki Məcəllənin bölmələrində müəyyən edilmişdir. Onların necə qarşılıqlı əlaqədə olduqları daöyrənilmişdir. Təklif müqavilənin imzalandığı anda edilən ofertadır. Təklif tərəflər arasında razılaşma nəticəsində qəbul edildiyi təqdirdə qəbul etibarlı sayılır. Təklifin qəbul edilməsinin, tərəflərin qanuni danışıqlar aparmaq və müqavilə bağlamaq qabiliyyətinin əsas elementlərindən biri qəbuldur. Müqavilənin şərtlərini şərh edərkən məhkəmə hər bir söz və ifadənin hərfi mənasına əlavə olaraq tərəflərin ifadə etdiyi iradənin həqiqi mənasını nəzərə alır. Bu, müqavilənin hərfi mənasını birləşdirilmiş bütün digər sözlər və mənalarla ziddiyyət təşkil edir.

Açar sözlər: *müqavilə təşkili, oferta, aksept, Mülki Məcəllə, müzakirələr, qanunvericilik*

Rashad Bahramli
Baku State University
master student
rashad.bahramli@outlook.com

Conclusion of contract. Offer and acceptance

Abstract

The ways to contract conclusion, as well as the parties' proposals and acceptances, are the main topics of this article.The terms of the offer and acceptance are defined in the Civil Code sections. It has also been determined how they interact. The offer is that which is made at the time the contract is signed. The acceptance is established if the offer is accepted as a result of an understanding between the parties. One of the key elements in the proposal's adoption, the parties' ability to negotiate legally, and the contract's conclusion is acceptance. The court considers the actual meaning of the will expressed by the parties when interpreting the contract's terms of conclusion in addition to the literal meaning of each word and phrase. It contrasts the contract's literal meaning with all other words and meanings combined.

Keywords: *contract organisation, offer, acceptance, Civil Code, discussions, legislation*

Giriş

Tərəflər razılaşmanın bütün vacib şərtlərini müvafiq formada qəbul etsələr, müqavilə bağlanmış sayılır (405.1-ci maddə). Müqavilənin predmetinə aid olan şərtlər, bu Məcəllədə bu tip müqavilələr üçün məcburi və ya vacib hesab edilənlər, habelə tərəflərdən birinin tələbi ilə razılaşmanın əldə edilməli olduğu bütün şərtlər vacib hesab olunur (Əliyev, 2017: 30). Müqavilə bir tərəf təklif göndərdikdə, digər tərəf onu qəbul etdikdə bağlanır (təklifi qəbul edir). Müqavilə tərəflərdən birinin təklifidir (405.2-ci maddə).

Oferta müqavilə bağlanması anında edilən təklifdir. Oferta anlayışını xarakterizə edən Mülki Məcəllənin maddələri bu şəkildədir: 408.1-ci maddəyə əsasən müqavilənin bağlanması barədə oferta (təklif), onu verən şəxs (təklif) bir və ya bir neçə şəxsə ünvanlanan təkliflə razılaşdıqda (qəbul etdikdə), təklifinin həyata keçirilməsinə hazır olduğunu bildirdikdə verilir. Təklif müqavilənin ən vacib məqamlarını əhatə etməlidir. 408.2-ci maddədə bir təklif qeyri-müəyyən bir

qrup insana (o cümlədən reklam yolu ilə) verilirsə və xüsusi olaraq başqa bir qayda göstərmirsə, bu təklifə dəvət kimi qəbul edilir. 408.3-cü maddə oferta qarşı tərəfdən qəbul edildikdə müqavilə bağlanmış sayılır. Götürülmə ilə əlaqəli bildiriş, poçt gec yönləndirildikdə oferta göndərilməmiş qeyd olunur. 408.6-cı maddəyə görə ofertanın özündə başqa bir qayda göstərilməyibsə və ya təklifin təbiətindən və ya verildiyi şərtlərdən fərqli bir qayda ondan irəli gəlmirsə, ünvan sahibinin aldığı təklif təklifin qəbulu üçün müəyyən edilmiş müddət ərzində geri götürülə bilməz. 408.7-ci maddədə təklif təklifin şərtlərini təmin edən və müqavilənin bütün vacib müddəalarını özündə cəmləşdirən hər hansı bir şəxslə müqavilə bağlamaq istəyini ifadə edərsə, təklif oferta hesab olunur (2).

Latınca "qəbul et" mənasını verən aksept termini "acceptus" sözündən olub, razılaşmaq, anlaşmaq deməkdir. Qəbul etmək yanaşması Mülki qanunvericilikdə iki mənada istifadə edilir. Birincisi, "qəbul" termini Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 409.1-ci maddəsində müqavilənin bağlanması haqqında təklifin (ofertanın) ünvanlandığı tərəfin cavabını və razılığını göstərmək üçün istifadə olunur (3). İkincisi, qəbul "Mülki dövriyyə iştirakçıları arasında hesablaşmalar" adlı Mülki Məcəllənin fəslinə uyğun olaraq (977, 984, 985, 986-cı maddələr) bank köçürməsi ilə digər tərəfin hesabına pul köçürməsinin razılığını göstərmək üçün istifadə olunur (Həsənov, 2013: 37).

Akseptin ilkin mənası, onun tam və qeyd-şərtsiz olmasını səciyyələndirən keyfiyyətidir. Mülki Məcəlləni 409.1-ci maddəsində də qeyd edildiyi kimi oferta ünvanlanan şəxsin ofertanı təsdiqləməsi aksept olaraq qəbul edilir və tam və qeyd-şərtsiz olması vacib görülür. Əks təqdirdə, müqavilə bağlanmır və yuxarıda göstərilən hüquqi münasibətlər qurulmur. Nəticədə, cavab təklifdə göstərilənlərdən başqa şərtlərlə müqavilənin bağlanmasına razılıq verərsə, bu, Mülki Məcəllənin 410.2-ci maddəsinə uyğun olaraq həm ilkin təklifin rədd edilməsi, həm də yeni təklif hesab olunur.

Qəbul anlayışını əks etdirən MM-nin 409.1-ci bəndində deyilir ki, təklifin nəzərdə tutulduğu şəxs qəbulla bağlı cavab verməlidir, baxmayaraq ki, bu bənddə yazılı və ya şifahi olması kimi cavab formatından bəhs edilmir. Mülki hüququn əsas normaları bu konsepsiyanın yazılı və şifahi formalarda (qəbul) mövcudluğunu qiymətləndirmək üçün əsas verir. 409.2-ci maddəyə görə, aksept üçün oferent tərəfindən vaxt təyin edilibsə, akseptin həyata keçirilməsi həmin tarix üçün qəbul ediləcəkdir. Mülki Məcəllənin 409.3 və 409.4-cü maddələri sakit və son hərəkətlərlə təsdiqin verilməsi üçün konkret qaydalar müəyyən edir.MM-nin 329-cu maddəsinə görə, sükut tərəflərin müqaviləni orada və ya müqavilələrində göstərilən şərtlər daxilində bağlamaq niyyətinin ifadəsi kimi qəbul edilir.MM-nin 409.3-cü maddəsinə əsasən, 329.4 MM-də sadalanan vəziyyətlərə əlavə olaraq, susqunluq vəziyyətlərdə razılıq kimi qəbul edilir, bu, tərəflərin əvvəlki işgüzar münasibətlərindən və adi iş təcrübələrindən fərqli bir qaydaya əməl etdiyi hallarda da icazə verilir (5).

Qanuna daxil olub-olmamasından asılı olmayaraq, sahibkarlıq fəaliyyətinin bütün sahələrində hazırlanmış və geniş istifadə olunan davranış qaydaları iş adəti kimi qəbul edilir (Mülki Məcəllə maddə 10.1). Tərəflər arasında əvvəlki kommersiya münasibətlərinin onların oxşar müqavilə münasibətlərinə yenidən daxil olmasını, qarşılıqlı etimadın, öz aralarında etibarlı münasibətlərin qurulmasını və s. göstərdiyini başa düşmək vacibdir. MM-nin 409.4-cü maddəsində ayrı bir qayda nəzərdə tutmadıqda və ya təklifdə ayrı bir qayda göstərilmədikdə, təklifdə göstərilən müqavilə şərtlərini onun qəbulu üçün ayrılmış müddətdə (mal göndərmək, xidmətlər göstərmək, iş görmək, müvafiq məbləği ödəmək və s.) yerinə yetirməyə borcludur.

Oferta üçün aksept gecikməsinə səbəb olaraq iki vəziyyət göstərilə bilər. Birincisi, 409.5-ci maddəyə görə, yalnız təklif, qəbulun gec alınması barədə dərhal qarşı tərəfə məlumat verdikdə və qəbuldan vaxtında göndərildiyi aydın olduqda, təxirə salındığını söyləmək olar. Təklif edən tərəf dərhal qarşı tərəfin məlumatı gec qəbul etdiyi barədə bildiriş alırsa, razılaşmanın əldə edildiyi düşünülür. İkinci hal olaraq, aksept qeyd edilən tarixdə göndərilməmişsə, yəni 409-cu maddə tələbləri pozulmuşdursa gecikmiş sayılır. Oferta təxirə salınmış aksepti yeni təklif kimi qəbul edilir və başqa şərtlərlə razılığa gəlməyə uyğun hesab edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, yeni təklif Mülki Məcəllənin 408-ci maddəsində göstərilən hər iki vəziyyətdə, 410-cu maddəsi ilə müəyyən edilmiş

ümumi qaydalara uyğun olmalıdır. 409.6-cı maddəyə görə akseptin geri çağırılması barədə bildiriş təklifi göndərən tərəfə, qəbuldan əvvəl və ya eyni vaxtda daxil olduqda qəbul edilməmiş sayılır.

Akseptin geri çağırılması barədə bildirişin, akseptlə eyni vaxtda gəldiyini, hər ikisinin eyni vaxtda poçtla alındığını və s. bununla birlikdə, elektron rabitənin unikallığı, müəyyən bir sifariş və ya ardıcıllıqla bir neçə məlumat parçasını eyni vaxtda təqdim etməyi qeyri-mümkün edir. Vəziyyətdən asılı olaraq, bu vəziyyətdə dərhal və ya çox qısa müddətdə alınan fərqli məlumatların eyni anda gəldiyini də düşünmək olar.

409.7-ci maddəyə əsasən ofertada aksept müddəti göstərilirsə, təklif göndərən həmin müddət ərzində qəbul aldıqda müqavilə imzalanmış sayılır. Bu müddət MM-nin 17-ci fəslində verilən təlimatlara uyğun olaraq hesablanır. Nəticədə, MM-nin 369.6-cı maddəsinə əsasən, günlərlə ifadə olunan müddət müddətin son gününün keçdiyi gün başa çatır. MM-nin 371.2-ci maddəsində deyilir ki, müddəti bitmədən 24 saat əvvəl rabitə təşkilatına göndərilən bildirişlər vaxtında göndərilmiş hesab olunur. Qəbulun alınması, poçtla göndərilmə müddəti, nəzərə alınması üçün müvafiq tədbirlərin görülməsi və s.üçün tələb olunan müddətləri təyin edərkən, müəyyən müddətlər MM-də göstərilmədiyi təqdirdə təklifin mövzusunu nəzərə almaq vacibdir (6). 409.8-ci maddəyə görə, aksept müddəti yazılı ofertada göstərilməyibsə, oferta tələb olunan müddətdə qəbul olunana qədər və ya müddət göstərilmədikdə, bu məcəllə ilə müəyyən edilmiş qəbul müddəti bitənə qədər müqavilə bağlanmış sayılır. MM-nin 409.9-cu maddəsinə əsasən, şifahi təklif dərhal qəbul edildikdə müqavilə bağlanmış sayılır. Bundan əlavə, bu, kiçik daxili müqavilələr çərçivəsində baş verir.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində, eləcə də əksər xarici dövlətlərin Mülki qanunvericiliyində müqavilənin bağlanmasının iki vacib mərhələsindən biri olan qəbulun hüquqi tənzimlənməsinə xüsusi diqqət yetirilir (birinci mərhələ, təklif, ibarətdir müqavilə təklifi). Beləliklə, müqavilənin tərtib edilməsi qaydaları, xüsusən təklif və qəbulun hüquqi tənzimlənməsi, 1900-cu il, 1 yanvar tarixlərində qüvvəyə minmiş Almaniya Mülki Məcəlləsinin 145-157-ci bəndlərində və 1983-cü ildən qəbul edilən və İsveçrə Mülki Məcəlləsinin 5-ci kitabı kimi qəbul edilmiş İsveçrə öhdəliklər Qanununun 1-10-cu maddələrində göstərilmişdir.

Nəticə

Müqavilədə göstərilən tələblət, tərəflərin bağlamalı olduğu müddət bitmədən əvvəl əsas müqavilə bağlanmadıqda və ya bir tərəf digər tərəfə bu müqavilənі bağlamağı təklif etmədikdə ləğv edilir. Oferta (təklif) və aksept (qəbul) tərəflər arasında müqavilə bağlanması üçün ilkin mərhələlərdir. Mülki qanunvericilikdə müqavilə bağlanması qaydalarına, oferta və aksept yanaşmalarına, tələblərə xüsusi diqqət edilir. Müqavilə bağlanması və qaydası prinsipinə nəzarət edən xüsusi normalar təşkil edilməmişdir. Qaydalar və hüquqi yanaşmalar adətən məhkəmə yolu vasitəsilə müəyyənləşdirilir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, R. (2017). Müqavilələrin yazılması və danışıqların aparılması. Praktik vəsait. 64 s.
2. https://www.elibrary.az/docs/jurnal/jrn2010157.pdf
3. https://az.wikipedia.org/wiki/Aksept
4. Həsənov, Ə. (2013). İş və xidmət müqavilələri: Mülki Məcəllənin kommentariyası. İkinci nəşr. Bakı: Adventa MMC, 418 s.
5. https://twojaalfa.pl/muqavil-anlay-quruluu-v-mzmunu-2/
6. https://azkurs.org/azerbaycan-respublikasnn-mulki-mecellesi-qebul-edilmisdir.html?page=15#%C2%A7_2._M%C3%BCqavil%C9%99nin_ba%C4%9Flanmas%C4%B1

Göndərildi: 01.03.2023 Qəbul edildi: 17.04.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/20/121-123

Gunay Mammadli
Baku State University
master student
gunay.mammedli99@gmail.com

PILOT JUDGMENT PROCEDURE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

Abstract

The pilot judgement procedure was developed as a technique for cope with the repetitive cases which are arising from the structural problems. It was initially included in the system by the resolutions of the Committee of Ministers. Then with the amendment of the Rules of Court in 2011, this procedure took its place in the legislation. In the pilot judgement procedure The European Court of Human Rights (ECrHR) gives the Government clear indications of the type of remedial measures needed to resolve systemic problem. The ECrHR may direct in the operative provisions of the pilot judgment that the remedial measures be adopted within a specified time. The following parts of the process will differ depending on whether the necessary measures are taken or not. The strike out decision which became a part of the pilot judgement procedure, recently attracts great attention. Following this development and similar ones, the historical development, bases and specifications (that distinguish it from other methods) of pilot judgement procedure and pilot judgement cases have been the subject of partly discussions and partly applauses. This study has been carried out to address the pilot judgement procedure pilot judgement cases are summarized.

Keywords: *The pilot judgement procedure, The European Court of Human Rights, ECHR, the article 61 of the Rules of Court, to strike the applications out*

Günay Məmmədli
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
gunay.mammedli99@gmail.com

Avropa İnsan Hüquqlar Məhkəməsının pilot-qərar proseduru

Xülasə

Pilot-qərar proseduru struktur problemlərindən yaranan təkrar işlərlə mübarizə aparmaq üçün hazırlanmışdır. O, ilkin olaraq Nazirlər Komitəsinin qərarları ilə sistemə daxil edilib. Daha sonra 2011-ci ildə Məhkəmə Əsasnaməsinə edilən dəyişikliklə bu prosedur qanunvericilikdə öz yerini tutdu. Pilot-qərar prosedurunda Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi (AİHM) Hökumətə sistemli problemi həll etmək üçün lazım olan islahedici tədbirlərin növü ilə bağlı aydın təlimat verir. AİHM, pilot-qərarın operativ müddəalarına uyğun olaraq, müəyyən edilmiş vaxt ərzində islahedici tədbirlərin görülməsinə rəhbərlik edə bilər. Lazımi tədbirlərin görülüb-görülməməsindən asılı olaraq prosesin aşağıdakı hissələri fərqlənəcək. Pilot mühakimə prosedurunun bir hissəsinə çevrilmiş ləğv qərarı son vaxtlar çox diqqət çəkib. Bu inkişafdan və buna bənzər hadisələrdən bəri, pilot-qərar proseduru və pilot məhkəmə işlərinin tarixi inkişafı, əsaslandırması və spesifikasiyası (onu digər üsullardan fərqləndirir) qismən müzakirə edilmiş və qismən alqışlanmışdır. Bu araşdırmada pilot qərar prosedurunu həll etmək üçün həyata keçirilən pilot qərar halları ümumiləşdirilmişdir.

Açar sözlər: *Pilot qərar proseduru, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi, AİHM, Məhkəmə Reqlamentinin 61-ci maddəsi, ərizələrin ləğvi*

Introduction

Many of the about 77,400 cases pending before the European Court of Human Rights are so-called “repetitive cases”, which derive from a common dysfunction at the national level (European Court of Human Rights: Pilot Decisions: 1-9). The pilot judgment procedure was developed as a technique of identifying the structural problems underlying repetitive cases against many countries and imposing an obligation on States to address those problems. Where the Court receives several applications that share a root cause, it can select one or more for priority treatment under the pilot procedure. In a pilot judgment, the Court’s task is not only to decide whether a violation of the European Convention on Human Rights occurred in the specific case but also to identify the systemic problem and to give the Government clear indications of the type of remedial measures needed to resolve it. A key feature of the pilot procedure is the possibility of adjourning, or “freezing,” related cases for a period of time on the condition that the Government act promptly to adopt the national measures required to satisfy the judgment. The Court can, however, resume examining adjourned cases whenever the interests of justice so require (Əliyev, 2012: 137-140).

Objectives of the pilot judgment procedure

- assist the 46 European States that are party to the European Convention on Human Rights in solving systemic or structural problems at national level;
- offer a possibility of speedier redress to the individuals concerned;
- help the European Court of Human Rights manage its workload more efficiently and diligently by reducing the number of similar – usually complex – cases that have to be examined in detail (Oduncu, 2020: 85-90).

First pilot judgment It was in the case of Broniowski v. Poland (Grand Chamber judgment of 22 June 2004) that the Court delivered its first pilot judgment – on the subject of properties situated beyond the Bug River – which concerned some 80,000 people (see below, under “Violations of the right to the protection of property”) (3).

From the decisions made by the ECtHR after the Broniovski decision, it is clear that it has determined the structural problems in its justification and decisions in which the state orders general or individual measures to resolve similar violations are pilot decisions. In this sense, the pilot decision open to decisions where the decision term passesveiled pilot decision. But whether from the Broniovski decisionwhether before or after, if the Court did not mention the structural problems or if it did mention the structural problems and the necessity of the law change in its reasoning in part, an obligation for the state concerned to resolve similar violations, if there is no action, this decision is an individual decision. Again, structural although the decisions that mention the need for reform are not pilot decisions, it is named as pilot decision-like decisions due to its justification (5).

Following the successful execution of the pilot decision by the relevant state, the inadmissibility of other applications that were postponed and pending at the EctHR the first page of the decision refers to the pilot decision made earlier. On the front covers of the inadmissibility decisions, “Pilot decision execution and… of applications arising from the same systematic problem mentioned in the case taking into account the postponement”.

The second possibility during the execution of the pilot decision is that the relevant state does not implement the pilot decision effectively. In this case, the ECtHR, as a rule, it starts to re-examine the files that it postponed with the decision, and the violation decisions are made. For example, 23/11/2010 of the 4th Chamber on the suffrage of prisoners the United Kingdom was given six months to amend the legislation in the Greens and M.T./United Kingdom pilot decision of No. Twice this time has been extended. The ECtHR will deal with the other postponed files one by one due to the State's failure to fulfill the requirements of the pilot decision, including the extensions decided to take it (6).

In Article 61 of the Rules of Procedure of the ECtHR, the Court's in which cases the pilot decision method can be applied edited. According to this; similar violations structural problems that may cause in case of such a method, the Court's.It was stated that he could apply (Art. 61/I). of the

court before resorting to such a method, the violation whether it is caused by a structural problem. At the point of determination, it is necessary to take the opinion of the parties.

The court may decide the pilot decision procedure ex officio or by the parties may decide to implement it at the request of someone. The application of the parties in this regard was submitted by the Court.

Codification: Rule 61 of the Rules of Court

In February 2011 the Court added a new rule to its Rules of Court clarifying how it handles potential systemic or structural violations of human rights. The new rule codifies the Court's existing "pilot-judgment procedure", introduced for cases where there is a systemic or structural dysfunction in the country concerned which has given or could give rise to similar applications before the Court. Taking into account the Court's experience of implementing this procedure in different countries and situations, the new rule establishes a clear regulatory framework for pilot judgments.(Factsheet,1-19)

Another process performed in the pilot decision procedure is publication. The pilot decision trial is started, the pilot decision is given and information regarding the termination of the proceedings as well as the execution of this decision, it is announced on the website of the EctHR.

Conclusion

The pilot judgment procedure has been excessive in the Court's workload in recent years. Although it is not a solution to all the problems that arise as a result of the increase, work which is the basis of some lightening of the burden and repeated complaints is an important procedure that serves to solve problems.

References

1. European Court of Human Rights: "Pilot Decisions". Factsheet, p.1-19.
2. Əliyev, Z. (2012). Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi. Bakı: "AZSEA", s.137-140.
3. Oduncu, L. (2020). Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi Pilot Qərar Üsulu. İnsan Hüquqları İlliyi C:38, s. 85-90.
4. https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-61828%22]}
5. https://inhak.adalet.gov.tr/Resimler/Dokuman/3003202316024536_inhakdergi10_inhakdergi10.pdf
6. https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22002-752%22]}

Received: 04.03.2023 Accepted: 18.04.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/20/124-127

Püstəxanım Kərimova
Bakı Dövlət Univesiteti
magistrant
pustakhanim@bk.ru

İQTİSADİ ƏMƏKDAŞLIQ VƏ İNKİŞAF TƏŞKİLATININ "GƏLİR VƏ ƏMLAK ÜZRƏ İKİQAT VERGİTUTMANIN ARADAN QALDIRILMASI" ÜZRƏ MODEL KONVENSİYASININ İNKİŞAF TARİXİ

Xülasə

Günümüzdə ikiqat vergitutma həm milli, həm də beynəlxalq ölçüləri, həm də iqtisadi və hüquqi mənası olan çoxşaxəli anlayış kimi meydana çıxır. Beynəlxalq ikiqat vergitutma dedikdə, ümumiyyətlə iki və ya daha çox dövlətdə eyni predmetə münasibətdə və eyni dövrlər üçün eyni vergi ödəyicisinə müqayisə edilə bilən (eyni) vergilərin tətbiqi kimi başa düşülür. Vergi ödəyiciləri üçün ciddi problem yaradan ikiqat vergitutma hal-hazırda dövlətin daxili qanunvericiliyində tətbiq edilən qaydalar və dövlətlər arasında imzalanan ikitərəfli və ya çoxtərəfli vergi sazişləri ilə həll olunur. Bu gün ikiqat vergitutmanın qarşısını almaq üçün ümumiyyətlə iki əsas yoldan istifadə olunur. Bunlardan birincisi dövlətlərin öz daxili qanunvericiliyini tənzimləməsidir. İkincisi, dövlətlərin öz aralarında ikiqat vergitutmanın qarşısını almaq üçün müqavilələr imzalamasıdır. İkiqat vergitutmanın qarşısını almaq üçün beynəlxalq vergi sazişləri İqtisadi İnkişaf və Əməkdaşlıq Təşkilatı (OECD) və ya Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) tərəfindən qəbul edilmiş model vergi sazişlərinə əsaslanır. Eynilə, Azərbaycan sözügedən model vergi konvensiyaları çərçivəsində beynəlxalq vergi müqavilələri imzalayır və onları öz hüquq sisteminə daxil edir.

Açar sözlər: *Model konvensiya, ikiqat vergitutma, beynəlxalq vergi hüququ, rezident, daimi nümayəndəlik*

Pustakhanim Karimova
Baku State University
master student
pustakhanim@bk.ru

History of the development of the model convention on the "elimination of double taxation on income and property" of the organization for economic cooperation and development

Abstract

Today, double taxation appears as a multifaceted concept with both national and international dimensions, as well as economic and legal meaning. International double taxation is generally understood as the application of comparable (same) taxes to the same taxpayer in relation to the same subject and for the same periods in two or more countries. Double taxation, which is a serious problem for taxpayers, is currently solved by the rules applied in the domestic legislation of the state and bilateral or multilateral tax treaties signed between the states. Today, two main ways are generally used to avoid double taxation. The first of these is that states regulate their own domestic legislation. The second is that states sign treaties between themselves to avoid double taxation. To avoid double taxation, international tax treaties are based on model tax treaties adopted by the Organization for Economic Development and Cooperation (OECD) or the United Nations (UN). Similarly, Azerbaijan signs international tax treaties within the framework of the mentioned model tax conventions and includes them in its legal system.

Keywords: *Model convention, double taxation, international tax law, resident, permanent establishment*

Giriş

Bu gün qloballaşma ilə iqtisadi əlaqələrin beynəlxalq müstəvidə inkişafı, ölkələr arasında kommersiya fəaliyyətinin artması və xarici kapitalın ölkəyə daxil olmasının və daxili kapitalın xaricə axınının asanlaşdırılması özü ilə ciddi problemlər yaradır. Xüsusilə ayrı-ayrı ölkələrdə fərdlərin və ya təşkilatların gəlir əldə etmə, əmlak saxlama və xərcləmə imkanlarının asanlaşdırılması vergitutma baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki əldə edilən gəlir, saxlanan əmlak və edilən xərclər həm maliyyə rezidenti dövlət, həm də gəlirin əldə edildiyi dövlət tərəfindən vergiyə cəlb oluna bilər. Çünki beynəlxalq vergi hüququnda dövlətlərin ənənəvi olaraq rezidentlik və mənbə prinsipi çərçivəsində vergitutma səlahiyyətinə malik olacağı qəbul edilir. Bu halda şəxsin gəlirinə həm rezidenti olduğu dövlətin, həm də ölkə sərhədlərindən kənarda əldə etdiyi gəliri, həmin gəlirin əldə edildiyi dövlət tərəfindən vergiyə cəlb edilməsi ikiqat vergitutma problemini yaradır.

Bu gün ikiqat vergitutmanın qarşısını almaq üçün ümumiyyətlə iki əsas yoldan istifadə olunur. Bunlardan birincisi dövlətlərin öz daxili qanunvericiliyini tənzimləməsidir. İkincisi, dövlətlərin öz aralarında ikiqat vergitutmanın qarşısını almaq üçün müqavilələr imzalamasıdır. İkiqat vergitutmanın qarşısını almaq üçün vergi sazişləri inkişaf etmiş ölkələrə üstünlük verən İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD) və ya inkişaf etməkdə olan ölkələrə üstünlük verən Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) tərəfindən qəbul edilmiş model vergi sazişlərinə əsaslanır. Bu nöqtədə Azərbaycan 55 ölkə ilə ikiqat vergitutma müqaviləsi imzalamışdır və bu müqavilələrdə inkişaf etmiş ölkələrə qarşı BMT modeli və inkişaf etməkdə olan ölkələrə qarşı İƏİT modelinə diqqət yetirilmişdir.

Beynəlxalq ikiqat vergitutmanın anlayışı. Beynəlxalq ikiqat vergitutma ümumiyyətlə iki və ya daha çox dövlətdə eyni predmetə münasibətdə və eyni dövrlər üçün eyni vergi ödəyicisinə müqayisə edilə bilən (eyni) vergilərin tətbiqi kimi başa düşülür. İkiqat vergitutma mal və xidmətlərin mübadiləsinə, kapitalın, texnologiyanın, insanların hərəkətinə zərər vurduğundan, onun dövlətlərin arasında iqtisadi əlaqələrin inkişafına yaratdığı maneələrin aradan qaldırılması zəruri olmuşdur.

İkiqat vergitutmanın aradan qaldırılması haqqında ikitərəfli beynəlxalq müqavilələr, ilk növbədə hüquqi ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılmasına yönəlmiş beynəlxalq sənədlərdir. Bu müqavilələrə əsasən ikiqat vergitutma, vergitutma hüquqlarının mənbə və rezidentlik dövləti arasında paylaşdırılması yolu ilə aradan qaldırılır, yəni müəyyən gəlirlər üzrə vergitutma hüququ müstəsna olaraq rezident və ya mənbə dövlətinə verilir, digər gəlir növləri üzrə isə mənbə dövləti tam və ya məhdud vergitutma tətbiq etmək hüququnu saxlayır, amma bu zaman rezident dövlət həmin gəlirə münasibətdə özünün ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması ilə bağlı metodlarını tətbiq etməlidir.

Beynəlxalq vergi sazişləri ikiqat vergitutma problemini tənzimləməyin vacib hüquqi vasitəsi sayılır. Hələ XIX ərsdə belə sazişlər bağlamaq praktikasından istifadə olunmuşdur. Məsələn, 1899-cu ildə Prussiya və Avstriya arasında ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması haqqında müvafiq saziş imzalanmışdır (Əliyev 2012: 635).

Oecd model vergi konvensiyasının inkişaf tarixi. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (OECD) üzvü olan dövlətlər başqa ölkələrdə kommersiya, sənaye, maliyyə və ya hər hansı digər fəaliyyətlə məşğul olan vergi ödəyicilərinin fiskal vəziyyətinin aydınlaşdırılması, standartlaşdırılması və təsdiqlənməsi məqsədilə həmin dövlətlərlə birgə ikiqat vergitutma probleminə ümumi bir həll formalaşdırmağa çalışmışdır. Bu ölkələr həmçinin vergidən yayınma və yayınma hallarının qarşısının alınması məqsədilə vergi məsələlərində, xüsusən məlumat mübadiləsi və vergilərin yığılmasına kömək etməkdə inzibati əməkdaşlığa zərurət yarandığını müəyyən etmişdilər.

Qeyd edilənlər beynəlxalq ikiqat vergitutma ilə bağlı yaranan geniş yayılmış problemlərin vahid əsasda həllini təmin edən OECD-nin "Gəlir və Kapital haqqında" model konvensiyasının əsas məqsədidir. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı Şurasının tövsiyəsinə görə təşkilata üzv dövlətlər ikiqat vergitutmanın qarşısının alınması məqsədilə ikitərəfli beynəlxalq müqavilə

bağlayarakən razılaşmanın müddəalarını Model konvensiyaya uyğunlaşdırmalı, vaxtaşırı konvensiyaya edilən dəyişikləri nəzərdə saxlayaraq digər dövlətlərdə bağladığı ikitərəfli sazişlərdə də tətbiq etməlidir.

Beynəlxalq vergi münasibətlərinin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi müəyyən bir tarixi dövr keçmişdir. Beynəlxalq vergi münasibətlərinin universal səviyyədə beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi səyləri XX əsrin 20-ci illərinin əvvəllərinə təsadul'edir. Bu səylər Millətlər Liqası dövründən başlamış, BMT çərçivəsində, eləcə də regional qurumlarda, o cümlədən İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatında davam etmişdir (Sadıqov 2008: 299).

Avropa İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının Şurası tərəfindən 25.02.1955-ci ildə ikiqat vergitutma ilə əlaqədar ilk Tövsiyəsini qəbul edəndə artıq ikitərəfli müqavilələr, birtərəfli tədbirlər vasitəsilə bu istiqamətdə müəyyən addımlar atılmışdı. Bu istiqamətdə tədbirlər 1921-ci ildə Millətlət Liqasında başlamışdı. Daha sonra 1928-ci il tarixdə ilk model konvensiya tərtib edilmiş, nəhayət bağlanmış bir çox ikitərəfli razılaşmalarda prinsiplərinə əməl edilən Meksika (1943) və London (1946) model konvensiyaları hazırlanmışdır. Bununla belə, bu Model konvensiyaların heç biri tam və yekdilliklə qəbul edilməmişdir. Həmçinin qeyd olunmalıdır ki, bir sıra vacib mədələlərlə bağlı adı çəkilən Model konvensiyalarda müəyyən boşluqlar var idi.

İkinci dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə Avropa İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv dövlətlər arasında artan iqtisadi qarşılıqlı asılılıq və əməkdaşlıq beynəlxalq ikiqat vergitutmanın qarşısının alınması üzrə tədbirlərin əhəmiyyətini daha da artırırdı. (Unıted Natıons, Model Double Taxation Convention between Developed and Developing Countries, 2017: 11) Adı çəkilən təşkilata üzv dövlətlərin demək olar ki, əksəriyyəti arasında ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması ilə bağlı ikitərəfli razılaşmalar mövcud idi. Zamanla qeyd olunan ikitərəfli razılaşmaların vahid prinsiplərə, anlayışlara və metodlara uyğunlaşdırılması zəruri hal almışdı.

Məhz bu yeni fonda Fiskal Komitə 1956-cı ildə İƏİT-ə üzv dövlətlər arasında mövcud olan ikiqat vergitutma problemlərini effektiv şəkildə həll edəcək və bütün üzv dövlətlər üçün məqbul sayılan konvensiya layihəsinin yaradılmasına başlamışdır. Fiskal Komitə 1963-cü il tarixli Gəlir və Əmlak üzrə İkiqat Vergitutma Konvensiyasının layihəsini təqdim etməzdən əvvəl 1958-ci ildən 1961-ci ilədək dörd aralıq hesabat hazırlamışdır. İƏİT Şurası 30.07.1963-cü il tarixdə üzv dövlətlərin hökumətlərinin öz aralarında ikitərəfli müqavilələr bağlayarkən və ya onlara yenidən baxılması zamanı Konvensiya Layihəsinin müddəalaraına riayət edilməsi barədə Tövsiyə qəbul etmişdir. İƏİT-in Fiskal Komitəsi 1963-cü ildə öz Hesabatını təqdim edərkən Konvensiya layihəsinin əlavə araşdırmalardan sonra sonrakı mərhələlərdə yenidən nəzərdən keçiriləcəyini nəzərdə tutmuşdu. Üzv dövlətlərin ikitərəfli danışıqları, vergi sistemlərindəki dəyişikliklər, beynəlxalq maliyyə münasibətlərinin artması, yeni qanunların qəbul edilməsi Model konvensiyaya yenidən baxılmanı zəruri edirdi. Qeyd olunan səbəblərdən dolayı, Fiskal Komitə, 1971-ci ildən sonra Maliyyə Məsələləri üzrə Komitə 1963-cü il Konvensiya Layihəsinə və ona dair şərhlərə yenidən baxılmasını öz üzərinə götürmüş və bu 1977-ci ildə yeni Model Konvnsiya ilə Şərhlərin nəşr olunması ilə nəticələnmişdi (Model Tax Convention on Income and on Capital., 2017: 24).

1991-ci ildə Model Konvensiyaya və Şərhlərə yenidən baxılmasının davamlı prosesə çevrilməsi ilə Maliyyə Məsələləri üzrə Komitə tam yenidən baxılmanı gözləmədən dövri və daha vaxtında yenilənmələri və düzəlişləri təmin edən Model Konvensiya konsepsiyasını qəbul etmişdi.

1992-ci ildən Model Konvensiyanın ona əlavələr edilə bilinəcək formatda nəşrinə başlanılmışdır. 1997-ci ildə hazırlanmış bu yenilənmələrdən biri vasitəsilə, İƏİT ölkələrindən kənarda Model Konvensiyanın artan təsirinin tanınması üçün ikinci cilddə üzv olmayan bir sıra dövlətin Model Konvensiya ilə bağlı mövqeləri, eyni zamanda Model Konvensiyaya dəyişikliklərlə nəticələnən, Komitənin bir sıra hesabatlarının təkrar nəşrləri də əlavə edilmişdir.

1992-ci il versiyasının nəşrindən bəri Model Konvensiya 10 dəfə yenilənmişdir. (1994, 1995, 1997, 2000, 2002, 2005, 2008, 2010, 2014 və 2017-ci illərdə). 2017-ci ildə qəbul edilmiş sonuncu belə yenilənmə özündə OECD/G20 Baza Eroziyası və Mənfəətin Dəyişdirilməsi (BEPS) Layihəsi və xüsusilə 2, 6, 7, 142 saylı Fəaliyyətlər üzrə yekun hesabatlardan irəli gələn dəyişiklikləri əhatə etmişdir.

Nəticə

Bu gün beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin və beynəlxalq ticarətin qloballaşması ilə birlikdə inkişafı ciddi problemlər yaradır. Dövlətlər öz daxili qanunvericiliklərinə etdikləri dəyişiklərlə ikiqat vergitutmanın qarşısını almağa çalışmışlar. Lakin dövlətdaxili qaydaların ikiqat vergitutmanın qarşısını almaq üçün yetərli olmadığını anlayaraq, ikitərəfli və ya çoxtərəfli beynəlxalq vergi müqavilələri ilə ikiqat vergitutmanın həllinə müraciət etmişlər. Bu zaman ölkələrin iqtisadi maraqlarının olması və vergi sistemlərində fərqliliklər tərəflərin razılığa gəlməsini çətinləşdirir. Bu nöqtədə İƏİT və BMT tərəfindən ikiqat vergitutmanın qarşısını almaq üçün beynəlxalq müqavilələrə nümunə olmaq üçün model sazişlər yaradılmışdır (Ponomareva, 2019: 2084).

Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildə müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra vergi sahəsində daxili qanunvericiliyi formalaşdırmış və 1991-ci ildə müxtəlif vergi növləri üzrə ayrı-ayrı qanunlar qəbul edilmişdir. Azərbaycan ilk ikiqat vergitutmanın qarşısının alınması barədə müqaviləni 1994-cü ildə Türkiyə ilə imzalamışdır. Azərbaycan imzaladığı ikiqat vergitutma müqavilələrində həm BMT, həm də İƏİT model konvensiyalarına müraciət etmişdir. Ümumilikdə bağlamış olduğu 55 ikiqat vergitutmanın qarşısının alınmasına dair müqavilələri Azərbaycan həm OECD üzvü dövlətlərlə, həm də adı çəkilən təşkilata üzv olmayan dövlətlərlə bağlamışdır.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, E. (2012). Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərslik. Bakı: “UniPrint” MMC nəşriyyat poliqrafiya müəssisəsi.
2. Sadıqov, Ə. (2008). Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərslik. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı.
3. United Nations. (2017). Model Double Taxation Convention between Developed and Developing Countries. New York.
4. Model Tax Convention on Income and on Capital. (2017). Condensed versin. As it read 21 November.
5. Ponomareva, Karina, A. (2019). The Concepts of Legal Status of the Permanent Establishment in the Era of Digital Economy. Journal of Siberian Federal University Humanities Social Sciences, No. 11/2, p.2079-2090.

Göndərildi: 11.02.2023 Qəbul edildi: 07.04.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/20/128-131

Sadig Shafiyev
Baku State University
master student
sadiqshafiy@gmail.com

NAVIGATING ETHICAL COMPLEXITIES: STRATEGIES FOR IMPLEMENTING HUMAN RIGHTS DUE DILIGENCE IN GLOBAL SUPPLY CHAINS

Abstract

The article highlights the importance of implementing human rights due diligence in global supply chains to mitigate potential human rights risks and promote ethical and sustainable practices throughout the supply chain. The article presents a framework consisting of four key steps that companies can take to implement human rights due diligence in their global supply chains. These steps are conducting a risk assessment, developing a code of conduct, establishing a monitoring and reporting mechanism, and engaging with stakeholders.

However, implementing human rights due diligence in global supply chains is not without ethical complexities. Companies must address issues such as power dynamics between stakeholders, cultural differences, and conflicting interests in a collaborative and stakeholder-driven approach. The article stresses that companies must recognize these complexities and work with their stakeholders to address them in a transparent and accountable manner. By doing so, companies can mitigate the risks of human rights violations and promote ethical and sustainable practices throughout their supply chains.

In conclusion, the article highlights the importance of implementing human rights due diligence in global supply chains to promote ethical and sustainable practices. The article presents a framework consisting of four key steps that companies can take to implement human rights due diligence in their global supply chains. However, implementing human rights due diligence in global supply chains is not without ethical complexities. Companies must address these complexities in a collaborative and stakeholder-driven approach to promote sustainable and responsible supply chain management. By adopting a comprehensive and integrated approach, companies can mitigate the risks of human rights violations and promote ethical and sustainable practices throughout their supply chains.

Keywords: *human rights due diligence; global supply chains; ethical complexities; stakeholder engagement; sustainable supply chain management; risk assessment; code of conduct; monitoring and reporting mechanism; transparency; accountability*

Sadiq Şəfiyev
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
sadiqshafiy@gmail.com

Etik mürəkkəbliklərin naviqasiyası: Qlobal təchizat zəncirlərində insan hüquqlarının təhlinin tətbiqi strategiyaları

Xülasə

Məqalə potensial insan hüquqları risklərini azaltmaq və bütün təchizat zəncirində etik və davamlı təcrübələri təşviq etmək üçün qlobal təchizat zəncirlərində insan hüquqları üzrə lazımi araşdırmanın həyata keçirilməsinin vacibliyini vurğulayır. Məqalədə şirkətlərin qlobal təchizat zəncirlərində insan hüquqlarının lazımi müayinəsini həyata keçirmək üçün ata biləcəyi dörd əsas addımdan ibarət çərçivə təqdim olunur. Bu addımlar riskin qiymətləndirilməsinin aparılması,

davranış kodeksinin işlənib hazırlanması, monitorinq və hesabat mexanizminin yaradılması və maraqlı tərəflərlə əlaqənin qurulmasıdır.

Bununla belə, qlobal təchizat zəncirlərində insan hüquqları üzrə lazımi araşdırmanın həyata keçirilməsi etik mürəkkəbliklərdən də xali deyil. Şirkətlər maraqlı tərəflər arasında güc dinamikası, mədəni fərqlər və ziddiyyətli maraqlar kimi məsələləri əməkdaşlıq və maraqlı tərəflərə əsaslanan yanaşmada həll etməlidir. Məqalədə vurğulanır ki, şirkətlər bu mürəkkəblikləri dərk etməli və onları şəffaf və hesabatlı şəkildə həll etmək üçün öz maraqlı tərəfləri ilə işləməlidirlər. Bununla şirkətlər insan hüquqlarının pozulması risklərini azalda və bütün təchizat zəncirlərində etik və davamlı təcrübələri təşviq edə bilərlər.

Yekun olaraq, məqalə etik və davamlı təcrübələri təşviq etmək üçün qlobal təchizat zəncirlərində insan hüquqları üzrə lazımi araşdırmanın həyata keçirilməsinin vacibliyini vurğulayır. Məqalədə şirkətlərin qlobal təchizat zəncirlərində insan hüquqlarının lazımi müayinəsini həyata keçirmək üçün ata biləcəyi dörd əsas addımdan ibarət çərçivə təqdim olunur. Bununla belə, qlobal təchizat zəncirlərində insan hüquqları üzrə lazımi araşdırmanın həyata keçirilməsi etik mürəkkəbliklərdən də xali deyil. Şirkətlər davamlı və məsuliyyətli təchizat zəncirinin idarə edilməsini təşviq etmək üçün bu mürəkkəblikləri əməkdaşlıq və maraqlı tərəflərə əsaslanan yanaşma ilə həll etməlidirlər. Kompleks və inteqrasiya olunmuş yanaşma tətbiq etməklə şirkətlər insan hüquqlarının pozulması risklərini azalda və bütün təchizat zəncirlərində etik və davamlı təcrübələri təşviq edə bilərlər.

Açar sözlər: *insan hüquqlarının qiymətləndirilməsi; qlobal təchizat zəncirləri; etik mürəkkəbliklər; maraqlı tərəflərin cəlb edilməsi; davamlı təchizat zəncirinin idarə edilməsi; riskin qiymətləndirilməsi; davranış kodeksi; monitorinq və hesabat mexanizmi; şəffaflıq; cavabdehlik*

Introduction

In today's globalized economy, companies rely on complex supply chains to source materials, manufacture products, and distribute goods. Companies rely on intricate supply chains in today's international economy to acquire materials, produce goods, and distribute them. However, the ethical challenges associated with managing supply networks have increased along with their complexity and globalization. Making sure that human rights are upheld throughout the supply chain is one of the most urgent ethical issues. There are many ways that human rights can be violated during the course of international supply chain operations, from child labor and forced labor to unsafe working conditions and environmental destruction. Companies are increasingly establishing human rights due diligence procedures to find and reduce the risk of human rights abuses throughout their supply chains in order to address these worries. However, navigating the ethical complexities involved in implementing human rights due diligence can be challenging. This article will explore some of the key strategies that companies can use to successfully navigate these complexities and effectively implement human rights due diligence in their global supply chains.

Based on our literature review, case study analysis, and expert interviews, we have developed a framework for implementing human rights due diligence in global supply chains that takes into account the ethical complexities involved. The framework consists of four key steps: (1) Conducting a risk assessment to identify potential human rights risks in the supply chain; (2) Developing a code of conduct that sets out the company's expectations for human rights compliance among suppliers and subcontractors; (3) Establishing a monitoring and reporting mechanism to track compliance with the code of conduct; and (4) Engaging with stakeholders, including suppliers, civil society organizations, and local communities, to promote transparency and accountability in the supply chain.We found that successful implementation of human rights due diligence requires a collaborative and stakeholder-driven approach, with engagement and dialogue between companies, suppliers, civil society organizations, and other stakeholders. Furthermore, companies that integrate human rights due diligence into their core business practices are more likely to achieve sustainable and responsible supply chain management (1).

Based on these findings, we recommend that companies seeking to implement human rights due diligence in their global supply chains should adopt a systematic and integrated approach that takes into account the ethical complexities involved. This should include developing a comprehensive risk assessment, establishing a clear code of conduct, implementing a monitoring and reporting mechanism, and engaging with stakeholders to promote transparency and accountability. By doing so, companies can mitigate the risks of human rights violations and promote ethical and sustainable practices throughout their supply chains.

The developed framework provides a step-by-step approach for companies to identify and mitigate potential human rights risks throughout their supply chains. The first step involves conducting a risk assessment, which is crucial to identify potential human rights risks and determine the scope and depth of due diligence required. The second step involves developing a clear and comprehensive code of conduct that sets out the company's expectations for human rights compliance among suppliers and subcontractors. The third step requires establishing a monitoring and reporting mechanism that enables the company to track and report on human rights compliance among its suppliers. Finally, the fourth step emphasizes the importance of engaging with stakeholders, including suppliers, civil society organizations, and local communities, to promote transparency and accountability in the supply chain.

The findings from the literature review, case study analysis, and expert interviews suggest that a collaborative and stakeholder-driven approach is essential to successfully implementing human rights due diligence in global supply chains (2). Furthermore, the result emphasizes the importance of integrating human rights due diligence into core business practices to promote sustainable and responsible supply chain management.

Overall, the result underscores the need for companies to adopt a comprehensive and integrated approach to implementing human rights due diligence in their global supply chains. By doing so, companies can mitigate the risks of human rights violations, promote ethical and sustainable practices, and enhance their reputation as responsible corporate citizens. The developed framework provides a useful guide for companies seeking to promote ethical and responsible supply chain management by identifying and mitigating potential human rights risks. This framework consists of four key steps: conducting a risk assessment, developing a code of conduct, establishing a monitoring and reporting mechanism, and engaging with stakeholders. Each of these steps is critical to identifying and addressing potential human rights risks throughout the supply chain.

The first step of the framework involves conducting a risk assessment to identify potential human rights risks in the supply chain. This involves assessing the risks associated with the products, services, and operations of the company and its suppliers. The risk assessment should consider factors such as the location of suppliers, the nature of the products and services, and the local legal and regulatory environment.

The second step of the framework involves developing a clear and comprehensive code of conduct that sets out the company's expectations for human rights compliance among suppliers and subcontractors (Kolk, Tulder, Welters, 1999). International codes of conduct and corporate social responsibility: Can transnational corporations regulate themselves?. Transnational Corporations, 8 (1), 143-180).

The code of conduct should be based on international human rights standards, such as the United Nations Guiding Principles on Business and Human Rights. The code of conduct should be communicated clearly to suppliers and subcontractors and should be included in contracts and other relevant documents.

The third step of the framework requires establishing a monitoring and reporting mechanism that enables the company to track and report on human rights compliance among its suppliers. This mechanism should include regular audits of suppliers and subcontractors, as well as a system for reporting and addressing human rights violations.

Finally, the fourth step emphasizes the importance of engaging with stakeholders, including suppliers, civil society organizations, and local communities, to promote transparency and

accountability in the supply chain. This includes regular dialogue with suppliers and subcontractors, as well as consultation with civil society organizations and local communities.

However, it is important to note that there are ethical complexities involved in implementing human rights due diligence in global supply chains, and companies must be prepared to address these complexities with a collaborative and stakeholder-driven approach (Ruggie, 2013). This includes engaging with suppliers, civil society organizations, and local communities to promote transparency and accountability throughout the supply chain.

The findings from the literature review, case study analysis, and expert interviews suggest that a collaborative and stakeholder-driven approach is essential to successfully implementing human rights due diligence in global supply chains. Furthermore, the result emphasizes the importance of integrating human rights due diligence into core business practices to promote sustainable and responsible supply chain management (Mohr, Rutherfoord, 2019: 89-109).

Conclusion

In conclusion, the findings from the methodology and results presented suggest that companies that integrate human rights due diligence into their core business practices are more likely to achieve sustainable and responsible supply chain management. By adopting a comprehensive and integrated approach, companies can mitigate the risks of human rights violations and promote ethical and sustainable practices throughout their supply chains. However, it is important to recognize the ethical complexities involved and to address these complexities with a collaborative and stakeholder-driven approach.

References

1. UN Global Compact. (2015). Supply chain sustainability: A practical guide for continuous improvement. Retrieved from https://www.unglobalcompact.org/library/2576
2. UN Guiding Principles on Business and Human Rights. (2011). Retrieved from https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/businesshr.aspx
3. Kolk, A., Tulder, V., Welters, C. (1999). International codes of conduct and corporate social responsibility: Can transnational corporations regulate themselves?. Transnational Corporations, 8(1), s.143-180.
4. Ruggie, J. (2013). Just business: Multinational corporations and human rights. WW Norton Company.
5. Mohr, A., Rutherfoord, R. (2019). Collaborative Governance and Human Rights Due Diligence in Global Supply Chains. Business and Human Rights Journal, 4(1), s.89-109.

Received: 01.02.2023 Accepted: 22.03.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/20/132-134

Mehriban Huseynli
Baku State University
master student
mehribanhuseynlii@gmail.com

PRESERVING EUROPEAN PAST FOR THE FUTURE: MEASURES TO COMBAT THE ILLEGAL TRADE OF MOVABLE

Abstract

The preservation of cultural heritage is essential for maintaining a sense of identity and belonging among societies. However, the illegal trade of movable cultural assets has become a global issue, posing a significant threat to the preservation of cultural heritage. In the European Union (EU), this problem is particularly significant due to its rich cultural history and numerous cultural assets. To combat the illegal trade of movable cultural assets in the EU, measures must be taken to preserve the past for the future.

Preserving European past for the future is crucial for maintaining a sense of identity and belonging among societies. The illegal trade of movable cultural assets poses a significant threat to the preservation of cultural heritage in the EU. To combat this issue, measures such as international cooperation, enhancing national legislation, and utilizing technology must be taken. However, their effectiveness depends on their implementation and enforcement, which requires a coordinated effort among all stakeholders.

Keywords: *preserving European past, artifacts, cultural heritage protection, illegal trade, movable objects, digital preservation, European Union regulations*

Mehriban Hüseynli
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
mehribanhuseynlii@gmail.com

Avropanın keçmişini gələcək üçün qorumaq: Daşınan əşyaların qeyri-qanuni ticarəti ilə mübarizə tədbirləri

Xülasə

Mədəni irsin qorunub saxlanması cəmiyyətlər arasında kimlik və aidiyyət hissini qorumaq üçün vacibdir. Bununla belə, daşınar mədəni sərvətlərin qeyri-qanuni ticarəti qlobal problemə çevrilərək mədəni irsin qorunmasına ciddi təhlükə yaradır. Avropa İttifaqında (Aİ) bu problem zəngin mədəniyyət tarixinə və çoxsaylı mədəni sərvətlərinə görə xüsusilə əhəmiyyətlidir. Aİ-da daşınan mədəni sərvətlərin qeyri-qanuni ticarəti ilə mübarizə aparmaq üçün keçmişi gələcək üçün qorumaq üçün tədbirlər görülməlidir.

Avropanın keçmişini gələcək üçün qorumaq cəmiyyətlər arasında kimlik və aidiyyət hissini qorumaq üçün çox vacibdir. Daşınar mədəni sərvətlərin qeyri-qanuni ticarəti Aİ-da mədəni irsin qorunub saxlanması üçün əhəmiyyətli təhlükə yaradır. Bu problemlə mübarizə aparmaq üçün beynəlxalq əməkdaşlıq, milli qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və texnologiyadan istifadə kimi tədbirlər görülməlidir.

Bununla belə, onların effektivliyi bütün maraqlı tərəflər arasında əlaqələndirilmiş səy tələb edən onların həyata keçirilməsindən və icrasından asılıdır.

Açar sözlər: *Avropa keçmişinin qorunması, artefaktlar, mədəni irsin qorunması, qeyri-qanuni ticarət, daşınan obyektlər, rəqəmsal qorunma, Avropa İttifaqı qaydaları*

Introduction

The European continent is home to some of the world's most significant historical and cultural artifacts, which are at risk of being lost forever due to illegal trade of movable objects. The illegal trade of movable objects is a global problem, but Europe's rich cultural heritage and history make it particularly vulnerable (Hoffman, Nancy, Rubin, 2016: 78).

The illegal trade of movable objects is a significant threat to the preservation of Europe's past. These objects include archaeological artifacts, art, and antiques, among others. The illegal trade of movable objects is driven by demand from collectors, dealers, and wealthy individuals who seek to own a piece of history. However, the trade of these objects often results in the loss of important historical and cultural artifacts, which can never be replaced. Moreover, it fuels organized crime and terrorist activities (Francioni, Gordley, 2011: 207).

The European Union has taken measures to combat the illegal trade of movable objects through various legal and regulatory frameworks. One such framework is the 1970 UNESCO Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export, and Transfer of Ownership of Cultural Property. The convention aims to prevent the illicit trade of cultural property and promote international cooperation in the field of cultural heritage protection (Roger, 2006: 48).

Additionally, the EU has implemented regulations such as the EU Regulation 116/2009, which aims to prevent the trade of cultural goods that are illegally exported from their country of origin. The regulation requires importers to provide a certificate of legal exportation, which proves that the goods were legally exported from their country of origin. The regulation also establishes a list of categories of cultural goods that are considered at risk of being illegally exported and therefore require special attention (Stamatoudi, 2001: 36).

To further combat the illegal trade of movable objects, the EU has established the European Heritage Alliance, a network of organizations committed to promoting the preservation of Europe's cultural heritage. The alliance aims to raise awareness of the value of Europe's cultural heritage and promote policies that support its preservation.

Another measure that can be taken to combat the illegal trade of movable objects is the use of technology. The use of technology such as satellite imagery, 3D scanning, and digital databases can help to track and identify stolen or illegally traded objects. Furthermore, technology can also aid in the development of digital replicas of historical and cultural artifacts, which can be used for educational and research purposes (Carstens, Van der Schueren, 2019: 29).

The preservation of Europe's past is of utmost importance, and the illegal trade of movable objects poses a significant threat to this preservation. However, measures such as legal and regulatory frameworks, the European Heritage Alliance, and the use of technology can help to combat this problem. It is the responsibility of governments, institutions, and individuals to take action and protect Europe's rich cultural heritage for the future.

While legal and regulatory frameworks, the European Heritage Alliance, and technology can help combat the illegal trade of movable objects, there is still much work to be done. One area that requires attention is the need for greater cooperation and coordination between countries. The illicit trade of cultural property is a global problem, and no one country can tackle it alone (Hauser-Schaublin, Prott, 2004: 92). Therefore, greater international cooperation is necessary to prevent the illegal trade of movable objects.

Additionally, education and awareness-raising initiatives can help to prevent the demand for illegally traded cultural objects. Many collectors and buyers are unaware of the impact that their purchases have on the preservation of cultural heritage (Leipnik, 2014: 53). Therefore, educating the public about the importance of cultural heritage preservation and the dangers of the illicit trade of cultural property can help to reduce demand.

Furthermore, it is essential to involve local communities in the preservation of cultural heritage. Local communities often have a strong connection to the cultural heritage of their region and can play a vital role in protecting it. Therefore, initiatives that involve local communities in the preservation of cultural heritage can help to ensure its long-term preservation.

Lastly, it is crucial to recognize that the preservation of cultural heritage is not just a matter of protecting objects but also protecting the stories and histories that these objects represent. Cultural heritage is an essential part of our collective identity and plays a significant role in shaping European's understanding of the world (Hutt, Shapiro, 2013: 44). Therefore, preserving cultural heritage is essential for future generations to understand their history and identity.

Preserving Europe's past for the future is a complex issue that requires the cooperation of governments, institutions, individuals, and local communities. While legal and regulatory frameworks, the European Heritage Alliance, and technology can help to combat the illegal trade of movable objects, there is still much work to be done. However, by working together, we can protect Europe's rich cultural heritage and ensure its preservation for future generations.

Conclusion

Cultural heritage is a shared legacy that should be protected for future generations. Unfortunately, the illegal trade of movable cultural assets poses a significant threat to the preservation of cultural heritage in the European Union (EU). Therefore, it is essential to take action to combat the illegal trade of movable cultural assets and defend European's patrimony.

One of the most effective approaches to combat the illegal trade of movable cultural assets is to increase cooperation and collaboration among countries. The illegal trade of cultural assets is a transnational problem that requires a coordinated international response. By working together, countries can share information and resources, track stolen items, and prevent the illegal trade of cultural assets. The EU already has laws and regulations in place to protect cultural heritage, but they need to be strengthened to deter traffickers. For instance, imposing higher fines and longer prison sentences for the illegal trade of cultural assets can make it less profitable and more risky for traffickers. Furthermore, the EU can create a centralized database of stolen cultural assets, making it easier to track stolen items and recover them.

In conclusion, defending European's patrimony requires a comprehensive approach. Increasing cooperation among countries, implementing stricter regulations and penalties, raising public awareness, and utilizing technology can help combat the illegal trade of cultural assets. By taking action to protect cultural heritage, the EU can ensure that future generations can appreciate and learn from European's past.

References

1. Barbara, T., Hoffman, Nancy, H. (2016). Art and Cultural Heritage: Law, Policy and Practice edited by Barbara T. Hoffman H. Rubin, 672 p.
2. Combating Illicit Trafficking of Cultural Property. (2011). The UNIDROIT Convention on Stolen or Illegally Exported Cultural Objects by Francesco Francioni and James Gordley, 316 p.
3. Stealing History. (2006). Art Theft, Looting, and Other Crimes Against Our Cultural Heritage by Roger Atwood, 320 p.
4. Cultural Property Law and Restitution. (2001). A Commentary to International Conventions and European Union Law edited by Irini A. Stamatoudi, 492 p.
5. Global Perspectives on Cultural Heritage Law edited by Anne-Marie Carstens and Katrien Van der Schueren. (2019). 496 p.
6. Cultural Property and Contested Ownership. (2004). The Trafficking of Artefacts and the Quest for Restitution by Brigitta Hauser-Schäublin and Lyndel V. Prott, 288 p.
7. Cultural Property Crime. (2014). An Overview and Analysis of Contemporary Perspectives and Trends by Mark R. Leipnik, 194 p.
8. Preserving Cultural Heritage. (2013). A Guide to Legal and Financial Issues by Sherry Hutt and Daniel Shapiro, 280 p.

Received: 07.02.2023 Accepted: 15.04.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/20/135-139

Farid Huseynov
Baku State University
master student
frid.huseynov.1999@gmail.com

THE PROCESS OF MONITORING THE IMPLEMENTATION OF INTERNATIONAL AND LOCAL ARBITRATION AGREEMENTS

Abstract

Arbitration agreement - regardless of whether it is contractual or otherwise, it is an agreement of the parties to refer all or certain disputes to arbitration related to any specific legal relationship between the parties.

An arbitration agreement may be entered into as an arbitration clause in a contract or as a separate agreement.

The arbitration agreement is concluded in written form. The agreement is considered to be concluded in writing if it is reflected in the document signed by the parties. Concluded by exchanging letters or using other means of teletype, telegraph or electronic communication that ensures the establishment of such an agreement. And the other party does not object to it. A reference to an arbitration clause in a contract is an agreement to arbitrate, provided the contract is in writing and that reference makes the clause a part of the contract.

Keywords: *system of state control, court, arbitration enforcement, state control against arbitration, arbitration agreement*

Fərid Hüseynov
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
frid.huseynov.1999@gmail.com

BEYNƏLXALQ VƏ YERLİ ARBİTRAJ SAZİŞLƏRİNİN İCRASINA NƏZARƏTİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ PROSESİ

Xülasə

Arbitraj müqaviləsi - müqavilə və ya başqa cür olmasından asılı olmayaraq, tərəflər arasında hər hansı konkret hüquqi münasibətlə bağlı bütün və ya müəyyən mübahisələrin arbitraj məhkəməsinə verilməsinə dair tərəflərin razılığıdır.

Arbitraj razılaşması müqavilədə arbitraj müddəası kimi və ya ayrıca müqavilə kimi bağlana bilər.Arbitraj müqaviləsi yazılı formada bağlanır.

Müqavilə tərəflərin imzaladığı sənəddə öz əksini tapıbsa, yaxud məktub mübadiləsi yolu ilə və ya belə müqavilənin yaradılmasını təmin edən digər teletayp, teleqraf və ya elektron rabitə vasitələrindən istifadə etməklə bağlanıbsa, yazılı şəkildə bağlanmış hesab olunur. Qarşı tərəf isə buna etiraz etmir. Müqavilədə arbitraj müddəasına istinad arbitraj razılaşmasıdır. Bunun bir şərti var ki, müqavilə yazılı olsun və həmin istinad bəndi müqavilənin bir hissəsi etsin.

Açar sözlər: *dövlət nəzarəti, məhkəmə, arbitraj icrası, arbitraja qarşı dövlət nəzarəti sisemi, arbitraj müqaviləsi*

Introduction

Arbitration is a process by agreement of the parties. This can only happen when the parties agree to refer to arbitration. An agreement in which the parties agree to refer to arbitration is called an arbitration agreement. An arbitration agreement has positive and negative legal effects:

– It induces the parties to refer to arbitration under the arbitration agreement when a dispute arises and empowers the arbitral tribunal with respect to disputes within the scope of the arbitration agreement (positive effect). If the dispute is related to the subject matter of the arbitration agreement, each of the parties may apply to the arbitration tribunal .

– This prevents parties from trying to go to court to resolve disputes (negative effect). By entering into an arbitration agreement, the parties waive judicial resolution. A party that has concluded an arbitration agreement cannot ignore this agreement and apply to the court. The New York Convention obliges States parties to the Convention to recognize and implement these legal mechanisms. The conditions under which the court may do so are discussed in Chapter II of this Guide.

International arbitration—Arbitration is an alternative method of dispute resolution to the jurisdiction of national courts, which only assigns the resolution of disputes authorized by law to one or more independent third parties designated by the parties—an arbitrator. International arbitration means arbitration between two states, or between a state and an international organization, or between a private person or private entity and a state, or between a private entity or people of different nationalities (Ali Məhkəmə, İllik Kommersiya Arbitrajı, 1977: 232). The history of international arbitration in the state sphere is based on the Jay agreement. This treaty between Great Britain and the United States of America in 1794 served as a model for the Alabama Treaty of 1872. After this agreement was signed, the arbitration clause began to be used in international agreements. The 1958 New York Convention on the Recognition and Enforcement of Foreign Arbitral Awards holds an important place in this field in terms of clarifying the situation that may lead to the non-recognition of arbitral awards.The parties have the right to choose the place of arbitration, the judges who will decide the dispute, the language of the award and the rules of procedure to be applied in this court. The reasons for the existence of the arbitration organization under the judiciary; reducing burdens on the state judicial system; legitimate concerns related to the impartiality of national courts in international relations, ensuring the stability and confidence arising from these relations for parties involved in commercial relations; the expediency of resolving the dispute by specialists who know the subject well, finding a solution faster and more economically than in a state court. An arbitration agreement is an agreement between the parties to settle all or some of the disputes that arise or may arise from the existing legal relationship through arbitration (Kassasiya Məhkəməsi, İllik Kommersiya Arbitrajı Kitabı, 1996: 607-609). Arbitration is one of the alternative dispute resolution processes; i.e. it is used instead of court. Arbitration may be optional, but most contracts contain a mandatory arbitration clause requiring arbitration to be used in disputes.

In today's world, especially due to the expansion of international investment and commercial relations, the importance of arbitration has increased. The main elements of international arbitration are the following:

• Agreement to arbitrate the dispute;
• The reason for the dispute;
• Commencement of arbitration;
• Arbitration processes;
• Arbitration decision;
• Execution of the decision.

There are some reasons why arbitration is chosen as a dispute resolution method:

• One party does not want to be subject to the jurisdiction of the state to which the other party belongs. Each party can avoid that hearing the dispute in the country of any party would create an advantage for that party ("home court advantage"). In other words, arbitration allows for a more neutral consideration of the case.

• In arbitration, the case disputed by the parties is considered in a shorter time. Since arbitration deals only with the disputed case, it can be treated as if it were a single-instance court. For people engaged in commercial activities, consideration of the dispute and decision making in a short period

of time is an attractive aspect of arbitration. Because time is of great economic importance for people engaged in commercial activities. Thus, people engaged in business activity continue their activities promptly after resolving their disputes in a short time.

• Execution of arbitration decisions is binding. The parties commit themselves to the binding nature of the execution of the decisions in advance. Also, the coercive force of the state shows itself here. In this regard, the role of the New York Convention on the Enforcement and Recognition of Foreign Arbitral Awards is great. It should also be emphasized that since the parties have determined the agreement on the arbitration of the dispute, non-implementation of that decision may harm the business reputation of the parties. Arbitration awards are rarely challenged in state courts.

• Arbitration is consensual and the formalities defined in the procedural law of any state are usually not applicable in arbitration. This means that the parties determine the conditions and from which aspect to approach the case based on their expressions of will.

In general, there are two forms of agreement between parties to arbitrate a dispute:

• in the event of a dispute between the parties in the future, with the relevant provision in the contract concluded between the parties regarding the settlement of the dispute in arbitration;

• a special agreement to arbitrate the dispute if there is no relevant provision in the contract between the parties after the dispute has been raised.

Thus, if the arbitration is based on the agreement of the parties, how justified they are in disputing the decision made by the arbitrators raises a rhetorical question.

Arbitral awards can in principle be recognized and enforced by courts anywhere. Enforcement of an arbitral award in countries other than the place where it was made is usually based on the New York Convention. In practice, the legal force of recognition and enforcement of an arbitral award is limited to the jurisdiction of the court that made the decision on recognition and enforcement. According to Article III, national courts are required to recognize and enforce arbitral awards in accordance with the rules of the place of application for the recognition and enforcement of foreign awards and the conditions specified in the Convention.

National law may apply three types of provisions for the enforcement of arbitral awards:

- a specific text for the application of the New York Convention;
- a text specifically related to international arbitration;
- the general arbitration law of the country.
- Article III obliges States parties to recognize an arbitral award unless it is one of the grounds for refusal described in Article V. However, courts may enforce arbitral awards on more favorable grounds (under Article VII, paragraph 1, see: Chapter I). Matters not regulated by the Convention, but regulated by national law, include:
- the competent court(s) where the application was filed;
- presentation of evidence;
- claim periods;
- temporary legal security measures;
- whether an appeal or other type of complaint will be filed against the decision on acceptance of recognition and enforcement or refusal thereof;
- mandatory performance criteria related to property assets;
- limit of privacy of recognition and execution process.

In any case, the existence of procedural requirements imposed by the legislation of the relevant state cannot cause the state to waive its international obligation to enforce arbitral awards. The New York Convention provides that conditions or fees that are more burdensome than those available for the recognition or enforcement of domestic arbitral awards shall not be imposed. This rule has not created a problem in practice and has been applied to various aspects of the enforcement process. For example, the Supreme Court of Canada has determined that, under Article III of the Convention, no province of Canada may impose a statute of limitations shorter than, and therefore more aggravating than, the longest statute of limitations available in any part of Canada in

respect of an application for the enforcement of domestic arbitration awards (Ali Məhkəmə, İllik Kommersiya Arbitrajı Kitabı, 2008: 409-417).

The general rule to be followed by the courts is that the grounds for refusal in Article V should be interpreted narrowly, that is, their existence should be accepted only in important cases. This is true of claims of violation of public order, which are often brought by the party against whom the decision is made, but rarely accepted by the courts. For example, although London is one of the world's largest financial centers, where the parties mainly apply for the enforcement of awards, there is no record of any English court refusing to enforce a foreign arbitral award on the basis of public order.

As of 2010, the ICCA Annual Book of Commercial Arbitration, which includes thirty-five years of reports on the Convention, found that ten percent of applications for recognition and enforcement of arbitral awards were denied based on the Convention. (although this number has increased slightly in recent years). Courts' enforcement approach under the New York Convention:

- a preference for an enforcement-oriented approach and - a pragmatic, flexible and informal approach.

This admirably liberal attitude means fully exploiting the potential of a successful international agreement, to which 145 countries are party, to support and develop international trade.

Authentication of an arbitral award is a process by which the authenticity of the signatures on the award is verified by an authorized body. The purpose of certifying an arbitral award or its copy is to confirm that the text of the award is original (authentic) and accepted by the appointed authorized arbitrators. It is extremely unusual for this to cause any problems in practice. The Convention does not specify which country's law should govern the authentication requirement. The Convention also states that it must be governed by the law of neither the country where the arbitral award was made nor the country where recognition and enforcement of that award is sought. Most courts accept a form of authentication consistent with the law of any of these countries. The Austrian Supreme Court, in one of its previous decisions, determined that authentication can be carried out either under the law of the country where the arbitral award was made, or under the law of the country where recognition and enforcement of the arbitral award is sought.

Courts of other countries apply their own laws to enforce arbitral awards.

The Austrian Supreme Court, in a more recent decision, determined that: "The New York Convention provides that the conditions required to confirm the authenticity or correctness of these documents shall be applied to arbitral awards and arbitration agreements or their copies only in the country where the arbitral award was made, or their recognition and does not clearly explain the need for the country whose execution is requested to meet the existing rules for the approval of foreign documents." and concluded that: "The Supreme Court has consistently ... supported the approach of non-exclusive application of the certification requirements in force in Austria ... The Supreme Court has held that authentication under the law of the country in which the arbitral award was made is sufficient ..." (Ali Regional Məhkəmə, İllik Kommersiya Arbitrajı Kitabı, 2010: 359-361).

The purpose of certifying a copy of an arbitral award is to ensure that it is identical to the original arbitral award. The Convention generally does not specify which law governs the procedure for certifying a copy of an arbitral award, and it is presumed to be governed by the lex fori. The categories of persons authorized to certify a copy of the arbitral award will generally be the same as the categories of persons authorized to certify the original of the arbitral award. In addition, confirmation of a copy of the arbitral award by the General Secretary of the arbitral institution organizing the arbitration is considered sufficient in most cases урочкин (Kuroçkin, 2008: 296).

The substantive examination of the validity of the arbitration agreement and its compliance with Article II, paragraph 2 of the Convention is carried out at stage II of the process of recognition and enforcement of the arbitral award (see IV.1, Article V, paragraph 1 (a) below). Where national law does not require the original or certified copy of the arbitration agreement, courts may waive the requirement of the original or certified copy by applying the more favorable legal principle

reflected in Article VII of the Convention. For example, proceedings in German courts are also in this direction, as according to the Convention, a party requesting the enforcement of a foreign arbitral award in Germany only needs to submit the original or a certified copy of the arbitral award (Kuroçkin, 2017: 288; 7).

Conclusion

The success of modern international commercial arbitration rests on two pillars - the Convention and the 1985 UNCITRAL Model Law on International Commercial Arbitration (as amended in 2006). The latter document is the basis for adoption as a ready law for states without arbitration law or to replace a lapsed law. Some countries have adopted a new legislative act based on the Model Law, although it is not the same as the Model Law. All this has greatly contributed to the harmonization of international arbitration law, which in turn helps to achieve predictability and certainty, the qualities desired by the international business community. The significant increase in the rule of law, the expansion of the role of international arbitration in the settlement of international disputes, and the enforcement of arbitral awards depend on sovereign national courts.

References

1. Avstriya: Ali Məhkəmə. (1977). 11 iyun 1969 (Tərəflər göstərilməyib). İllik Kommersiya Arbitrajı II, 232 s. (Avstriya № 3).
2. Kassasiya Məhkəməsi. (1996). 14 mart 1995-ci il, № 2919 (SODIME - Societa Distillirie Meridionali Schuurmans & Van Ginneken BV), İllik Kommersiya Arbitrajı Kitabı XXI s.607-609 (İtaliya № 140)
3. Avstriya: Ali Məhkəmə. (2008). 3 sentyabr. (O Limited, et al. V.C Limited), İllik Kommersiya Arbitrajı Kitabı XXXIV (2009), s.409-417 (Avstriya № 20).
4. Almaniya: Ali Regional Məhkəmə. (2010). Münhen, 17 dekabr 2008-ci il (Satıcı Almaniyaya qarşı), İllik Kommersiya Arbitrajı Kitabı XXXV, s.359-361 (Almaniya № 125).
5. Kuroçkin, S. (2008). Arbitrajda və Beynəlxalq Ticarət Arbitrajında Dövlət Məhkəmələri: Wolters Kluver. 296 s.
6. Kuroçkin, S. (2017). Arbitraj və beynəlxalq kommersiya arbitrajı. M.: Əsasnamə, 288 s.
7. https://www.injuria.az/news/beynelxalq-arbitraj

Received: 07.02.2023 Accepted: 09.04.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/20/140-142

Kamran Ismayilov
Azerbaijan State University of Culture and Arts
master student
kamranismayilov98@inbox.ru

THE INFLUENCE OF BUSINESS EVENTS ON THE DEVELOPMENT OF TOURISM INDUSTRY

Abstract

There is a huge number of various local and international events which are organised each year. These events have a significant impact on dynamics of tourism industry in a particular destination. Business events seem like a lucrative instrument for tourism destinations thriving to attract new customers and build a strong and positive tourism image. The business and other events support tourism development in a destination. However, the negative outcomes of the mentioned events have to be analysed as well. In this paper we tried to give short information regarding some types of events and business events. Moreover, we try to briefly introduce positive and negative impacts of these events for a particular destination.

Keywords: *business events, tourism development, event tourism, tourism, impact*

Kamran İsmayılov
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
magistrant
kamranismayilov98@inbox.ru

Biznes hadisələrinin turizm sənayesinin inkişafına təsiri

Xülasə

Hər il təşkil olunan bir çox yerli və beynəlxalq tədbirlər var. Bu tədbirlərin bir bölgədə turizm sənayesinin dinamikasına önəmli təsiri olur. Biznes tədbirləri, yeni müştəriləri cəlb etmək və güclü və məqbul turizm imicinin inşa edilməsi üçün çalışan turizm məkanları üçün mənfəətli bir alət kimi görünür. İş və digər hadisələr bir yerləşmədə turizmin inkişafına dəstək verir. Ancaq, göstərilən hadisələrin mənfi nəticələri də analiz edilməlidir. Bu məqalədə biz bir neçə hadisə və iş hadisələri növünə qısa məlumat verməyə çalışırıq. Əlavə olaraq, bu hadisələrin bir yer üçün müsbət və mənfi təsirlərini qısaca təqdim etməyə çalışırıq.

Açar sözlər: *biznes tədbirlər, turizm inkişafı, hadisə turizmi, turizm, təsir*

Introduction

Event tourism has become an important economic sector in different places of the world and its role in modern global market has significantly increased (Dwyer, Forsyth, 2005: 16). The events strongly impact on the number of total visitors, launch of new accommodation providers and formulation of desirable destination reputation in case of tourism industry. The effort to develop convention centers and different visitor-oriented facilities typically need public investment or support, and local area with economic convenience regularly cited as a justification for public investment in such facilities (Crompton, 1995: 23). The government and other stakeholders have a desire to gain more precise and concrete data regarding amount of required investment, possible areas for further monetary flow and information about potential results and outcomes they will get by the conclusion. There are leading international bodies which play a crucial role in development and regulation of the Event Industry. The International Association of Exhibitions and Events (IAEE) is one the primary components of the whole event industry. This international body has been firstly established as the National Association of Expositions Managers with the aim of

serving for the interests of exposition and trade show managers. International Association of Exhibitions and Events produces collaboration with organizations of the event industry that exclusively support members or enhance the industry (Allen et al, 2011: 11).

The Events Industry combines various types of events including special events, hallmark events, mega events and others. As a section of event tourism special events could be described as certain rituals, shows and celebrations which are well organized with a key purpose of noticing special occurrences and gain certain social, corporate and cultural achievement. Special events have been already enumerated as significant strategic areas in several countries. For example, a large number of Australian states and territory government tourism entities accept the vitality of special events and consider their state has some sort of competitive advantage.

Hallmark events are mainly organized in order to reinforce information, attractiveness and efficiency of a particular touristic destination in short or long term. Undoubtedly, one of the vital reasons of organizing of this kind of events stands for their possibility to stimulate destination, entity or facility to their hallmark. It has to be mentioned, although a onetime event is capable of forcing destination in case of exposure and positive character, it cannot easily be a "hallmark" for that particular destination (Getz, 2007: 32). However, Hallmark events can result in huge debts for host communities, corruption during the bid process and displacement of local residents due to infrastructural improvements.

Mega events are yet another type of events which are organized in this developing international industry. Mega events have been defined as "large-scale cultural, commercial and sporting events, with a dramatic character, popular appeal and international importance".

In recent years "festival tourism" has entered the tourism lexicon. Festivals and events cultivate multicultural and intercultural communication that can promote understanding between the host community and the visitors.

Tourism impacts start with expenditures by visitors in the local area. If the event is not having the intended effect, the county should channel its energy and funds into more profitable efforts. Business events play a significant role in the lives of local communities and in order for events to be successful residents required to be enthusiastic about them (Slabbert & Viviers, 2011: 51).

Business tourism is a significant economic activity in most of the countries globally. Moreover, business tourism has strong indirect and induced effects. An easy way to summarize all these types of impacts as, money spend by tourists, participants, delegates in the restaurants, hotels of in any of the tourism products can be referred as an example of direct effect. Restaurants also need to buy products such as vegetables and other ingredients from other businesses, which can be called as indirect effect. Induced effect get occurs due to additional income of the restaurants and hotel employee and they spend money in the local economy by purchasing goods and services. Business events can impact on host destination positively in a number of ways. Consequently, these revenues can generate new employment opportunities, and taxes associated with these revenues can be utilized for financing some projects and infrastructure development (Gursoy et al., 2004: 10). Tourism often induces development in public utilities such as water, sewer, sidewalks, lightning, parking, public restrooms, litter control, and landscaping, which all benefit tourists and residents alike. The positive economic impacts also involve better standards of living, improved quality of life and more profit to local business.

Socio-cultural impacts of the business tourism have a strong relation with the changes in value systems, norms, beliefs, perceptions, morals and the conduct or behavior and any impacts that might have an impact quality of life of local residents. Events maximizes pride and create cultural identity, cohesion and better knowledge of the area, so it is vital to understand the perceptions and opinions of locals and in doing so, to try to increase the positive perceptions. The most significant social and cultural impacts of business events organized in any destination, are related to following terms: "reinvented traditions", "cultural involution", "commoditization of culture", "acculturation" and others. For instance, acculturation is a process where one or several elements of a particular culture are "naturalized" by the other culture, in consequence of their relation of different persistence.

Accordingly, the host community is adjusting to, aspires to satisfy the tourist needs and the culture of the hosts becomes familiar to the culture of tourist (Nash, 1996: 67).

One way of illustrating the unique characteristics of a host community is by hosting events during which the real properties of the destination is figured out. A wide range of environmental impact assessment should be carried out and considered before hosting an event. The environmental impact of event tourism on a host destination begins right from the planning stage to the assessment stage. In order for any destination to be able to induce services to visitors, they first have to improve the necessary infrastructures to support these services. This is because infrastructure is the underlying factor (Andereck et al, 2005: 11). For major events infrastructures like convention centers, roads, welcome centers, rental facilities and hotels has to be organized in place and in improving these infrastructures, they will impact on the environment negatively on the initial stage but positively in the long run. But for minimizing these impacts, good designs and planning should exist, for instance, the use of underground lines for utilities can retain the more natural look of vistas. In addition, another detrimental impact that can appear to the environment is the significant increase in the number of people using them. They could be simple impacts, like increase in traffic, crowded parks but might be severe enough to cause harm to a fragile environment (Cook et al, 2010: 26).

Conclusion

In conclusion it could be mentioned that business events do have a strong impact on dynamics of tourism development of destination. The detailed and timely analysis of above mentioned impact could be beneficial for destination. Tourism enterprises will continue to utilize business events for commercial, socio-cultural and other purposes and development could be achieved in this area in upcoming future.

References

1. Dwyer, L., Forsyth, P., Spurr, R. (2005). Economic impacts and benefits of sport events: CGE perspective. In: Allen, J. (ed.). The Impacts of Events, Proceedings of International Event Research Conference held in Sydney July. Australian Centre for Event Management, Lindfield, Australia, p.67-77.
2. Crompton, J., McKay, S. (1994). “Measuring the economic impacts of festivals and events: Some myths, misapplications and ethical dilemmas”. Festival Management & Event Tourism, 2(1), p.33-41.
3. Allen, J., Toole, O., Harris., W, McDonnell, R. (2011). Festival and special event management, Australia: John Wiley, Sons.
4. Getz, D. (2008). Event Tourism: Definition, Evaluation and Research. Tourism Management, 29, p.403-428.Gibson, Willming, Holdnak.
5. Slabbert, E., Viviers, W. (2011). Event tourism and quality of life: A case study of the Absa Cape Epic. South African Journal of Business Management, 42(1), p.27-38.
6. Gursoy, D., Kim, K., Uysal, M. (2004). Perceived Impacts of Festivals and Special Events by Organisers: An Extension and Validation. Tourism Management, 25(2), p.171-181.
7. Nash, R. (1996). The Rights of Nature: A History of Environmental Ethics (Tourism). The University of Wisconsin Press.
8. Andereck, K., Valentine, K., Knopf, R., Vogt, C. (2005). Residents’ Perceptions of Community Tourism Impacts. Annals of Tourism Research, 32(4), p.1056-1076
9. Cook, C., Hockings, M., Carter, R., (2010). Conservation in the dark? The information used to support management decisions. Front. Ecol. Environ. 8, p.181-186

Received: 24.02.2023 Accepted: 05.04.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/20/143-147

Fuad Əlizadə
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
alizade.fuad.1998@gmail.com

RƏQƏMSAL VALYUTANIN İQTİSADİ VƏ HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ MƏRKƏZİ BANKLARIN ROLU

Xülasə

Müəllif bu araşdırmasında rəqəmsal valyutanın və onun bir növü kimi kriptovalyutaların istifadəsinin genişlənməsini gündəmə gətirir. Eyni zamanda Mərkəzi Bankların rəqəmsal valyutanın tənzimlənməsində oynadığı rolu detallarla əks etdirməyə çalışmışdır.

Müəllifin araşdırması göstərir ki, bu gün qloballaşma dövründə maliyyə mühiti dedikdə dünya maliyyə bazarlarının inkişafına, bankların maliyyə korporasiyalarının və investorların qərarlarına təsir göstərə bilən beynəlxalq və regional şərait nəzərdə tutulur. Məlum olduğu kimi, pul, elə maddi aktiv, maddi dəyər və ya məhsuldur ki, onsuz heç bir müasir cəmiyyəti, bazar münasibətlərini, əmtəə dövriyyəsini, ticarət, maliyyə institutlarını və iqtisadi təsisatları təsəvvür etmək mümkün deyil. İnqilabi inkişaf və müasir texnoloji nailiyyətlər pul və valyutanın yeni və daha geniş ödəniş vasitəsinə çevrilməsinə imkanlar yaratamışdır.

Açar sözlər: *rəqəmsal valyuta, kriptovalyuta, CBDC, Cadcoin, FEDcoin*

Fuad Alizade
Azerbaijan State Economic University
master student
alizade.fuad.1998@gmail.com

The role of Central Banks in the economic and legal regulation of digital currency

Abstract

In this study, the author brings to the fore the expansion of the use of digital currency and cryptocurrencies as a type of it. At the same time, he tried to reflect in detail the role played by Central Banks in the regulation of digital currency.

The author's research shows that today's financial environment in the era of globalization refers to international and regional conditions that can influence the development of world financial markets, the decisions of banks, financial corporations and investors. As is known, money is a material asset, material value or product without which it is impossible to imagine any modern society, market relations, commodity circulation, trade, financial institutions and economic institutions. Revolutionary development and modern technological achievements have created opportunities for money and currency to become a new and wider means of payment.

Keywords: *digital currency, cryptocurrency, CBDC, Cadcoin, FEDcoin*

Giriş

“Rəqəmsal valyutalar yalnız rəqəmsal formalarda mövcuddur. Onlarla bağlı bütün əməliyyatlar internetə qoşulmuş, kompüterlər və ya elektron pul kisələri ilə həyata keçirilir. Bir tərəfdən, fiziki valyutalar eyni zamanda görünə və hiss edilə bilər. Misal üçün əskinasları və sikkələri göstərmək olar. Fiziki valyutaların əməliyyatı yalnız istifadəçilər bu vəsaitlərə malik olduqda həyata keçirilir.

Bəzi onlayn icmalar, məsələn, oyun saytları, qumar portalları və ya sosial şəbəkələr rəqəmsal valyutaların istifadəsini məhdudlaşdırır. Rəqəmsal valyutalar bütün dünyada hamar və sürətli əməliyyatları təmin edir” (1).

Mərkəzi Bankın rəqəmsal valyutaları (CBDC) fiziki əmtəə ilə bağlı olmayan dövlət tərəfindən buraxılan valyutanın rəqəmsal formasıdır. Onlar mərkəzi banklar tərəfindən verilir. Onların rolu bir ölkənin hökuməti və onun kommersiya-bank sistemi üçün maliyyə xidmətlərini dəstəkləmək, pul siyasətini təyin etmək və valyuta buraxmaqdır. Mərkəzi Banklara misal olaraq ABŞ Federal Ehtiyat Sistemini Yaponiya Bankını, Çin Xalq Bankını (PBOC) və Almaniyanın Duetsche Bundesbankını göstərmək olar. CBDC-lər stabilkoinlərə bənzəyir, lakin eyni deyil.

Stabilkoinlər, zamanla nisbətən sabit dəyəri saxlamaq məqsədi ilə başqa valyuta, əmtəə və ya maliyyə alətinə bağlanmış xüsusi, sabitləşdirilmiş kriptovalyuta növüdür. Mərkəzləşdirilməmiş kriptovalyutalardan fərqli olaraq, CBDC-lər dövlət tərəfindən buraxılır və idarə olunur.

"CBDC-nin heç bir növü yoxdur, müxtəlif ölkələrdə müxtəlif yanaşmalar sınaqdan keçirilir. CBDC-nin bir növü, Şərqi Karib dənizində tətbiq olunan DCash modelidir. Dcash ilə istehlakçılar birbaşa mərkəzi bankda depozit hesablarına malikdirlər. Spektrin əks tərəfində müştərilər üçün rəqəmsal valyuta hesablarını yaymaq və saxlamaq üçün özəl sektor banklarına güvənən bir CBDC pilotu olan Çinin e-CNY var. Pekində 2022-ci il Olimpiya Oyunları zamanı e-CNY-ni nümayiş etdirdi. Ziyarətçilər və idmançılar Olimpiya kəndində alış-veriş etmək üçün valyutadan istifadə edə bilərdilər.

Digər bir model Avropa Mərkəzi Bankı tərəfindən nəzərdən keçirilən modeldir ki, burada lisenziyalı maliyyə qurumlarının hər biri blokçeyn şəbəkəsinin icazəli qovşağını rəqəmsal avronun tozlanması üçün kanal kimi işlədir.

"Kriptofillər" arasında populyar olan, lakin mərkəzi banklar tərəfindən hələ tam sınaqdan keçirilməmiş son model, istifadəçilərin məxfiliyini qorumaq üçün fiat valyutasının (hökumət tərəfindən buraxılan, lakin əmtəə tərəfindən dəstəklənməmiş valyuta) anonim fungible tokenlər kimi buraxılacağı yerdir. Hazırda qlobal ÜDM-in 90 faizindən çoxunu təmsil edən 87 ölkə CBDC-ləri araşdırır. Gəlin onlara bir az yaxından nəzər salaq.

- Yamaykanın JAM-DEX-i 2022-ci ilin iyun ayında istifadəyə verilmiş və qanuni ödəniş vasitəsi kimi rəsmi olaraq ratifikasiya edilmiş ilk CBDC-dir. JAM-DEX, Baham adalarının Qum Dollarından və Şərqi Karib Mərkəzi Bankının DCash-dan fərqli olaraq blokçeyn əsaslı deyil.
- CBDC tətbiq edən ilk Afrika ölkəsi olan Nigeriya, 2021-ci ilin oktyabrında eNaura-nı işə saldı.
- Sub-Sahara Afrika CBDC-ləri qəbul etməyə hazırlaşır. Mobil pul köçürmə xidməti olan M-PESA-nın geniş istifadəsi CBDC-lərin gələcəkdə potensial istifadəsi üçün güclü sosial və maliyyə infrastrukturu yaratmışdır.
- Səudiyyə Ərəbistanı və Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin mərkəz banklarının ortaq şəkildə başlatdığı bir təşəbbüslə ortaq istifadəsini test etdi" (2).

Karib dənizi və Baham adalarından Çin və İngiltərə banklarına qədər dünyanın hər bir tərəfindən böyük və kiçik ənənəvi valyutalar üçün artan təhdidlərin öhdəsindən gəlmək və daha asan ödəmə sistemlərini inkişaf etdirmək üçün rəqəmsal valyutalar üzərində səy göstərirlər. Kriptovalyutaların dünyada sürətlə yayılmasından narahat olan mərkəzi banklar rəqəmsal valyutalarla bağlı araşdırmalarına davam edərkən təcrübələr aparırlar.

Ənənəvi nağd valyutalarda olduğu kimi, onu əlində tutan şəxs də mərkəzi bankın öhdəliyini daşıyır. Yenə bununla elektron ödəmələr və köçürmələr əldə edə bilər. Normalda Mərkəzi Bank tərəfindən verilmiş nağd pul xaricindəki aktivlərə giriş yalnız banklar kimi maliyyə qurumlarına məxsus bir güzəşt idi.

"Son illərdə rəqəmsal pulların istifadəsinə maraq, texnoloji inkişafın yaratdığı zəminlər Mərkəzi Bankları da bu sahədə düşünməyə vadar etdi. Bir çox hesabatlarda Mərkəzi Bankların kriptovalyutalara olan inamlarını artırmaq üçün özlərinin rəqəmsal valyutalarını yarada biləcəkləri mümkünlükləri haqqında da qeyd olunur. Beynəlxalq Valyuta Fondu rəhbəri Kristin Laqard (Chrtistine Lagarde) çıxışlarında Mərkəzi Bankları yeni texnologiya və valyutaların elektron pulla əvəz olunması prosesinə açıq olmağa çağırır. Bununla belə, Mərkəzi Banklar kriptovalyutaların pul əvəzedicisi kimi istifadəsini pul dövriyyəsinə zərər verə bilmə, köçürmələrin anonimliyi səbəbindən

risk yarada bilmə təhlükəsini qeyd edirlər. Bu əsasla bir çox Mərkəzi Banklar kriptovalyutalardan ancaq mal və xidmətlərə görə hesablaşmalarda istifadə olunmasını təklif edib" (Camalov, 2017).

Mərkəzi Bankların rəqəmsal valyutalarının iki modeli ortaya çıxmışdır: Mərkəzi Bankın öz aktivlərinə qarşı bir valyuta çıxaran Cadcoin və Mərkəzi Bank balansında bir öhdəlik kimi yerləşən, yeni valyuta olan FEDcoin.

"Kriptovalyutalarla həyata keçirilən bütün əməliyyatlar blockchain texnologiyası sayəsində dövlət qeyd kitablarında saxlanılır və bu hər kəs üçün əlçatandır. Kriptovalyutanın ən vacib xüsusiyyəti onların heç bir mərkəzi idarəetmə mexanizminə ehtiyac duymamalıdır. Bu, blockchain sayəsində mümkündür. Mərkəzi bankların bu texnologiyanı rəqəmsal valyutalarda istifadə edəcəyi barədə ortaq bir mövqe yoxdur. Məsələn, Çin Bankı, rəqəmsal yuanın blok zəncirinə əsaslanmayacağını açıqladı. Digər tərəfdən, İsveçin sınaq mərhələsində olduğu elektron tac da bu texnologiyaya əsaslanır. Blok zəncirindən istifadə olunsa belə, Mərkəzi Bankların reyestri hər kəsə təqdim etməsi gözlənilmir. Məhdud sayda səlahiyyətli istifadəçiyə icazə veriləcəyi düşünülsə də, bu, kriptovalyutaların əsas təməli olan mərkəzləşdirilmiş maliyyə konsepsiyası xaricindədir" (4).

Elektron pulun və onun bir növü kimi kriptovalyutaların istifadəsinin genişlənməsi onun gələcəkdə milli valyutalar qarşısında alternativ mübadilə vasitəsi kimi inkişafını gündəmə gətirir. Hazırda kriptovalyutalarda aparılan əməliyyatın həcmi yüksək olmadığı üçün onların Mərkəzi Bank tərəfindən həyata keçirilən monetar siyasətə təsiretmə gücünün çox zəif olduğu qeyd olunsa da, gələcəkdə müsbət şəbəkə effektləri nəticəsində bu kimi alternativ valyutaların istifadə meylliyinin artacağı, bunun nəticəsində kriptovalyutaların milli valyutaları əvəzləyəcəyi və beləliklə də Milli Banklar tərəfindən həyata keçirilən monetar siyasətin iqtisadiyyata təsiretmə gücünün zəifləyəcəyinə və hətta itəcəyinə dair fikirlər səslənir.

"Hazırda dünyanın müxtəlif ölkələrində rəqəmsal valyutalara maraq getdikcə artmaqdadır. Çin isə bu istiqamətdə yeni bir addım atıb.

Məlum olduğu kimi, Çin dünyanın ən çox mobil ödəniş sistemlərinə sahib ölkəsidir. Hər beş ödənişdən dördü mobil ödəmə sistemləri olan "Reach.at Pay" və "Ali Pay" vasitəsilə həyata keçirilir. Bununla yanaşı, ölkədə bir müddətdir ki, rəqəmsal yuanın istifadəyə buraxılması üçün işlər həyata keçirilir" (5).

Kriptovalyutanın rəsmi pul vahidi olmaması və kiçik həcmli ödəmələr üçün nəzərdə tutulması və əksər ölkələrdə bank və kredit kartları tətbiqlərinin geniş yayılmasından dolayı bu ödəmə vasitələrini tamamilə əvəzlənməsi mümkün görünmür.

Müəyyən ölkələrdə Mərkəzi Bankların nəğd pulun kriptovalyutalarla əvəzlənməsinin qarşısını almaq və rəsmi valyutanın iqtisadiyyatda dəyər ölçüsü xassəsinə malik tək vasitə olmasını qorumaq məqsədilə kriptovalyutaların milli valyuta olmasını qorumaq məqsədilə kriptovalyutaların milli valyuta müqabilində emissiya edilməsini və tələb olduğu hallarda milli valyuta vasitəsilə geri ödənməsini təmin edən tənzimləyici qaydalar müəyyənləşdirdikləri müşahidə olunur. O da qeyd olunmalıdır ki, bu cür qanuni tələblərin qoyulmadığı ölkələrdə də kriptovalyuta emissiya edən maliyyə təşkilatlarının öz kredit qabiliyyətliliklərini artırmaq və ictimaiyyətin bu məhsullara güvənini artırmaq məqsədilə tələb olunduğu hallarda milli valyuta ilə geri ödəmə həyata keçirilir.

Müasir dövrdə əsas məsələ dünya birliyinin qlobal bank sistemlərində kriptovalyutanın yaşam hüququnu tanıması şəraitində qanunvericilik bazasının təşkilidir. Əslində texnologiyanın özü üçün qanunvericilik məhdudiyyətləri yoxdur, lakin bir çox biznes-proseslər müəyyən çətinliklərlə qarşılaşmaqdadırlar. Qanunvericilik blokçeynin tətbiq olunacağı sferaları tənzimləyir. Həmçinin texnologiyanın tətbiqi banklara yalnız sanksiyalar şəraitində deyil, beynəlxalq banklararası informasiyanın ötürülməsi sistemlərindən aralanmasında və SWIFT ödəmələrinin həyata keçirilməsində işçi alternativi tapmağa kömək edir.

Bu gün dünyanın əksər ölkələrində milli valyutaların rəqəmsal valyutaya keçidini yoxlamaq üçün müəyyən test yoxlamalara əl atırlar. "Məsələn, Türkiyə Mərkəzi Bankı rəqəmsal türk lirəsini (Dijital Türk lirası) test etmək və gələcəkdə ölkənin mövcud ödəmə infrastrukturuna tətbiqi üçün yeni platforma yaratdı. Mərkəzi Bank texnologiya şirkətləri olan Aselsan və Havelsan, Türkiyənin Elm və Texniki Araşdırma Şurası (TUBİTAK) və İnformasiya Təhlükəsizliyi Araşdırma Mərkəzi

(BİLGEM) ilə birgə müqavilə imzaladı. Yeni yaradılan "Dijital Türk lirası İşbirliyi Platforması" adlı platforma rəqəmsal valyutanın potensial faydaları ilə bağlı araşdırmalar aparacaq. Rəqəmsal valyutanın istifadəyə verilməsinin nə dərəcədə məqsədəuyğun olduğunu anlamaq üçün Mərkəzi Bank rəqəmsal lirənin texnoloji alternativlərini öyrənəcək. Bundan əlavə, mövcud texnologiyaların rəqəmsal lirənin iqtisadi, hüquqi və maliyyə tələblərinə cavab verməsini təmin edib-etməyəcəyini müəyyənləşdirmək əsas hədəf qoyulub" (6).

Beynəlxalq təcrübənin müqayisəli təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, rəqəmsal maliyyə aktivlərinin leqallaşması ilə bağlı dövlətlər son 2-3 ildə, xüsusən pandemiyadan sonra olduqca liberal mövqe təqdim edirlər. Məsələn, 2020-ci ildə Rusiya Federasiyasında, həmin ildə Serbiya Respublikasında, eləcə də 2017-2022-ci illər aralığında digər dünya dövlətlərində rəqəmsal maliyyə aktivləri ilə bağlı dövlətdaxili qanunvericilik aktları qəbul edilmişdir.

"Bütün dünyada bu gün rəqəmsal maliyyə aktivlərinin ən çox yayılmış növləri koin və tokenlərdir. İstər koinlər, istərsə də tokenlər rəqəmsal dəyəri olan pullar hesab olunur. Onlar hər ikisi xüsusi rəqəmsal kodların birləşməsidir. Bu pulların emissiyası xüsusi proqramlar vasitəsilə həyata keçirilir. Hər ikisinin dəyəri vardır. Hər ikisi ilə bağlı bütün əməliyyatlar blokçeyn zəncirində qeyd edilir. Əgər koinlərin hər birinin öz xüsusi blokçeyn sistemləri olursa, tokenlər artıq mövcud olan blokçeyn sistemlərində yaradılır, dövr edir" (7).

Maliyyə və rəqəmsal texnologiyaların inkişafı, həmçinin rəqəmsal valyuta (kriptovalyuta) bazarında aktivlərin qiymətlərinin artım perspektivləri investorların diqqətini cəlb etməyə bilməzdi.

Kriptovalyutalara investisiya etməklə gəlir əldə etməyin 4 əsas üsulu var:

1. İnvestor strategiyası-kriptovalyutanı aşağı qiymətdə alıb, uzunmüddətli mövqedə bahalaşmasını gözləmək və bahalaşdıqdan sonra satmaq;
2. Treyder strategiyası-kriptovalyutalarla ticarət etmək və onların məzənnə fərqində qazanmaq;
3. Xüsusi mayninq üçün avadanlıqlar almaqla kriptovalyuta əldə etmək. Bu üsul nisbətən daha çox zaman alır və kriptovalyutanın qiymətindən asılı olaraq gəlir gətirir;
4. İCO və İEO-larda iştirak etməklə şirkətlərin (startaplar) daxili valyutası olan-token almaq. Layihə uğurlu olacağı təqdirdə tokenlərin dəyəri qalxır. Lakin real praktikada belə nümunələr çox azdır.

"Hazırda korporativ investorların kriptovalyuta bazarına girməsini gecikdirən əsas faktor beynəlxalq və ya lokal səviyyədə tənzimləmə mexanizmlərinin olmamasıdır. Bəzi ekspertlər düşünür ki, hər hansı inzibati tənzimləmə mexanizmlərinin tətbiq edilməsi bazara neqativ təsir göstərəcək. Kriptovalyuta sektorunun tənzimlənməsi kriptovalyuta bazarında dövriyyənin azalmasına və qiymətlərin enməsinə səbəb olan faktor olsa da, ümumilikdə sektora uzun müddətli mövqedə effektiv təsirini göstərəcək və investorların güvənini təmin edəcək. Çünki tənzimləmələr ümumilikdə kriptovalyuta sektorunda spekulyativ kapitalın çıxmasına səbəb olacaq və bazarda real investisiyaların qalmasını təmin edəcəkdir. Odur ki, kriptovalyuta sektorunun qlobal tənzimlənməsi qaçılmazdır. Bu, sadəcə zaman məsələsidir. Çünki dünya iqtisadiyyatı rəqəmsallaşmaya doğru gedir və bu zaman rəqəmsal valyutalara tələb artacaqdır" (8).

Hər bir dövlətin iqtisadiyyatı daxili siyasəti ilə məhdudlaşmayan, xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafından, eləcə də dünya iqtisadiyyatından bilavasitə asılı olan mürəkkəb mexanizmdir. Dünya iqtisadiyyatında baş verən proseslərin, o cümlədən əmtəə-pul bazarlarındakı vəziyyətin daimi izlənilməsi və nəzarət dairəsində saxlanılması iqtisadi inkişafı şərtləndirən meyarlar sırasında olaraq dövlətin iqtisadi və maliyyə qurumlarının mühüm vəzifələrindəndir.

Hazırda dünya miqyasında təkmilləşən beynəlxalq pul sistemləri, yeni nəsil ödəniş vasitələri, elektron hesablaşmalar və virtual pul vahidləri iqtisadi qloballaşmanı daha da sürətləndirən amillərdir. Pul, elə maddi aktiv, maddi dəyər və ya məhsuldur ki, onsuz heç bir müasir cəmiyyəti, bazar münasibətlərini, əmtəə dövriyyəsini, ticarət, maliyyə institutlarını və iqtisadi təsisatları təsəvvür etmək mümkün deyil.

Virtual pul bazarında iqtisadi və normativ-hüquqi tənzimləmənin olmaması dövlətlərin milli büdcələrindən külli miqdarda vergi məbləğlərinin yayındırılmasına yol açmaqla, vergi ödəməkdən yayınma cinayətlərinin qloballaşmasına səbəb olur və bu əməllərin törədilməsində təqsiri olan

şəxslər barəsində cinayət-hüquqi tədbirlərin görülməsini, iqtisadi cinayətlərlə, o cümlədən vergi cinayətləri ilə mübarizə aparılmasını mümkünsüz edir.

Məhz bu təhlükənin qarşısının alınması məqsədilə dünyanın aparıcı dövlətləri və mərkəzləri kriptovalyutaların qanuni hesablaşma pul vahidlərinə çevrilməsinə mane olmağa çalışırlar. Məsələn, Cənubi Koreya Bitcoin daxil olmaqla, bütün kriptovalyutaların ticarətinə qadağa qoymağa hazırlaşır və bununla əlaqədar olaraq yerli birjalarda virtual valyutalarla ticarəti qadağan edən qanun layihəsi də hazırlanır. İsrailin Mərkəzi Bankının rəhbərliyi Bitcoini valyuta deyil, aktiv adlandıraraq, bu kimi virtual valyutaları real valyuta olaraq qəbul etməyəcəyini və bu trassaksiyaların ölkənin banklarına və onların müştərilərinə yaratdığı riskə nəzarət etmək üçün nizamlamalar hazırlamağın çətin olacağını bildirib.

Çinin Mərkəzi Bankı Bitcoiniun və digər kriptovalyutaların ilkin bazarda emissiyasını qadağan edib və buna son qoyulmasını, təşəbbüskarların isə cəzalandırılmasını tələb edib. Rusiya Mərkəzi Bankı da ölkə ərazisində Bitcoinin tətbiq edilməsi haqqında danışmağın hələ çox tez olduğunu hesab edərək, hazırda adı qeyd olunan rəqəmsal valyutanı federasiyanın ərazisində qanuni maliyyə dövriyyəsi metodu kimi qəbul etməyəcəyini bildirib. ABŞ-da isə əksinə, kriptovalyutalara daha liberal yanaşırlar.

Nəticə

Tədqiqata əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, müəllif dünyada yeni valyuta missiyasını üzərinə götürmək qədər ciddi olan rəqəmsal valyuta barədə geniş araşdırma aparmışdır. O, rəqəmsal valyutanın müsbət və mənfi tərəflərinə diqqət cəlb edərək göstərməyə çalışmışdır ki, hələ bu valyutanı dünya dövlətləri o qədər də mükəmməl hesab etmirlər.

ABŞ-dan başqa digər dövlətlərin ehtiyatlı davranmaları bir daha göstərir ki, rəqəmsal valyutanın meydana gəlməsi dünyada hegemonluğun yeni variantıdır ki, bu da müstəqil dövlətlərin iqtisadi, maliyyə siyasətləri ilə əkslik təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. https://soccerspen.com>what-is-a-digital-currency
2. https://www.mckinseey/com
3. Camalov, R. (2017). “UNEC EKSPERT” jurnalı, dekabr. № 02(04), s.30-31.
4. https://sia.az>news>economy
5. https://banco.az>news>Ilk-defe-bu-olkede-işçilerin
6. https://kriptoinvest.az>tag>reqemsalvalyuta
7. https://www.injuria.az>news>
8. https://kriptoinvest.az>tag

Göndərildi: 20.02.2023 Qəbul edildi: 16.04.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/20/148-150

Sabina Ahmadzade
Baku State University
master student
sabina.ahmadzada@gmail.com

PRINCIPLES AND CRITERIA FOR DETERMINING ARBITRATION CASES

Abstract

Arbitration is a popular method of dispute resolution that is used to resolve a wide range of disputes, from commercial disputes to employment disputes. Unlike traditional litigation, which is often time-consuming and expensive, arbitration provides a more efficient and cost-effective way to resolve disputes. However, in order to the arbitration process to be fair and effective, it is important to establish principles and criteria for determining arbitration cases. The principles and criteria used in determining arbitration cases provide a framework for ensuring that the arbitration process is fair, impartial, and efficient. These principles can include party autonomy, fairness, impartiality, confidentiality, enforceability, efficiency and compliance with the law. Similarly, the criteria for determining arbitration cases can include jurisdiction, admissibility of evidence, burden of proof, interpretation of the contract, remedies, public policy, and applicable law.

Keywords: *arbitration, principle, criteria, arbitration case, litigation, arbitration process*

Səbinə Əhmədzadə
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
sabina.ahmadzada@gmail.com

Arbitrajda baxılan işlərin müəyyən edilməsi prinsipləri və meyarı

Xülasə

Arbitraj, kommersiya mübahisələrindən tutmuş əmək mübahisələrinə qədər geniş spektrli mübahisələri həll etmək üçün istifadə edilən mübahisələrin həllinin məşhur üsuludur. Çox vaxt vaxt aparan və bahalı olan ənənəvi məhkəmə proseslərindən fərqli olaraq, arbitraj mübahisələri həll etmək üçün daha səmərəli və sərfəli üsul təqdim edir. Bununla belə, arbitraj prosesinin ədalətli və effektiv olması üçün arbitraj işlərinin müəyyən edilməsi üçün prinsip və meyarların müəyyən edilməsi vacibdir.Arbitraj işlərinin müəyyən edilməsində istifadə olunan prinsiplər və meyarlar arbitraj prosesinin ədalətli, qərəzsiz və səmərəli olmasını təmin etmək üçün çərçivə yaradır. Bu prinsiplərə partiyanın muxtariyyəti, ədalətliliyi, qərəzsizliyi, məxfiliyi, icra oluna bilməsi, səmərəliliyi və qanuna uyğunluğu daxil ola bilər. Eynilə, arbitraj işlərinin müəyyən edilməsi meyarlarına yurisdiksiya, sübutların məqbulluğu, sübut yükü, müqavilənin şərhi, hüquqi müdafiə vasitələri, dövlət siyasəti və tətbiq olunan qanunlar aid edilə bilər.

Açar sözlər: *arbitraj, prinsip, meyar, arbitraj işləri, çəkişmə, arbitraj prosesi*

Introduction

Establishing principles and criteria for determining arbitration cases can help to promote consistency, clarity, and predictability in the outcomes of arbitration cases. This can increase the credibility and effectiveness of the arbitration process and make it a more viable alternative to traditional litigation. Ultimately, principles and criteria for determining arbitration cases are essential for ensuring that the arbitration process is fair, efficient, and effective in resolving disputes (Gary, Born, 2014: 135).

Here are several principles that are commonly used to determine arbitration cases.

1. ***Party autonomy:*** This principle holds that the parties should have the freedom to choose the arbitrator, the rules of the arbitration, and the language of the arbitration. This allows for a more tailored process that is better suited to the specific needs of the parties.

2. ***Fairness***: The principle of fairness requires that each party has an equal opportunity to present their case and that the decision is based on the merits of the case rather than on bias or prejudice.

3. ***Impartiality:*** The principle of impartiality requires that the arbitrator is neutral and unbiased. This means that the arbitrator should not have any conflict of interest or bias towards either party.

4. ***Confidentiality:*** The principle of confidentiality holds that the arbitration process should be kept private and confidential. This is especially important in disputes involving sensitive or confidential information.

5. ***Enforceability:*** The principle of enforceability requires that the decision of the arbitrator is final and binding and can be enforced by a court of law. This provides certainty and closure for the parties involved (Loukas, 2016: 361).

6. ***Efficiency:*** The principle of efficiency requires that the arbitration process is conducted in a timely and cost-effective manner. This can include using streamlined procedures and limiting the scope of discovery.

7. ***Compliance with the law:*** The principle of compliance with the law requires that the arbitrator follows applicable laws and regulations in making their decision.

As principles determine arbitration cases there are also several criteria that are commonly used to determine arbitration cases (Catherine, Rogers, 2014: 1044)

These include:

1. ***Jurisdiction:*** The arbitrator must have jurisdiction to hear the dispute. This means that the dispute must fall within the scope of the arbitration agreement and that the parties have agreed to submit the dispute to arbitration.

2. ***Admissibility of evidence:*** The arbitrator must determine what evidence is admissible and what evidence is not. This can include evaluating the relevance, reliability, and credibility of the evidence presented.

3. ***Burden of proof:*** The arbitrator must determine which party has the burden of proof and the standard of proof that must be met. The burden of proof typically falls on the party making the claim (Mauro Rubino-Sammartano, 2011: 367).

4. ***Interpretation of the contract:*** If the dispute involves a contract, the arbitrator must interpret the terms of the contract and determine how they apply to the dispute.

5. ***Remedies:*** The arbitrator must determine what remedies are available to the parties. This can include monetary damages, specific performance, or injunctive relief.

6. ***Public policy:*** The arbitrator must ensure that their decision is consistent with public policy. This means that the decision should not be contrary to fundamental principles of justice or morality.

7. ***Applicable law:*** The arbitrator must apply the applicable law to the dispute. This can include the law of the contract, the law of the jurisdiction where the dispute arose, or international law.

These criteria can provide a framework for determining arbitration cases that is consistent with legal principles and promotes fairness and efficiency. However, it is important to note that the specific criteria used in determining arbitration cases may vary depending on the jurisdiction, the type of dispute, and the terms of the arbitration agreement (Douglas, Stephenson, 2001: 756).

Conclusion

Principles and criteria for determining arbitration cases is critically important for several reasons.

First, arbitration is a popular method of dispute resolution that is increasingly being used in a variety of contexts, including commercial, employment, and consumer disputes. Second, principles and criteria for determining arbitration cases promote party autonomy, which is a fundamental

principle of arbitration. Party autonomy allows parties to tailor the arbitration process to their specific needs and preferences, and to resolve disputes in a way that is most beneficial to them. Third, principles and criteria for determining arbitration cases promote efficiency and cost-effectiveness. Unlike traditional litigation, which can be time-consuming and expensive, arbitration provides a more streamlined and efficient way to resolve disputes. Finally, establishing principles and criteria for determining arbitration cases promotes consistency and predictability in the outcomes of arbitration cases.

In summary, establishing principles and criteria for determining arbitration cases is critically important for ensuring that the arbitration process is fair, efficient, and effective. By promoting party autonomy, efficiency, consistency, and predictability, these principles and criteria can help to increase the use and acceptance of arbitration as a method of dispute resolution, and contribute to a more just and equitable society.

References

1. Gary, B., Born. (2014). International Commercial Arbitration, 255 p.
2. Loukas, A., Mistelis. (2016). Arbitration and Contract Law: Common Law Perspectives, 361 p.
3. Catherine, A. Rogers. (2014). Ethics in International Arbitration, 1044 p.
4. Mauro Rubino-Sammartano. (2001). International Arbitration_ Law and Practices, 895 p.
5. Douglas, A., Stephenson. (2001). Arbitration practice in construction contracts-Blackwell Science. 756 p.

Received: 14.02.2023 Accepted: 10.04.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/20/151-155

Nərgiz Talıblı
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
nargizz.taliblii@gmail.com

İPOTEKA BANKÇILIĞI İLƏ BAĞLI RİSKLƏR

Xülasə

İpoteka bankçılığı, ümumiyyətlə, kreditlərin verilməsini, eləcə də təkrar ipoteka bazarı vasitəsilə kreditlərin alınması və satışını əhatə edir. İpoteka bankçılığı ilə məşğul olan bank yaratdığı və ya filiallardan, brokerlərdən və ya müxbirlərdən aldığı kreditləri saxlaya və ya sata bilər. Bank həmçinin kreditlər üzrə xidməti saxlaya və ya sata bilər. İpoteka bankçılığı vasitəsilə banklar bu fəaliyyətlərin istənilən kombinasiyasında iştirak edə bilərlər.

İpoteka bankçılığına dəyişən iqtisadi şərait və yeni qanunvericilik, qaydalar, mühasibat uçotu prinsipləri, tənzimləyici təlimatlar, yoxlama səyləri və qanuni hərəkətlər təsir edir. Çoxsaylı dəyişikliklər son maliyyə böhranı zamanı aşkar edilmiş sistemli problemləri, o cümlədən yaşayış ipoteka kreditlərinin yaradılması və onlara xidmət göstərilməsi ilə bağlı çatışmazlıqları həll etdi.

Açar sözlər: *ipoteka, bank, bazar, risklər, kredit, qiymət, faiz*

Nargiz Talibli
Baku State University
master student
nargizz.taliblii@gmail.com

Risks associated with mortgage banking

Abstract

Mortgage banking generally involves loan originations as well as purchases and sales of loans through the secondary mortgage market. A bank engaged in mortgage banking may retain or sell loans it originates or purchases from affiliates, brokers, or correspondents. The bank may also retain or sell the servicing on the loans. Through mortgage banking, banks can participate in any combination of these activities.

Mortgage banking is affected by changing economic conditions and new legislation, regulations, accounting principles, regulatory guidance, examination efforts, and legal actions. Numerous changes have addressed systemic issues revealed in the recent financial crisis, including deficiencies related to the origination and servicing of residential mortgage loans.

Keywords: *mortgage, banking, market, risks, credit, price, rate*

Giriş

Nəzarət nöqteyi-nəzərindən risk gözlənilən və ya gözlənilməz hadisələrin bankın mənfəətinə, kapitalına, françayzinq və ya müəssisə dəyərinə mənfi təsir göstərməsi potensialıdır. Bank nəzarəti məqsədləri üçün adətən aşağıdakı risk kateqoriyaları müəyyən edilir: kredit, faiz dərəcəsi, likvidlik, qiymət, əməliyyat, uyğunluq, strateji və reputasiya. Bu kateqoriyalar bir-birini istisna etmir. İstənilən məhsul və ya xidmət bankı çoxsaylı risklərə məruz qoya bilər. Risklər də bir-birindən asılı ola bilər və müsbət və ya mənfi əlaqəli ola bilər. Bütün səkkiz risk ipoteka bankçılığı ilə bağlıdır (Syz, Vanini, Salvi, 2008: 38).

Kredit riski

İpoteka bankçılığında kredit riski bir neçə yolla yaranır. Məsələn, verilən və ya göstərilən kreditlərin keyfiyyəti pisləşərsə, bank kreditləri mövcud bazar qiymətləri ilə sata bilməz. Bu aktivlərin alıcıları təklif qiymətlərində endirim edir və ya kredit problemi yaranarsa, onları əldə

etməkdən yayınırlar. Zəif kredit keyfiyyəti həmçinin əlverişli şərtlərin itirilməsi və ya təkrar bazar agentlikləri və ya özəl investorlarla müqavilələrin mümkün ləğvi ilə nəticələnə bilər.

Başqalarına kredit verən banklar üçün kredit riski birbaşa bankın ipoteka xidmət portfelinin bazar dəyərinə və gəlirliliyinə təsir göstərir. Əksər xidmət müqavilələri xidmət göstərənlərdən investorlara əsas borc və faiz ödənişlərini köçürmələrini və əmlak vergilərini və təhlükə sığortası mükafatlarını hətta vaxtı keçmiş borcalanlardan ödənişləri almadığı halda belə cari saxlamağı tələb edir. (Journal of Finance, 2019: 1091-1143). Bu müqavilələr həmçinin bankdan xidmət göstərən banka tam ödənilə bilməyən bahalı yığım səyləri göstərməyi tələb edir. Tələb olunan yığım və inzibati fəaliyyətlərin artması səbəbindən aşağı keyfiyyətli kreditlər üzrə xidmət xərcləri arta bilər (Drechsler, 2021: 79).

Müqavilə əsasında investorlara kredit xidmətləri göstərdikdə və borcalanın öhdəliklərini yerinə yetirməməsi nəticəsində yaranan zərər riskini özündə saxladıqda, bank kredit riskinə də məruz qalır. Müştəri reqres razılaşması əsasında krediti ödəmədikdə, bank adətən bütün kredit itkilərinə görə məsuliyyət daşıyır, çünki o, xidmət göstərilən krediti geri almalıdır.

Kredit riskinin əlaqəli formasına konsentrasiya riski daxildir. Bu risk, risklər coğrafi region, borcalan seqment və ya məhsul növü daxilində cəmləşərsə yarana bilər. Məsələn, əgər xidmət portfeli iqtisadi tənəzzül yaşayan coğrafi ərazidə kreditlərdən ibarətdirsə və ya portfel qeyri-ənənəvi və ya yüksək keyfiyyətli məhsul növlərindən ibarətdirsə, konsentrasiya riski baş verə bilər.

Kredit riski hətta kredit və xidmət satılsa belə mövcud ola bilər. Məsələn, xidmətin sərbəst buraxılması əsasında satılan kreditlər vaxtından əvvəl ödənilməmiş ödəniş müddəalarına əsasən geri alınma və ya geri qaytarılma ehtiyatlarına məruz qala bilər. Əgər bank krediti geri alırsa, bank çox güman ki, alıcıya kreditin qalan nominal dəyərini, eləcə də kreditin dəyərini qaytarmalıdır.

Xidmət aktivi.

Qarşı tərəf öz öhdəliyini yerinə yetirmədikdə bank qarşı tərəfin kredit riskinə məruz qala bilər. İpoteka bankçılıq fəaliyyəti ilə bağlı qarşı tərəflərə broker-dilerlər, müxbir kreditorlar, özəl ipoteka sığortaçıları, satıcılar, sub-servislər və kredit bağlama agentləri daxildir (FFIEC, 2010: 42). Qarşı tərəf maliyyə cəhətdən qeyri-sabit olarsa və ya əməliyyatla bağlı çətinliklər yaranarsa, bank debitor borclarını yığa bilməyəcək və ya başqa yerdə xidmət axtarmağa məcbur ola bilər. Buna görə də, bank mütəmadi olaraq qarşı tərəflərin hərəkətlərini izləməli və maliyyə sabitliyinin müvafiq təhlilini aparmalıdır.

Faiz Riski

Faiz dərəcəsi riskinin qiymətləndirilməsi mürəkkəb, qeyri-likvid hedcinq strategiyalarının və ya məhsulların təsirini, həmçinin faiz dərəcələrindəki dəyişikliklərə həssas olan komissiya gəlirlərinə potensial təsirini nəzərə almalıdır. Müvafiq olaraq, effektiv risklərin idarə edilməsi təcrübələri və aktiv və öhdəlik komitəsi və ya oxşar panel tərəfindən nəzarət yaxşı idarə olunan ipoteka bankçılığı əməliyyatının vacib hissəsidir (OCC Bulletin, 2011-6: 17).

Artan faiz dərəcələri ev alanların daşınmaz əmlak kreditini maliyyələşdirmək istəyini və ya qabiliyyətini azalda bilər. Daha yüksək dərəcələr kreditlərin verilməsinin həcminə mənfi təsir göstərə bilər və gəlirliliyə mənfi təsir göstərə bilər. Bununla belə, artan faiz dərəcələri və onu müşayiət edən aşağı ilkin ödənişlər xidmət gəlirlərini və ipoteka xidmət aktivləri (Management and Supervision, qısaca MSA) portfelinin dəyərini artıra bilər.

MSA-lar mənfi qabarıqlıq adlanan şeyi nümayiş etdirir, yəni İdarəetmə və Nəzarət -nın dəyəri faiz dərəcəsi dəyişiklikləri ilə xətti əlaqədə hərəkət etmir. Faiz dərəcələri aşağı düşdükdə, əvvəlcədən ödəmə sürəti artır və MSA dəyərlərinin azalmasına səbəb olur. Dərəcələr yüksəldikdə, MSA dəyərləri dərəcələr azaldıqda azaldığı qədər artmır (asimmetrik təsir). Faiz dərəcələrindəki dəyişikliklərin MSA-ların ədalətli dəyərinə və bazar qiymətinə təsiri həm dərəcənin dəyişməsinin şiddətindən, həm də MSA dəyər dəyişikliklərinin asimmetrik xarakterindən asılıdır. Faiz dərəcələrinin aşağı düşməsi və ipotekanın yenidən maliyyələşdirilməsi satan bankı mükafatın geri qaytarılmasına məruz qoya bilər. Satıcı bank müəyyən müddət ərzində (investor müqaviləsində göstərildiyi kimi) yenidən maliyyələşdirilən kreditlərin satışından əldə etdiyi mükafatları müsadirə etməli ola bilər.

Likvidlik riski

İpoteka bankçılığında kredit və əməliyyat riskinin zəif tərəfləri, əgər bank investorların və ya sığortaçıların tələblərinə uyğun olaraq kreditləri təmin etmədikdə və ya onlara xidmət göstərmədikdə likvidlik problemlərinə səbəb ola bilər. Nəticədə, bank ipoteka inventarını və ya xidmət hüquqlarını sata bilməyəcək. Bundan əlavə, investor bankdan uyğun olmayan şəkildə sığortalanmış və ya xidmət göstərilmiş kreditlərin ödənilməsini və ya geri alınmasını tələb edə bilər. Xidmətçilər kreditin defolt vəziyyətinə düşdüyü əmlakların ləğvi prosesi zamanı əsas borcun və faizlərin investorlara davamlı köçürülməsini tələb edən yüksək səviyyəli defolt kreditləri səbəbindən artan likvidlik riski ilə üzləşirlər.

Qiymət riski

Qiymət riski alqı-satqı alətlərinin dəyərinə təsir edən bazar amillərindəki dəyişikliklərə (məsələn, faiz dərəcələri, bazar likvidliyi və dəyişkənlik) diqqət yetirir. Faiz dərəcələrindəki dəyişikliklər anbar kreditlərinin və boru kəməri öhdəliklərinin dəyərinə təsir edə bilər və adekvat şəkildə hedcinq edilmədikdə, bazar itkilərinə səbəb ola bilər. Faiz dərəcələrində dəyişikliklərin MSA-ların ədalətli dəyərini aşağı salması riski adətən faiz dərəcəsi riski hesab edilir. Bununla belə, əgər bank öz MSA-larını aktiv şəkildə alıb-satırsa, bu, qiymət riski hesab edilə bilər.

Faiz dərəcələrinin aşağı düşməsi borcalanların daha sərfəli şərtlər axtarmasına və kreditlər bağlanana qədər kredit ərizələrini geri götürməsinə səbəb ola bilər. Müştərilər kredit müraciətlərini bağlamırlarsa, adətən uğursuzluq kimi tanınır, bank məcburi forvard satış öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün kifayət qədər kredit verə bilməyəcək. “Düşmə” səbəbindən bank təkrar bazarda daha yüksək qiymətlərlə əlavə kreditlər almalı ola bilər. Alternativ olaraq, bank, adətən cütləşmə razılaşması kimi tanınan, qarşı tərəfə haqq ödəməklə, ipoteka kreditlərinin çatdırılması üzrə satış öhdəliyinə xitam verə bilər. Artan dərəcələr kifayət qədər boru kəməri hedcinqi mühafizəsi olmadan daha çox kreditin bazardan aşağı faizlə bağlanmasına səbəb ola bilər. Bu kreditlər adətən zərərlə satılır. Boru kəməri menecerləri gələcək dərəcələrə qərəzli baxışlarına əsaslanaraq uyğun olmayan risk mövqeləri tutduqları zaman məzənnə dəyişkənliyi əhəmiyyətli risk yarada bilər.

Əməliyyat riski

İpoteka bankçılığı biznesinin həcmi, dövri xarakteri və mürəkkəbliyi əməliyyat sistemlərinin, proseslərin və personalın imkanlarını gərginləşdirə bilər. Əməliyyat riski daxili nəzarət, informasiya sistemləri, işçilərin bacarığı və dürüstlüyü və ipoteka bankçılıq əməliyyatında iştirak edən əməliyyat proseslərinin funksiyasıdır.

Müvəffəqiyyətli olmaq üçün ipoteka bankçılıq əməliyyatı böyük həcmdə kreditlər üzrə ödənişləri səmərəli şəkildə yaratmalı, satmalı, xidmət göstərməli və emal etməlidir. Uğurlu ipoteka bankçılıq əməliyyatının hər hansı funksiyası şirkət daxilində və ya üçüncü tərəflə müqavilə əsasında həyata keçirilə bilər. Nəzarət olunmayan əməliyyat riskləri banka əhəmiyyətli itkilərə səbəb ola bilər.

İnvestorların rəyləri kreditin düzgün tərtib edilmədiyini göstərirsə, bank krediti geri almalı və ya investorları itkilərə görə kompensasiya etməli ola bilər. Əməliyyat riskini idarə etmək üçün ipoteka bankı şirkəti səriştəli idarəetmə və işçi heyətini işə götürməli, effektiv əməliyyat sistemlərini və daxili nəzarəti təmin etməli və hərtərəfli MIS-dən istifadə etməlidir. Back-ofis emal funksiyaları qeyri-adekvat və ya zəif təlim keçmiş işçilərə qarşı həssasdır və səmərəsizdir. Çatışmayan girov sənədlərinin həddən artıq həddən artıq olması aktivin keyfiyyətinə, toplana bilmə qabiliyyətinə və satış qabiliyyətinə xələl gətirə bilən əməliyyat riskinin digər mənbəyidir. Rəhbərlik bu riski düzgün müəyyən edən və idarə edən nəzarət sistemləri yaratmalı və saxlamalıdır. Bankın çoxlu sayda sənədləri çatışmayan kreditləri varsa, bu kreditləri endirimlə satmaq lazım ola bilər (OCC Bulletin 2011-12: 7).

İpoteka xidmətçiləri əmanət hesablarını idarə edərkən, ödənişləri sıfırladıqda, ödənişləri emal etdikdə və sənədlərin saxlanması fəaliyyətlərini yerinə yetirdikdə əhəmiyyətli əməliyyat riskinə məruz qalırlar. təmin etməlidir.

Əməliyyat riskini məhdudlaşdırmaq üçün bankın məlumat və uçot sistemləri böyük həcmdə məlumatları dəqiq və səmərəli şəkildə emal edə bilməlidir. İT əməliyyat riskinin həm kəmiyyətinə,

həm də keyfiyyətinə təsir göstərə bilər. Çox sayda sənədlərin olması və əməliyyatların yüksək həcminə görə, təfərrüatlı yardımçı kitablar bütün baş kitab hesablarını dəstəkləməlidir.

Uyğunluq Riski

Banklar ipoteka məhsulu seçimi etməzdən əvvəl istehlakçıların ipoteka kreditləri, o cümlədən qeyri-ənənəvi və yüksək keyfiyyətli ipoteka məhsulları haqqında aydın və balanslaşdırılmış məlumata malik olmasını təmin etməlidir. Bank həmçinin öz nümayəndələrinin və ya agentliklərinin istehlakçının hər hansı konkret ipoteka məhsuluna düzgün istiqamət verməməsini təmin etməlidir. Təqdimat materialları, satış nümayəndəlikləri və digər məhsul təsvirləri istehlakçılara ipoteka məhsullarının dəyəri, şərtləri, xüsusiyyətləri və riskləri haqqında məlumat verməlidir ki, bu da istehlakçılara məhsul seçimi qərarlarında kömək edə bilər.

Strateji Risk

İpoteka bankçılığında strateji risklərin idarə edilməsi üzrə qeyri-adekvat təcrübələr bankı məhsulların kəmiyyət və ya keyfiyyətindəki dəyişikliklər, idarəetməyə nəzarət, hedcinq qərarları, alışlar, rəqabət və texnologiya nəticəsində yaranan maliyyə itkilərinə məruz qoya bilər. Bu risklər adekvat şəkildə dərk edilməzsə, ölçülməzsə, izlənilməzsə və idarə olunmazsa, onlar yüksək mənfəət dəyişkənliyi ilə nəticələnə bilər.

Rəhbərlik strateji riski məhdudlaşdırmaq üçün sənayenin iqtisadi dinamikasını və bazar şərtlərini başa düşməlidir. Buraya təşəbbüslərin əsaslı məlumatlara əsaslanmasını təmin etmək üçün ipoteka bankçılıq əməliyyatlarının hər bir əsas seqmentinin xərc strukturunun və gəlirliliyinin başa düşülməsi daxildir (OCC Bulletin, 2013-29: 64).

Reputasiya riski

Bankın ipoteka bankçılıq fəaliyyətinin hər hansı bir hissəsində əməliyyat pozğunluğu və ya ümumi zəiflik bankın nüfuzuna xələl gətirə bilər. Məsələn, üçüncü tərəf investorları üçün kreditlərə xidmət göstərən bir ipoteka bankı investorlar və borcalanlar adından ehtiyatlı davranmaq üçün əməliyyat və inzibati məsuliyyət daşıyır. Müvafiq nəzarət və monitorinq sistemləri olmadan, təhriflər, vəzifə pozuntuları, inzibati xətalar, ödənişlərin toplanması və emalında səhvlər, konfidensial müştəri məlumatlarının açıqlanması və maraqların toqquşması baş verə bilər (Munro, 2005: 248). Bu əməliyyat pozğunluqlarından hər hansı biri biznesin itirilməsi, məhkəmə çəkişmələri, maliyyə itkisi və ya bankın reputasiyasının zədələnməsi ilə nəticələnə bilər.

Ayrı-seçkilik və ya soyğunçuluq praktikası ilə məşğul olan və ya digər şəkildə tətbiq olunan istehlakçı qanun və qaydalarına əməl etməyən banklar ciddi reputasiya riskinə məruz qalırlar. Haqsız və ya aldadıcı kreditvermə praktikasına dair iddialar, hətta üçüncü tərəflər kredit riskini mənimsəsə belə, arzuolunmaz reklam, müştəri şikayətləri və ya məhkəmə çəkişmələrini cəlb edə bilər. Kredit satışı və qeyri-ənənəvi və ya yüksək səviyyəli ipoteka kreditlərinin sekuritləşdirilməsi, əgər borcalanlar və ya investorlar bu kreditlərin risklərini başa düşmürlərsə, reputasiya riskini artıra bilər (9).

Təkrar bazara kredit verən və satan banklar bazarda öz nüfuzlarını qorumaq və gələcək kredit satışlarını dəstəkləmək üçün effektiv anderraytinq və sənədləşdirmə standartlarına əməl etməlidirlər. İnvestisiya hovuzunda olan əhəmiyyətli sayda kreditlər defolt vəziyyətinə düşdükdə, təkrar bazar həmin bank tərəfindən verilən bütün kreditlərlə bağlı narahatlıq yarada bilər (10).Bu defoltlar bankın təkrar bazarda yeni kreditlər satma qabiliyyətinə mənfi təsir göstərə bilər.

Eynilə, qeyri-düzgün icra edilən girovlar dövlət və federal qanunların pozulması ola bilər və nəticədə bankın reputasiyasına mənfi təsir göstərə bilər. Banklar, adətən, bankın kredit verib-verməməsindən və ya hazırda kreditə xidmət göstərməsindən asılı olmayaraq, girov hərəkətləri ilə bağlı mənfi reklamlarla üzləşirlər (11). Çox sayda girovlar, hətta düzgün icra olunsa belə, reytinq agentliyi tərəfindən bankın reputasiyasına və xidmət reytinqinə mənfi təsir göstərə bilər.

Nəticə

Beynəlxalq standartlar hər bir bankdan onun ölçüsünə və əməliyyatlarının mürəkkəbliyinə uyğun effektiv risk idarəetmə sistemini tətbiq etməklə riski müəyyən etməyi, ölçməyi, izləməyi və nəzarət etməyi gözləyir. İpoteka bankçılığı müəssisəsinin uğuru aydın şəkildə ifadə olunmuş

effektiv risk idarəetmə sistemlərindən, o cümlədən düzgün korporativ idarəetmədən, effektiv siyasətlərdən, güclü daxili nəzarətdən, effektiv uyğunluğun idarə edilməsi proseslərindən, müvafiq strateji planlardan və hərtərəfli MIS-dən asılıdır. İpoteka bankçılıq risklərinin idarə edilməsi bankın ümumi risklərin idarə edilməsi çərçivəsinə inteqrasiya edilməlidir. Bu kritik sahələrdən hər hansı birində zəifliklər bankın dəyişən bazar şərtlərinə tez reaksiya vermək qabiliyyətini azalda bilər və bankın maliyyə vəziyyətini təhlükə altına qoya bilər (12).

Düzgün korporativ idarəetmə bankın ipoteka bankçılığı və ipoteka xidməti biznesinin təhlükəsizliyi və möhkəmliyi üçün çox vacibdir. Müvafiq təşkilati struktur, ünsiyyət və hesabat bankın korporativ idarəetməsinin effektivliyini müəyyən edən əsas aspektlərdir. Vəzifələrin bölgüsü həm korporativ idarəetmənin, həm də daxili nəzarətin mühüm xüsusiyyətidir.

Ədəbiyyat

1. Syz, J. Vanini, P., Salvi, M. (2008). Property derivatives and index-linked mortgages. Journal of Real Estate Finance and Economics 36 (1).
2. Journal of Finance (2019). 76 (3), p.1091-1143. December.
3. Drechsler, I., Savov, A. Schnabl, P., (2021). Banking on deposits: Maturity transformation without interest rate risk.
4. FFIEC. (2010). “The Detection and Deterrence of Mortgage Fraud Against Financial Institutions: A White Paper”. February.
5. OCC Bulletin. (2011). “SAFE Act Mortgage Loan Originator Registration Requirements: Notice of Initial Registration Period” (February 3, 2011)
6. OCC Bulletin 2011-12, “Sound Practices for Model Risk Management” (April 4, 2011)
7. 7OCC Bulletin 2013-29, “Third-Party Relationships: Risk Management Guidance” (October 30, 2013)
8. Munro, M., Ford, J., Leishman, C., Karley, N. (2005). Lending to higher risk borrowers:subprime credit and sustainable home ownership. York: JRF
9. https://www.investopedia.com/articles/mortgages-real-estate/10/5-risky-mortgage-loans.asp
10. https://www.oreilly.com/library/view/mortgage-backed-securities-products/9781118044711/h3.html
11. https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0378426616300590
12. https://fcnb.ca/en/guides/consider-the-risks-of-private-mortgages

Göndərildi: 16.02.2023 Qəbul edildi: 12.04.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/20/156-158

Aysun Badalova
Baku State University
master student
aysun.badaloova@gmail.com

THE ESSENCE OF THE SETTLEMENT AGREEMENT CONCLUDED IN THE MEDIATION PROCESS

Abstract

If the parties reach a consent as a result of the mediation process, a settlement agreement is signed. A settlement agreement is an indication of the dispute resolution. The requirements of the legislation should be followed when drafting this agreement, which is concluded through the helping of a mediator. In addition to the rules for concluding a settlement agreement, attention should also be paid to its implementation procedure. Because sometimes in practice, despite the fact that the agreement was concluded based on the consent of both parties, there are cases of refusal to implement it. Therefore, since it is one of the actual issues, in this researching, the nature of the settlement agreement concluded as a result of the mediation process, what powers the agreement gives to the parties and what obligations it imposes have been determined. In addition, what rules should be followed when the agreement is concluded and the implementation stage of the agreement after the conclusion was also touched up on.

Keywords: *mediation session, mediator, settlement agreement, implementation, voluntary*

Aysun Bədəlova
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
aysun.badaloova@gmail.com

Mediasiya prosesində bağlanan barışıq sazişinin əhəmiyyəti

Xülasə

Mediasiya prosesi nəticəsində tərəflər razılığa gəldikləri təqdirdə barışıq sazişi imzalanır. Barışıq sazişi mübahisənin həll edilməsinin göstəricisidir. Mediatorun vasitəçiliyi ilə bağlanan bu razılıq tərtib olunan zaman qanunvericiliyin tələblərinə riayət olunmalıdır. Barışıq sazişininin bağlanma qaydaları ilə yanaşı, onun icra proseduruna da diqqət yetirilməlidir. Çünki bəzən praktikada sazişin hər iki tərəfin razılığına əsasən bağlanmasına baxmayaraq, onun icrasından boyun qaçırma hallarına rast gəlinir. Odur ki, aktual məsələlərdən olduğu üçün bu araşdırmada mediasiya prosesi nəticəsində bağlanmış barışıq sazişinin xarakteri, müqavilənin tərəflərə hansı səlahiyyətləri verdiyi və üzərlərinə hansı öhdəliklər qoyduğu müəyyən edilmişdir. Bununla yanaşı, saziş bağlanan zaman hansı qaydalara əməl edilməli və bağlandıqdan sonra razılaşmanın icrası mərhələsinə də toxunulmuşdur.

Açar sözlər: *mediasiya sessiyası, mediator, barışıq sazişi, icra, könüllük*

Introduction

Mediation is one of the alternative and flexible dispute resolution procedures. The mediator's role is to guide the parties achieving the solutions in disputable matter. Through joint meetings with the parties and separate groups, the mediator helps both parties to clearly define the issues, understand each other's position and approach a solution which is available for two sides. The mediator has only an auxiliary role in this process and their opinions are not binding on the parties. However, if the parties come to an agreement with the proposal of the mediator, a settlement agreement is signed between the parties, directed to implementation and the implementation of this

agreement is mandatory for the parties, as it implies liability for the parties in case of voluntary non-performance.

In the article 1.0.7 of the Law on Mediation of Azerbaijan Republic defines the settlement agreement and states that this act is a written agreement reached between the parties as a result of the mediation process. It is known from the given definition, that the settlement agreement is concluded in written form. Concluding the settlement agreement in written form is one of the main requirements of the law. Failure to comply with this requirement may make it difficult to enforce the agreement in the future (Law on Mediation of Azerbaijan Republic, 2019).

Besides, the requirements can be different depending on the legislation of states. For example, according to German law mediation settlement agreement reached with the assistance of a certified mediator takes the legal nature of a private contract. The mediation code does not contain any requirements regarding the form of this contract. Therefore, an oral agreement is possible according to German law. In practice every mediation settlement agreement is in written form. This is to avoid the inevitable difficulties arising after one party challenges the content of the settlement in the aftermath. Only if the settlement agreement itself is about a legal transaction that legally requires a certain form which the settlement agreement must be signed in this form. For example, the settlement agreement by which one party agrees to transfer or acquire ownership of a plot of land must be recorded by a notary (Wilking, 2020: 14).

In addition to this requirement that the agreement be in writing, common practice stipulates a number of elements that must be specified in the agreement. Some of them are these:

- Identification of the parties: the names, addresses, communication ways of the parties to the disputable matter;
- Summary of the dispute: a brief description about the scope of the dispute;
- Requisites of the mediator: information about the mediator's identity and which organization he or she is a member of;
- Terms of settlement: the specific terms and conditions under which the parties have resolved their differences;
- Payment provisions: details of any payments that must be made by one party to the other;
- Confidentiality provisions: a clause restricting the parties from disclosing the agreement's contents to third parties and determining the liability for violation of breaching the settlement agreement conditions;
- Requisite blocks: space for signitures of parties and date of agreement (3).

The legislation of Azerbaijan Republic, The Law on Mediation is determining the all compulsory elements for the settlement agreement structure. According to article 33 of this law, the settlement agreement structure contains the following information:

- date and location where the contract is drawn up;
- the identity information about the parties;
- subject of the dispute;
- information about the mediator (mediators) and the mediation organization if the mediation process is carried out through a mediation organization;
- conditions accepted by the parties in the direction of dispute settlement, methods and terms of fulfilling those conditions;
- the consequences of non-implementation or improper implementation of the terms of the settlement agreement;
- other conditions in accordance with the Civil Code of Azerbaijan Republic, this Law and other normative legal acts (4).

After the conclusion of the settlement agreement, the next main stage is its implementation and monitoring of the implementation process. For this, first of all, it should be possible to fulfill the obligations in the settlement agreement. For example, if one of the parties undertakes an obligation that is dependent on a third party, prohibited by law or otherwise impossible to perform, problems may arise in the implementation of such a settlement agreement.

It is recommended to consider the quantification of obligations in the settlement agreement. For example, the funds that the parties have to pay must be clearly stated. The settlement agreement should also specify the period of performance of the obligations, so that there is no dispute about this in the future. For example, if one party undertakes to make any payment or perform any work, for the agreement to be valid it must be clear and specify the amount of the payment and the period within which it is to be paid (Smith, 2008: 56-57).

As well, one of the main issues to be noted is how to regulate the implementation of the settlement agreement. Although the settlement agreement is signed by the parties and the mediator, it is the duty of the parties to ensure the implementation of the settlement agreement. At the same time, the mediator must follow the procedure of implementation of the agreement. Unless otherwise stipulated in the contract, the settlement agreement becomes binding for the parties from the day of its signing. The settlement agreement must be executed voluntarily. If the settlement agreement does not specify a separate period between the parties, the settlement agreement must be executed voluntarily within 10 days from the day of signing.

Conclusion

It can be noted as a result for the relevant case, if the parties reach an agreement at the end of the mediation process, the voluntary signing of the reconciliation agreement concluded with the help of the mediator, the importance of following the rules for the structure when the agreement is concluded, and the fact that the agreement is binding for the parties from the moment of signing were taken into account. At the same time, it was tried to determine the period for the voluntary execution of the agreement, and in case of refusal to voluntarily execute it, it creates liability for the parties determined by the legislation.

References

1. Law on Mediation of Azerbaijan Republic. (2019). March 29, No. 1555-VQ, https://www.e-qanun.az/framework/41828
2. Wilking, F. (2020). WLKFEL001 Master of Dispute Resolution, The enforcement and setting aside of mediation settlement agreements: A comparison between German and international commercial mediation.
3. https://www.contractscounsel.com/t/us/mediation-settlement-agreement
4. https://www.e-huquq.az/az/news/mediation/35844.html
5. Smith, L., David, R., Smock. (2008). Managing Mediation Process, United States Institute of Peace, Washington, D.C. ISBN 978-1-60127-037.

Received: 01.03.2023 Accepted: 10.04.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/20/159-163

Rövzə Şaməmmədli
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
rovzash@gmail.com

MÜASİR İNFORMASİYA TEXNOLOGİYALARININ HÜQUQİ BAZASININ TƏHLİLİ

Xülasə

XXI əsrin əvvəllərindən informasiya kommunukasiya texnologiyaları cəmiyyətin və iqtisadiyyatın inkişafına təsir göstərən əsas amillərdən biridir. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqinin səviyyəsi hər bir ölkənin intellektual və elmi potensialının, dövlət idarəçiliyində şəffaflığın və demokratiyanın inkişafının əsas göstəricilərindəndir. İKT-nin tətbiqinin mühüm istiqamətlərindən biri hüquqi-inzibati tənzimləmənin qanunvericilik əsaslarının yaradılmasıdır. İnformasiya qanunvericiliyi, informasiyanın istehsalı, istifadəsi və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi sahəsində qanun, normativ aktların və digər hüquqi nizamlama sənədlərinin məcmusundan ibarətdir. İnformasiya texnologiyalarının geniş tətbiqinin həm mənfi, həm də müsbət xüsusiyyətləri müşahidə edilir. Yeni texnoloji nailiyyətlər informasiya hüququ sahəsinin predmetini genişləndirmiş, informasiya texnologiyaları sahəsində normativ-hüquqi bazasının öyrənilməsini vacib etmişdir. Məqalədə informasiya texnologiyalarının beynəlxalq və milli səviyyələrdə mövcud normativ-hüquqi bazası araşdırılır.

Açar sözlər: *informasiya texnologiyaları, qanun, hüquqi baza, idarəetmə, inkişaf*

Rovza Shamammadli
Baku State University
master student
rovzash@gmail.com

Analysis of the legal basis of modern information technologies

Abstract

From the beginning of the 21st century, information communication technologies and the economy are one of the influencing factors. The application of information and communication technologies is one of the main mechanisms for the development of every high-level intellectual and scientific potential, public administration and democracy. One of the important directions of the application of ICT is the creation of legislative bases of legal-administrative regulation. Information legislation consists of a set of laws, normative acts and other legal regulatory documents in the field of information production, use and application of information and communication technologies. Both negative and positive features of the wide application of information technologies are observed. New technological achievements have expanded the subject of the field of information law and made it important to study the normative-legal basis in the field of information technologies.

The article examines the existing normative-legal basis of information technologies at the international and national levels.

Keywords: *information technology, law, legal framework, management, development*

Giriş

Son illər informasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) ölkəmizdə və dünya dövlətlərinin əksəriyyətində sürətlə inkişaf edərək bütün sahələrdə və eləcə də gündəlik həyatda insan fəaliyyətinin, sosial-iqtisadi münasibətlərin əsas hissəsini təşkil etmişdir. İKT-nin ən yeni

nailiyyətləri idarəetmə, təhsil, səhiyyə, biznes, turizm və bank xidməti kimi sahələrdə tətbiq edilərək cəmiyyətin hər bir üzvünə mövcud imkanlardan faydalanmağa şərait yaratmışdır.

İKT sferası infrastukturunun effektiv formalaşması və idarə olunması xüsusiyyətləri AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutunda tətqiq olunur. İnstitutun əsasını 1971-ci ildə AMEA Kibernetika İnstitutunun nəzdində yaradılmış Avtomatlaşdırılmış İdarəetmə Sistemləri Şöbəsi (AİS Şöbəsi) təşkil edir. 1982-ci ildən AİS Şöbəsi sərbəst hüquqi şəxs kimi fəaliyyət göstərir. 1997-ci ildə AİS Şöbəsinin əsasında İnformasiya-Telekommunikasiya Elmi Mərkəzi (İTEM) yaradılmışdır. 21 may 2002-ci ildə İTEM-nin əsasında İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu təşkil olunmuşdur. İnstitutun əsas fəaliyyət istiqamətlərinə informasiya cəmiyyətinin elmi-nəzəri problemlərinin araşdırılması, informasiya mədəniyyətinin formalaşması problemləri, informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması problemləri, informasiya müharibəsi texnologiyalarının araşdırılması və s. aiddir (1).

Dünyanın qabaqcıl ölkələrinin təcrübəsi sübut edir ki, elm, təhsil və iqtisadiyyatı əhatə edən sistemli siyasət hər bir ölkənin davamlı və dayanıqlı inkişafının başlıca təminatçısıdır. Bu siyasətin aparıcı qüvvəsi olan informasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) son illər sürətlə inkişaf edərək bütün sahələrdə və gündəlik həyatda insan fəaliyyətinin, sosial-iqtisadi münasibətlərin tərkib hissəsinə çevrilmişdir. İKT-nin ən yeni nailiyyətləri idarəetmə, təhsil, səhiyyə, biznes, turizm və bank xidməti kimi sahələrdə tətbiq edilərək cəmiyyətin hər bir üzvünə mövcud imkanlardan faydalanmağa şərait yaradır. Bu baxımdan yeni texnologiyalar üzrə dövlət siyasəti cəmiyyətin ictimai və siyasi təfəkkürünü qabaqlamalı, yaxın onilliklər üçün bu istiqamətdə görüləcək işlərin strateji xəttini müəyyənləşdirməlidir. Azərbaycan Respublikasında da İKT sahəsinin inkişaf etdirilməsi üzrə dövlət siyasəti bu prinsip üzərində qurulur və beynəlxalq təcrübəyə əsaslanır (2). Azərbaycanda XXI əsrdə informasiya cəmiyyətinə keçid və onun yaradılması, elektron hökumətin formalaşdırılması və intellektual səviyyənin inkişafı sayəsində neft sektorundan sonra prioritet sahə hesab olunan informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sahəsi ölkənin sosial-iqtisadi həyatına son illər daha ciddi nüfuz etmişdir. Müasir rabitə və informasiya texnologiyaları, ölkənin müxtəlif sferalarının inkişafı, əhalinin intellektinin yüksəldilməsi, həmçinin dünyada baş verən inteqrasiya proseslərinə daha aktiv cəlb olunması istiqamətində respublikamızın qarşısında yeni imkanlar yaratmışdır (3).

İnformasiya texnologiyalarının belə sürətli inkişafı halında onun hüquqi bazasının öyrənilməsi ən vacib məsələlərdəndir. Bu minvalla dövlətin qarşısında duran əsas məqsədlər kimi İKT sahəsində hüquqi bazanın yaradılması, insan faktorunun inkişafı, vətəndaşların məlumat almaq, onu yaymaq və istifadə etmək hüquqlarının əldə edilməsi, elektron hökumətin, elektron biznesin formalaşması, ölkənin iqtisadi, sosial və intellektual imkanlarının təkmilləşdirilməsi, biliklərə əsaslanan, rəqabətə davamlı istehsalın qurulması kimi əsas məsələlər daxildir. Respublikada rabitə və informasiya texnologiyaları sahəsinin inkişafının sürətləndirilməsi, bu sahə üzrə normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilərək Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğunlaşdırılması, telekommunikasiya və poçt xidmətləri bazarının daha da liberallaşdırılması və özəl sektorun inkişafı məqsədilə mühüm işlər görülmüşdür.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 21 oktyabr 2005-ci il tarixli Sərəncamı ilə «Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2005-2008-ci illər üçün Dövlət Proqramı» («Elektron Azərbaycan») təsdiq edilmişdir. Dövlət proqramının məqsədi Milli Strategiyadan irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsi, respublikanın informasiya cəmiyyətinə keçidinin təmin edilməsi, İKT-nin inkişafını və geniş tətbiqini təmin etmək yolu ilə informasiya və biliklərə əsaslanan, rəqabətə davamlı iqtisadiyyatın qurulması və inkişaf etdirilməsi üçün zəminin formalaşdırılması, dövlət idarəetmə mexanizmlərinin səmərəliliyinin artırılması və qərarların qəbulu prosesində vətəndaşların və sosial institutların iştirakı imkanlarının genişləndirilməsi, cəmiyyətin informasiya məhsulu və xidmətlərinə olan tələbatının dolğun ödənilməsidir. Dövlət Proqramında qoyulmuş məqsədlərə çatmaq üçün aşağıdakı məsələlərin həlli nəzərdə tutulmuşdur:

- respublikada müasir informasiya və kommunikasiya infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi, fiziki və hüquqi şəxslərin dövlət orqanlarının fəaliyyəti haqqında məlumatlara, həmçinin

dövlət, ictimai və sahə informasiya resurslarına çıxışının genişləndirilməsi, informasiya və kommunikasiya xidmətlərinin genişləndirilməsi və onların keyfiyyətinin artırılması;
- dövlət idarəçiliyinin bütün səviyyələrində İKT həllərinin tətbiqi, dövlət informasiya sistemləri və resurslarının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi;
- vahid texnoloji standartlar əsasında dövlət informasiya resursları və sistemlərinin inteqrasiyasının təmin edilməsi, dövlət orqanları arasında etibarlı və təhlükəsiz informasiya mübadiləsinin həyata keçirilməsi üçün vahid konfidensial multiservis şəbəkəsinin inkişaf etdirilməsi, təşkilati-texniki, texnoloji tədbirlərin həyata keçirilməsi və müvafiq mühitin formalaşdırılması;
- dövlət orqanlarının göstərdiyi xidmətlərin operativliyinin və keyfiyyətinin, habelə dövlət idarəetmə mexanizmlərinin səmərəliliyinin artırılması üçün "E-hökumət" həllərinin geniş tətbiqi, "bir pəncərə" prinsipi əsasında elektron xidmətlərin təşkili;
- müasir inkişaf tələblərinə uyğun olaraq, sahə üzrə normativ hüquqi bazanın - təkmilləşdirilməsi;
- sahə üzrə standartlaşdırma və sertifikatlaşdırmanın beynəlxalq təcrübəyə uyğun həyata keçirilməsi;
- müasir İKT ixtisasları üzrə mütəxəssis hazırlığının keyfiyyətinin artırılması;
- İKT xidmət və məhsullarının istehsalının inkişaf etdirilməsi və ixrac potensialının artırılması;
- yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi, sahə üzrə xidmətlərin, o cümlədən poçt və telekommunikasiya (o cümlədən peyk rabitəsi) xidmətlərinin genişləndirilməsi və keyfiyyətinin yüksəldilməsi;
- poçt şəbəkəsi vasitəsilə poçt-maliyyə xidmətlərinin həyata keçirilməsinin inkişaf etdirilməsi;
- e-ticarət, e-səhiyyə kimi mütərəqqi fəaliyyət formalarının inkişaf etdirilməsi;
- "rəqəmsal geriliyin" azaldılması üçün tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- informasiya cəmiyyətinin qurulması istiqamətində vahid elmi-texniki və innovasiya siyasətinin həyata keçirilməsi;
- informasiya cəmiyyətinin qurulması üzrə görülən işlərə ictimai nəzarətin təmin edilməsi (4).

İnformasiya texnologiyalarının hüquqi bazasından danışarkən qanunvericiliyimizdə İKT sahəsində qəbul edilmiş hüquqi aktları qeyd etmək zəruridir. Belə aktlara aşağıdakıları aid etmək olar:

- “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında”
- Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
- “Milli təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
- “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
- “Kütləvi İnformasiya vasitələri haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
- “Fərdi məlumatlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
- “Məlumat toplularının hüquqi qorunması haqqında” Azərbaycan Republikasının Qanunu;
- “Ətraf mühitə dair informasiya almaq haqqında” Azərbaycan Republikasının Qanunu və s.

İnformasiya texnologiyalarının dövlətin və cəmiyyətin müxtəlif sferalarında geniş şəkildə tətbiq edilməsi zamanı yaranan münasibətlərin tənzimlənməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. AR Prezidenti, Nazirlər Kabineti və digər müvafiq mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları səviyyəsində "Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər)"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı bu sahədə qəbul edilmiş ən önəmli sənədlərdən biri hesab olunur. Milli Strategiya informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə və onun genişləndirilməsi sahəsində dövlətin siyasətini əks etdirir, əsas məqsəd və vəzifələri, prioritetləri və fəaliyyətin əsas istiqamətlərini müəyyən edir. Strategiya cəmiyyətin tələblərini, qabaqcıl dünya təcrübəsini nəzərə alır və ölkənin inkişafına, demokratik cəmiyyət quruculuğuna, Azərbaycanın beynəlxalq aləmə inteqrasiya olunmasına xidmət edir.

Milli Strategiyanın əsas məqsədi informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından geniş istifadə etməklə ölkənin demokratik inkişafına kömək etmək və informasiya cəmiyyətinə keçidi təmin etməkdir. Milli Strategiyanın əsas vəzifələri sırasında aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- informasiya cəmiyyətinin hüquqi əsaslarının yaradılması və inkişaf etdirilməsi;
- cəmiyyətdə insan amilinin inkişaf etdirilməsi, vətəndaşların keyfiyyətli təhsil, tibbi
- xidmət və sosial təminatlar alması üçün əlverişli şəraitin yaradılması;
- vətəndaşların və sosial institutların məlumat almaq, onu yaymaq və istifadə etmək
- kimi hüquqlarının təmin edilməsi üçün müvafiq mühitin yaradılması;
- effektiv, şəffaf və nəzarət oluna bilən dövlət idarəetməsi və yerli özünüidarəetmənin
- həyata keçirilməsi, elektron hökumətin yaradılması, elektron ticarətin
- formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi;
- ölkənin iqtisadi, sosial və intellektual potensialının möhkəmləndrilməsi, informasiya
- və biliklərə əsaslanan, rəqabətə davamlı iqtisadiyyatın qurulması, informasiya və bilik
- bazarının yaradılması və inkişaf etdirilməsi;
- xalqın tarixi, ədəbi və mədəni irsinin qorunub saxlanması və onun geniş təbliği;
- inkişaf etmiş informasiya və kommunikasiya infrastrukturunun yaradılması, vahid
- milli elektron informasiya məkanının formalaşdırılması, informasiya və
- kommunikasiya xidmətlərinin genişləndirilməsi;
- ölkənin informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması;
- ölkənin ümumdünya elektron informasiya məkanına inteqrasiyası;
- milli proqram vasitələrinin yaradılması, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları məhsullarının istehsalının (İKT-sənayesinin) inkişaf etdirilməsi;
- ölkənin "rəqəmsal geriliyinin" aradan qaldırılması (5).

İnformasiya texnologiyalarının tənzimlənməsi sahəsində milli qanunvericiliklə yanaşı, beynəlxalq və regional təşkilatlar tərəfindən qəbul olunan konvensiyalar, bəyannamələr, xartiyalar, direktivlər, model qanunlar da dövlətin informasiya təhlükəsizliyi sahəsində hüquqi siyasətinin müəyyən olunmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə sənədlər sırasında aşağıdakıları göstərmək olar:

- BMT-nin Ümumdünya insan hüquqları Bəyannaməsi (1948)
- KİV və insan hüquqları haqqında Avropa Şurası Bəyannaməsi (1970)
- Yeni informasiya texnologiyaları sahəsində Avropa siyasəti haqqında Bəyannamə (AŞ,1999)
- İnternetdə informasiya mübadiləsi azadlığı haqqında Bəyannamə (AŞ,2003)
- Rəqəmsal irsin mühafizəsi haqqında Xartiya (YUNESKO, 2003)
- İnternet iqtisadiyyatının gələcəyinə dair Seul Bəyannaməsi (İƏiT, 2008)

Nəticə

Sonda belə nəticəyə gələ bilərik ki, İKT sahəsində hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, digər dövlətlərlə beynəlxalq əməkdaşlığın təmin edilməsi, bu sahədə yaranan münasibətlərin tənzimlənməsində səmərəliliyi artıracaq, İKT-nin dövlətin əksər sektorlarında tətbiqini genişləndirəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. https://science.gov.az/az/institutes/3
2. Abbasov, Ə. (2009). Azərbaycan Respublikası rabitə və informasiya texnologiyaları naziri, Azərbaycan. 8 may, 5 s.
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentin İşlər İdarəsi Prezident Kitabxanası. https://www.preslib.az/
4. "Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2010 - 2012-ci illər üçün Dövlət Proqramı"nın (Elektron Azərbaycan)" təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. https://e-qanun.az/framework/19936

5. "Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər)"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. https://e-qanun.az/framework/1969

Göndərildi: 12.02.2023 Qəbul edildi: 08.04.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/20/164-167

Firuzə Bağırova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti nəzdində
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kolleci
fbaqirova2014@gmail.com

PEDAQOJİ ÜNSİYYƏT, ONUN SOSİAL-PSİXOLOJİ MEXANİZMLƏRİ VƏ MÜƏLLİM-ŞAGİRD MÜNASİBƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə pedaqoji ünsiyyət mövzusu əhatəli şəkildə araşdırılmış və diqqət daha çox ona yönəldilmişdir ki, düzgün qurulmayan pedaqoji ünsiyyət qorxu, inamsızlıq yaradır, diqqətin, hafizənin, iş qabiliyyətinin zəifləməsinə səbəb olur. Müəllif araşdırmasında qeyd etmişdir ki, pedaqoji ünsiyyət şübhəsiz tətbiq olunan vasitələrin səmərəliliyndən də asılıdır. O vasitələr elə seçilməlidir ki, ünsiyyətin məqsədini həyata keçirməyə imkan verməklə yanaşı, qarşılıqlı münasibətin və təsirin səmərəliliyini təmin etsin, fikir mübadiləsinə və qarşılıqlı anlamaya şərait yaratsın.

Açar sözlər: *pedaqoji ünsiyyət, müəllim, şagird, təlim, psixoloji bağ*

Firuza Baghirova
Under the Azerbaijan State Pedagogical University
Azerbaijan State Pedagogical College
fbaqirova2014@gmail

Pedagogical communication, its social-psychological mechanisms and teacher-student relationships

Abstract

In the article, the topic of pedagogical communication is comprehensively investigated and attention is focused on the fact that improper pedagogical communication creates fear, mistrust, and weakens attention, memory, and work ability. The author noted in his research that pedagogical communication undoubtedly depends on the efficiency of the applied tools. Those tools should be chosen in such a way that, in addition to enabling the realization of the purpose of communication, they ensure the efficiency of mutual relations and influence, create conditions for exchange of ideas and mutual understanding.

Keywords: *pedagogical communication, teacher, student, training, psychological bond*

Giriş

Pedaqoji ünsiyyət müəllimin şagirdlərlə təlim və tərbiyə prosesində həyata keçirdiyi peşə ünsiyyətidir. Bu cür ünsiyyət hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətin formalaşması üçün şərait yaradılmasına yönəlmiş olur, kollektivdəki sosial-psixoloji prosesləri idarə etməyə və səmərəli psixoloji iqlim yaratmağa imkan verir. Ona görə də hər bir müəllimin pedaqoji ünsiyyətin mahiyyəti, onun sosial-psixoloji mexanizmləri ilə dərindən tanış olması və şagirdlərlə birgə fəaliyyəti zamanı ondan lazımi şəkildə istifadə etməsi zəruridir.

Pedaqoji ünsiyyət ümumiyyətlə ünsiyyətin bütün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. “Ünsiyyətin əsas xüsusiyyətləri isə bunlardır:

1) adamlar arasında informasiya mübadiləsi; 2) adamlar arasında qarşılıqlı təsir prosesi; 3) adamların bir-birini qavraması və bunun əsasında bir-birini anlaması” (1).

Pedaqoji ünsiyyət müxtəlif məqsədlər daşıya bilər: fərdi-idraki (nə isə yeni bir şeyi öyrənmək, təlimat almaq), emosional (qiymətləndirmək, münasibəti bildirmək, təəssüratı bölüşmək). Pedaqoji ünsiyyət zamanı məqsəd sadəcə olaraq elə ünsiyyətə girişmək, ünsiyyət saxlamaqdan da ibarət ola

bilər (məsələn, kiminləsə birgə olmaq, söhbət etmək). Bu cəhət şagirdlərin ünsiyyət fəaliyyətində özünü aydın şəkildə göstərir. Psixoloji tədqiqatlar göstərmişdir ki, kiçik məktəblilər üçün müəllim və yoldaşları ilə ünsiyyət xatirinə ünsiyyətə girmək xarakterik haldır.

Onlarda ünsiyyət kifayət dərəcədə seçici xarakter daşımır. Kiçik məktəblilər heç də həmişə ünsiyyətlərinin məqsədini dərk edə bilmirlər. Yuxarı siniflərə keçdikcə şagirdlərin ünsiyyətində seçicilik müşahidə olunmağa başlayır.

Pedaqoji ünsiyyətin məzmununa gəldikdə bunu ünsiyyət prosesində müəllim və şagirdin bir-birilə informasiya mübadiləsi təşkil edir. Ünsiyyətin məzmunu təlim prosesində müəllimin qarşıya qoyduğu məqsədlə müəyyən edilir. Ünsiyyət vahid məqsədə yönəlmədən, vahid məqsəd güdmədən səmərəli nəticə verməyəcəkdir.

“Pedaqoji ünsiyyətin səmərəliliyi onun motivlərindən də asılıdır. Motivin düzgünlüyü və dərk edilmiş xarakter daşıması pedaqoji ünsiyyətin gedişini şərtləndirir. Pedaqoji ünsiyyət, şübhəsiz tətbiq olunan vasitələrin səmərəliliyindən də asılı olur. O vasitələr elə seçilməlidir ki, ünsiyyətin məqsədini həyata keçirməyə imkan verməklə yanaşı, qarşılıqlı münasibətin və təsirin səmərəliliyini təmin etsin, fikir mübadiləsinə və qarşılıqlı anlaşmaya şərait yaratsın” (2).

Pedaqoji ünsiyyət, şübhəsiz tətbiq olunan vasitələrin səmərəliliyindən də asılı olur. O vasitələr elə seçilməlidir ki, ünsiyyətin məqsədini həyata keçirməyə imkan verməklə yanaşı, qarşılıqlı münasibətin və təsirin səmərəliliyini təmin etsin, fikir mübadiləsinə və qarşılıqlı anlaşmaya şərait yaratsın.

Nəhayət, pedaqoji ünsiyyət müvafiq normalar çərçivəsində getməlidir. Müəyyən normaların gözlənilməməsi bir növ pedaqoji ünsiyyətin səmərəliliyini itirir və ünsiyyət istənilən nəticə vermir. İdarəetmə ilə bağlı olaraq sosial psixologiyada beş cür rəhbərlik üslubu qeyd olunur:

1. Avtokratik
2. Avtoritar
3. Demokratik
4. Laqeyd (etinasız, liberal)
5. Qeyri-sabit (ardıcıl olmayan) rəhbərlik üslubu.

Adətən, avtokratik və avtoritar rəhbərlik üslubuna malik olan müəllimlər pedaqoji ünsiyyətin təşkilində demək olar ki, eyni mövqe tuturlar. Bu cür rəhbərlik üslubuna malik olan müəllimlər şagirdlərə yalnız obyekt kimi yanaşırlar. Şagird ünsiyyətin bərabər hüquqlu tərəf müqabili kimi qəbul edilmir. Belə müəllimlər həmişə hökmran olmağa çalışırlar. Onlarla ünsiyyət zamanı şagirdlər təşəbbüskarlığı itirirlər. Bu cür ünsiyyət üsuluna malik olan müəllimlər ünsiyyət zamanı şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini göstərsələr də, tamamilə qeyri-real model qurur, həmin fərqi olduqca şişirdir, real hesab edirlər. Şagird başqalarına nisbətən bir qədər fəal olduqda, müəllimin gözündə iğtişaşçı kimi, bir qədər passiv olduqda isə tənbəl, avara kimi görünür. Belə müəllimlər üçün neqativ ustanovka, başqa sözlə şagirdə qarşı qeyri-şüuru, pis münasibət xarakterik haldır. Bu cür müəllimlər ünsiyyətdə seçici, qiymətləndirmədə isə subyektiv olurlar. Ona görə də bu cür ünsiyyət üslubu səmərəli xarakter daşıya bilmir.

“Bu sahədə tədqiqat aparan alimlərin əksəriyyəti ən səmərəli ünsiyyət üslubu kimi demokratik üslubu qeyd edirlər. Belə rəhbərlik üslubunda şagird obyekt kimi qavranılır. Bu cür rəhbərlik üslubuna malik olan müəllim şagird kollektivi ilə razılaşır. Qərar qəbul edərkən kollektiv və onun liderinin təklifini nəzərə alır. Məktəblilərin müstəqilliyini boğmur, şagirdlərə daima xahiş, məsləhətlə yanaşır, müsbət emosional əlaqəyə üstünlük verir. Bu cür ünsiyyət üslubuna malik olan müəllimlər şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini və şəxsi təcrübələrini, fəallıq və tələbatlarını nəzərə almağa çalışırlar. Belə müəllimlərdə neqativ hal olmur və ya onu təzahür etdirmirlər. Onlar qiymətləndirmədə obyektiv təmas yaratmaqda isə təşəbbüskardırlar. Təcrübə göstərir ki, şagirdlərlə qarşılıqlı münasibətdə pedaqoji ünsiyyətin demokratik üslubundan istifadə edən müəllimlərlə şagirdlər arasında olduqca səmərəli təmas yaranır. Şagirdlər bu cür müəllimlərlə ünsiyyətə can atır, onlardan hər cür köməklik gözləyirlər” (3).

Məlum olduğu kimi müasir dövrümüzdə müəllimin ənənəvi fəaliyyətində dəyişikliklər baş verib. İndi müəllimin mövqeyi bələdçi (fasilitor), aparıcı (istiqamətverən) bir mövqedir.

Əslində bu, müəllim liderliyinin yeni tipidir. Bu liderlik müəllimlə şagirdin təhsilin məqsədinə nail olmağa yönəldilmiş birgə fəaliyyətinə əsaslanır. Müəllim sistemli, ardıcıl və məqsədyönlü şəkildə əməkdaşlıq edir: problemli vəziyyəti təşkil edir, tədqiqat məqsədlərinin qoyulmasında şagirdlərə istiqamət verir, bunların həllində metodik kömək göstərir, biliklərin əldə edilməsi və mənimsənilməsi yollarını öyrədir. Şagird isə müəllimin istiqamətinə əsasən fəaliyyət göstərir. O, fəaliyyətə məcbur edilmir, sadəcə təhrik olunur. Onun mövqeyi kəşf edən, tədqiqatçı xarakteri daşıyır. Ona görə də müəllimin istiqaməti üzrə kiçik tədqiqatlara qoşulur, araşdırmalar aparır, konkret nəticələrə gəlir. Şagird gəldiyi nəticələrini qiymətləndirməklə bir daha ona əmin olur.

“Müəllim-şagird münasibətlərinin humanistləşdirilməsi müasir dövrdə böyük əhəmiyyətə malikdir. Məktəblərdə illər boyu bərqərar olmuş ənənəvi “müəllim-şagird” münasibətlərinin bir çoxu müasir şəraitdə artıq öz əhəmiyyətini itirmişdir. Ənənəvi “müəllim-şagird” münasibətlərində şagird bütün yaş dövrlərində təkcə uşaq sayılmırdı. Həm də ona çox vaxt sadəcə olaraq təlim prosesinin obyekti kimi yanaşırdılar, avtoritar tərbiyə üsullarından, bu və ya digər məqsədə nail olmaq üçün müxtəlif “təzyiq vasitələrindən” istifadə edirdilər” (4).

Bu gün bərqərar olmuş pedaqoji təfəkkür baxımından şagird təlim prosesinin sadəcə olaraq obyekti deyil, həm də subyektidir. Əməkdaşlıq pedaqogikasının nailiyyətləri göstərir ki, dərsdə əsl yaradıcılıq məktəbinin əsas vəzifələrindən birinə çevrilməlidir.

Müəllim və şagird tərəf-müqabilidir. Tərbiyə işində neqativ demoqrafik təsirlərin səmərəli yollarla aradan qaldırılması məhz onların qarşılıqlı münasibətlərinin xarakterindən asılıdır. Müasir dövrdə insan amilinin xüsusi, sosial-pedaqoji əhəmiyyət kəsb etdiyi bir şəraitdə “müəllim-şagird” münasibətlərinin humanistləşdirilməsi məktəbin əsas vəzifələrindən birinə çevrilməlidir.

Şagirdlərin daxili aləmini düzgün başa düşməyən müəllimlər onların hislərini, davranış motivlərini çox vaxt yanlış, birtərəfli ölçülərlə qiymətləndirirlər. Xüsusilə, VII-VIII siniflərdə bu cəhətdən ciddi nöqsanlar özünü göstərir. Müəyyən edilmişdir ki, aşağı siniflərdə müəllimlər hislərini, davranış motivlərini nisbətən düzgün qiymətləndirməsələr də, yuxarı siniflərdə onların daxili aləmlərini başa düşmək üçün mühüm əhəmiyyətə malik olan cəhətləri səriştə ilə təhlil edə bilmirlər.

Bu təsadüfi olmayıb, ilk növbədə, onunla bağlıdır ki, şagirdlər böyüyüb, yaşa dolsalar da, müəllimlər yaşın, yaşlılıq hissinin və meylinin möcüzələri ilə hesablaşmırlar, çox vaxt IV sinifdə olduğu kimi, VII və ya IX sinif şagirdini yenə də uşaq sayırlar. Yeniyetmələrlə “uşaq formalarında” ünsiyyətə girirlər, onların davranış və rəftarını da elə bu üsullarla idarə etməyə çalışırlar. Halbuki 10-11 yaşlarında şagirdlərdə yaşlılıq hissi və meyli formalaşır. Onlar yaşlı adamlar kimi geyinməyə, bəzənməyə, danışmağa, hətta gün keçirməyə başlayırlar. Şagirdlərin mənlik şüuru, əxlaqi şüuru köklü sürətdə dəyişir, onların ünsiyyət tələbatlarında yeni cəhətlər əmələ gəlir.

Müəllimlər yeniyetməlik yaşı dövründə şagirdlərlə öz münasibətlərini yaşın özünün məntiqi əsasında qurmalıdır. Müəllimlər şagirdlərin yaşlanması prosesinin xüsusiyyətlərini nəzərə almadıqda, onların daxili aləmini başa düşə bilmir, davranış motivlərini düzgün qiymətləndirmir, bu zəmində də çox vaxt onların qarşılıqlı münasibətlərində bütövlükdə sinfin psixoloji iqliminə mənfi təsir göstərən ixtilaflar əmələ gəlir.

Təlimdə yaxşı nəticələrin əldə olunması üçün psixoloji xüsusiyyətləri dərindən bilmək vacibdir. Müəllim bütün hallarda, xüsusən “müəllim-şagird” münasibətlərinin qurulmasında pedaqoji taktı-nəzakəti, onun davranışına verilən etik tələbləri gözləməli, şagirdlərin şərəf və ləyaqətinə hörmət bəsləməli, onlara münasibətdə ədəblə davranmalıdır.

“Müəllim və şagird arasında qarşılıqlı hörmət olmalıdır ki, müəllim şagirdə sevgi-məhəbbətlə və eyni zamanda ciddi yanaşmalıdır. Müəllim şagirdi bir şəxsiyyət kimi görməli, onun mənliyinə, şəxsiyyətinə toxunan söz deməməli, hərəkət etməməlidir. Nə qədər sözə baxmayan, nadinc şagird olsa belə, müəllim özünün pedaqoji metodlarından istifadə edib, xoş, isti münasibət yaratmalıdır” (5).

Müəllimin əsas vəzifəsi təkcə şagirdlərə öz fənnini tədris etməklə bitmir, eyni zamanda onların psixologiyasının inkişafını da sürətləndirir. Çünki müəllim pedaqoq olmaqla yanaşı, həm də psixoloqdur. Psixoloji bağların yaranmasında başlıca formalardan biri də yaş xüsusiyyətlərinin

nəzərə alinmasıdır. Hər yaş kateqoriyasının özünəməxsus davranış tərzi var. Yəni, həmin yaş xüsusiyyətinə sahib olan şagirdlərlə hansı dildə danışmaq, hansı qaydaları tətbiq etmək müəyyən yaşlarda özünü ayrı-ayrı formalarda büruzə verir.

Müəllim-şagird münasibətlərində başlıca amillər sırasında göz kontaktı da mühüm rol oynayır. Müəllim sinfə daxil olarkən şagirdin davranışından, göz kontaktından onun dərsə hazır olub-olmamasını müəyyən edə bilir.

Göründüyü kimi, müəllimlik peşəsi təkcə öz fənnini tədris etməklə bitmir. Bu peşə müəllim adını daşıyan şəxsdən pedaqoji fəaliyyət tələb etməklə yanaşı, ondan insani keyfiyyətlərinin olmasını, psixoloji biliklərə yiyələnməyi, şagirdlərlə ünsiyyətdə etik-estetik mədəniyyəti şamil etməyi tələb edir.

Nəticə

Aparılan tədqiqat işləri göstərir ki, pedaqoji ünsiyyətin səmərəliliyi onun motivlərindən də asılıdır. Motivin düzgünlüyü və dərk edilmiş xarakter daşıması pedaqoji ünsiyyətin gedişini şərtləndirir. Pedaqoji ünsiyyət müvafiq normalar çərçivəsində getməlidir. Müəyyən normaların gözlənilməsi bir növ pedaqoji ünsiyyətin səmərəliliyini itirir və ünsiyyət istənilən nəticəni vermir. Müəllimin kommunikativ fəaliyyətinin öyrənilməsi göstərir ki, pedaqoji ünsiyyətin xarakteri və məzmunu müxtəlif amillərlə şərtlənir. Bunlardan müəllimin fərdi ünsiyyət üslubunu, mövqeyini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Ədəbiyyat

1. https://lDHK.edu.az>e-IDHK>uploads>Pedaqoji
2. https://www.azkurs.org>movzu-12-ali-mekteb-muellim
3. https://kafkazh.com>pedaqoji-unsiyyetin-psixoloji-m
4. https:www.celilabad-adpu.az>movzu_13(1)
5. https://www.tehsil.biz>news>Millim-agird-mnasibtlri

Göndərildi: 20.02.2023 Qəbul edildi: 31.03.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/20/168-170

Məlahət Əsədova
Bakı, Azərbaycan
emalahat@gmail.com

MARKETİNQ KONSEPSİYALARI

Xülasə

Məqalədə marketinq konsepsiyaları və onların düzgün həyata keçirilmə yollarından bəhs edilir. Bəzi mənbələr bu konsepsiyaların bəzilərinin artıq köhnəldiyini deyir. Amma marketoloqlar düzgün tətbiq olunduğu halda bəzi konsepsiyaların hələ də işlənə biləcəyini diqqətə çatdırır. Bu konsepsiyanın mahiyyətini bazarın, istehlakçının tələbatının, alış motivlərinin və davranışının öyrənilməsi və bu tələbatı rəqib müəssisələrə nisbətən daha dolğun ödəyə bilən məhsulların istehsal edilməsi, müəssisənin resurslarının və imkanlarının bazarın tələbatına daha effektli uyğunlaşdırıla bilməsi ideyası təşkil edir (Məmmədov, 2007: 10). Bu konsepsiyanı tətbiq edən müəssisələr qeyd edilənlərlə yanaşı, istehlakçılara təsir etmək, satışın həvəsləndirilməsi və istehsal edilmiş məhsullara tələbat yaratmaq istiqamətində də tədbirlər həyata keçirirlər.

Açar sözlər: *marketinq, marketinqin əsasları, marketinq konsepsiyaları, satış, strategiya*

Malahat Asadova
Baku, Azerbaijan
emalahat@gmail.com

Marketing concepts

Abstract

The article discusses marketing concepts and ways of their proper implementation. Some sources say that some of these concepts are already outdated. But marketers point out that some concepts can still work if applied correctly. The essence of this concept is the study of the market, consumer demand, purchase motives and behavior, and the idea of producing products that can satisfy this demand more fully than competing enterprises, and adapting the company's resources and capabilities to the market demand more effectively. In addition to the above, enterprises applying this concept also take measures to influence consumers, promote sales and create demand for manufactured products.

Keywords: *marketing, basics of marketing, marketing concepts, sales, strategy*

Giriş

Marketinq, doğru mal və ya xidmətlərin və ya ideyaların doğru yerdə, vaxtda və qiymətdə doğru insanlara çatdırılması, düzgün tanıtım üsullarından istifadə edilməsi və həmin mallar, xidmətlər və ya müştərilərə xidmət göstərmək üçün müvafiq insanlardan istifadə edilməsi prosesidir (1).

Marketinq konsepsiyası isə şirkətlərin müştərilərinin ehtiyaclarını ödəmək, satışları artırmaq, mənfəəti maksimuma çatdırmaq və rəqiblərini qabaqlamaq üçün həyata keçirdikləri strategiyadır. Marketinq konsepsiyaları bir məhsul və ya xidməti tanıtmaq üçün qəbul edilə bilən marketinqə bir neçə yanaşma və ya konsepsiyanı təsvir edən kollektiv termindir. Onlar biznesin, məhsulun və ya xidmətin təşviqinə necə yanaşmaq barədə məlumat verən marketinq fəlsəfələrini dəstəkləyirlər (2).

Ən uğurlu təşkilatlar marketinq konsepsiyasını qəbul ediblər. Marketinq konsepsiyası yalnız müştərilərin ehtiyaclarını ödəmək deyil, həm də təşkilatın məqsədlərinə çatmaq üçün marketinq strategiyalarını inkişaf etdirmək üçün müştərilərin ehtiyac və istəklərinə diqqət yetirmək üçün marketinq məlumatlarından istifadə etməkdir.

Marketinqin əsasını təşkil edən beş anlayış var:

1. İstehsal konsepsiyası
2. Məhsul konsepsiyası
3. Satış konsepsiyası
4. Marketinq konsepsiyası
5. Sosial marketinq konsepsiyası

Bu anlayışlar birlikdə müasir marketinqin əsasını təşkil edir və marketinq komandasının üzvləri beş konsepsiyanın hamısına bərabər şəkildə diqqət göstərməlidir.

Marketinqin elmi tərifinin sistemləşdirilməsi və ifadə edilməsi ilk cəhdlərindən marketinq konsepsiyası ilə bağlı olmuşdur. Hələ qırx il bundan əvvəl Felton marketinq konsepsiyasını aşağıdakı kimi müəyyənləşdirməyi təklif edirdi: "Əsas məqsəd olan uzunmüddətli mənfəət əldə etmək üçün korporasiyanın digər funksiyaları ilə qarışan, bütün marketinq funksiyalarının inteqrasiyasına və koordinasiyasına əsaslanan korporativ dünyagörüşü" (3).

Daha sonra Kotler və başqaları müəyyənedici xüsusiyyətin aşağıdakı kimi olduğunu bildirdilər: "Marketinq konsepsiyasına görə, təşkilatın öz məqsədlərinə çatması, onun, rəqiblərinə nisbətən daha səmərəli və məhsuldar şəkildə məqsədli bazarların arzu və ehtiyaclarının müəyyənləşdirməsindən və onların təmin edilməsindən asılıdır" (Huley, Sonders, Pirsi, 2008: 25).

Sadə variantda onu belə başa düşmək olar. Marketinq konsepsiyasına görə, getdikcə daha çox rəqabətli və dinamik olan bazarlarda, müştərilərin tələbatlarını, arzularını və gözləntilərini nəzərə alan və onları rəqiblərinə nisbətən daha yaxşı ödəyən kompaniya və ya təşkilat daha əlverişli mövqelər qazanacaq. Marketinq konsepsiyasına görə, müştərinin hər hansı təşkilatın məhsulunun almasının yeganə səbəbi təklif olunan məhsulun rəqib təşkilatın təklifinə nisbətən onun arzu və tələbatları üçün daha yararlı olmasıdır.

İstehsal konsepsiyası. Bu konsepsiya biznesdəki anlayışların ən qədimidir. Bu konsepsiya istehlakçıların geniş yayılmış və ucuz məhsullara üstünlük verəcəyini nəzərdə tutur. Bu konsepsiyaya diqqət yetirən menecerlər yüksək istehsal səmərəliliyinə, aşağı xərclərə və kütləvi paylamaya nail olurlar. Onlar hesab edirlər ki, istehlakçılar ilk növbədə məhsulun mövcudluğu və aşağı qiyməti ilə maraqlanır. Bu oriyentasiya inkişaf etməkdə olan ölkələrdə məna kəsb edir ki, burada istehlakçılar məhsulun xüsusiyyətlərindən daha çox əldə etməkdə maraqlıdırlar.

Məhsul konsepsiyası. Məhsul konsepsiyası alıcıların məhsulun keyfiyyətinə, xüsusiyyətlərinə və faydalarına diqqət yetirdikləri fikrini ortaya qoyur. Məhsula yönəlmiş alıcılar yenilik və unikallıq axtarırlar, lakin qiymətin yüksək olmasının onlar üçün əhəmiyyəti yoxdur.

Satış konsepsiyası. Satış konsepsiyası, müştərinizin siz onları itələməyincə kifayət qədər məhsul və ya xidmətinizi almayacağı anlayışına əsaslanır. Fərziyyə budur ki, müştəriniz davamlı olacaq. Satış konsepsiyasına əsaslanan marketinq səyləri davamlı olaraq hər yerdə aqressiv reklamı əhatə edir. Bu konsepsiyadan istifadə edən şirkətlər tez-tez istəksiz alıcını pullarını ayırmağa inandırmaq üçün müxtəlif üsullara malikdirlər.

Marketinq konsepsiyası. Satış konsepsiyası şirkətin nə istədiyi və ya ehtiyacı olduğu ilə bağlıdır, lakin marketinq konsepsiyası müştərinin nə istədiyinə diqqət yetirir. Əgər siz onlayn marketinq qruplarında və ya sosial media səhifələrində oturmusunuzsa, davamlı biznes qurmaq üçün müştərinin probleminin həllinə diqqət yetirmək barədə müzakirələri eşitmiş olacaqsınız. Marketinq konsepsiyasından istifadə edən brendlər vaxtlarını müştərilərinin bəyəndiyi və bəyənmədiyi cəhətləri öyrənməyə sərf edirlər. Onlar gecələr müştərilərini hansı problemlərin oyaq saxladığını başa düşür və bu problemləri həll etmək üçün məhsul və xidmətlər hazırlayırlar (Məmmədov, 2007: 208).

Sosial marketinq. Sosial marketinq konsepsiyası marketinq konsepsiyasını daha da irəli aparır və marketinq strategiyasının işlənib hazırlanması zamanı getdikcə daha çox seçim anlayışına çevrilir.

Bu konsepsiya deyir ki, siz müştərinizin nə istədiyinə və problemini həll etmək üçün nəyə ehtiyacı olduğuna diqqət yetirməli və müştərinizə heç bir zərərin gəlməməsini təmin etməlisiniz (və ya daha yaxşısı, həlliniz bir şəkildə onlara fayda verməlidir).

Nəticə

Marketinq anlayışlarının və təriflərinin tədqiqindən sonra belə qənaətə gəlmək olar:

1. Marketinqin əsas episentri müştəri ehtiyaclarıdır.
2. Müştərilərlə uzunmüddətli əlaqələri qoruyub saxlamaqdan ötrü gələcək ehtiyacları görüb
3. anlamaq və qabaqcadan bilmək, proqnozlaşdırmaq zəruridir.
4. Marketinq yalnız marketinq şöbəsinin deyil, həmçinin bütövlükdə bütün təşkilatın qarşısında duran vəzifədir.

Ədəbiyyat

1. https://openstax.org/books/introduction-business/pages/11-1-the-marketing-concept
2. https://rockcontent.com/blog/marketing-concept/
3. https://www2.nau.edu/~rgm/ha400/class/professional/concept/Article-Mkt-Con.html
4. Huley, Q., Sonders, C., Pirsi, N. (2008). Marketinq strategiyası və rəqabətli növbələşdirmə, Bakı: "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 764 s.
5. Məmmədov, A. (2007). Marketinq. Bakı: İqtisad Universiteti, 206 s.

Göndərildi: 11.03.2023 Qəbul edildi: 19.04.2023

TƏBİƏT ELMLƏRİ

NATURAL SCIENCES

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/20/171-174

Vəfa Gözəlzadə
Azərbaycan Tibb Universiteti
magistrant
vafagozalzada@gmail.com
UOT 621,311.22
Sara Paşayeva
Azərbaycan Tibb Universiteti
sarapasayeva@gmail.com
UOT 621,311.22
Nazilə Hüseynova
Azərbaycan Tibb Universiteti
kimya üzrə fəlsəfə doktoru
shamxal.mustafayev@gmail.com
UOT 621,311.22
Könül Hüseynquliyeva
Azərbaycan Tibb Universiteti
k-f-h-82@mail.ru
UOT 621,311.22
Şəhanə Quliyeva
Azərbaycan Tibb Universiteti
guliyevashahana86@mail.ru
UOT 621,311.22

OLANZAPİNİN KİMYƏVİ-TOKSİKOLOJİ ANALİZİ

Xülasə

Benzodiazepinlərin nümayəndəsi olan olanzapin tibb təcrübəsində geniş istifadə olunur. Tərkibində olanzapin olan dərman preparatları doza həddinin aşılması zamanı zəhərlənmə və ya ölüm hallarına səbəb olduğu üçün toksikoloji əhəmiyyətə malikdir. Tədqiqat bioloji materialdan hazırlanmış model nümunələrdə olanzapinin kimyəvi-toksikoloji analizini aparmağa həsr olunmuşdur. Məqalədə olanzapinin bioloji materialdan təcrid olunması və vəsfi sübutu mərhələsinə dair aparılan tədqiqatlar təqdim edilmişdir. Olanzapinin model nümunələri əlavəetmə üsulu ilə hazırlanmışdır. Təcridetmə oksalat turşusu ilə turşulaşdırılmış etil spirtilə yerinə yetirilmişdir. Model nümunələrdən təcrid edilmiş olanzapinin vəsfi sübutu isə NTX və UB spektroskopiya üsulları ilə aparılmışdır.

Açar sözlər: *benzodiazepinlər, olanzapin, bioloji material, kimyəvi-toksikoloji analiz, NTX analiz*

Vafa Gozalzade
Azerbaijan Medical University
master student
vafagozalzada@gmail.com
UOT 621,311.22
Sara Pashayeva
Azerbaijan Medical University
sarapasayeva@gmail.com
UOT 621,311.22

Nazila Huseynova
Azerbaijan Medical University
Ph.D in Chemistry
shamkhal.mustafayev@gmail.com
UOT 621,311.22
Konul Huseynguliyeva
Azerbaijan Medical University
k-f-h-82@mail.ru
UOT 621,311.22
Shahana Guliyeva
Azerbaijan Medical University
guliyevashahana86@mail.ru
UOT 621,311.22

Chemical-toxicological analysis of olazapine

Abstract

Olanzapine, a representative of benzodiazepines, is widely used in medical practice. Medical preparations containing olanzapine have toxicological significant because they cause poisoning or death in case of overdose.

The study has been dedicated to the chemical-toxicological analysis of olanzapine in model samples made from biological material. In the article, the studies conducted on the isolation stage of olanzapine from biological material and the determination stage have been presented. Model samples of olanzapine have been prepared by addition method. Isolation has been performed with ethyl alcohol acidified by oxalic acid. Determination of olanzapine isolated from model samples has been carried out by TLC and UV spectroscopy methods.

Keywords: *benzodiazepines, olanzapine, biological material, chemical-toxicological analysis, TLC analysis*

Giriş

Benzodiazepinlər ilk dəfə "Hoffman lya Roş" laboratoriyasında (L.Şternbax, L.Rondel) sintez edilmiş və 1955-ci ildən ikinci nəsil trankvilizatorlar benzodiazepinlər adlandırılmışlar. Benzodiazepinlər bir sıra üstünlüklərinə görə özlərindən əvvəlki nəsil trankvilizatorları və barbituratları tibb təcrübəsindən sıxışdırıb çıxararaq hal-hazırda bir çox ölkələrdə geniş istifadə olunurlar. Benzodiazepin törəmələrinin kimyəvi quruluşlarının əsasını yeddi üzvlü 1,4-diazepinlə benzolun kondensə məhsulu olan 5-aril-1,4-benzodiazepin təşkil edir (Qarayev, 2017: 325).

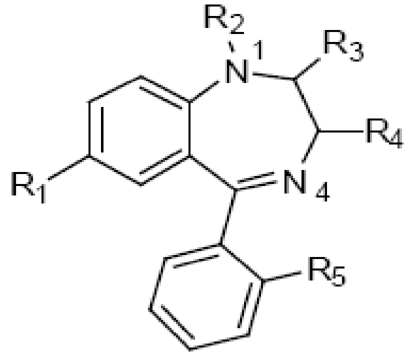

5-aril-1,4-benzodiazepin törəməsi

(benzodiazepin)

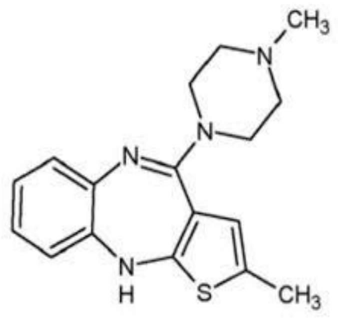

2-metil-4-(4-metil-1-piperazinil)-10H-tieno [2,3-b][1,5]benzodiazepin
(olanzapin)

Benzodiazepin törəmələrinin hər il yeni törəmələri sintez edilir. **Olanzapin tienobenzodiazepin** sinfindən olan antipsixotikdir, kimyəvi quruluşca 2-metil-4-(4-metil-1-piperazinil)-10H-tieno [2,3-b] [1,5] benzodiazepindir (2). Olanzapin 5-HT2A serotonin reseptorunun güclü antaqonistidir. Antipsixotiklər başda şizofreniya olmaqla, psixozların müalicəsində istifadə olunan dərmanlardır. Antipsixotiklərin əsas hədəfi aqressiya, düşmənçilik, hallusinasiyalar, yuxusuzluq, anoreksiya, neqativlik kimi simptomlara təsir göstərməkdir. Benzodiazepinlərin farmakodinamik fəallığı onların beş əsas təsir: anksiolitik, sedativ, yuxugətirici, miorelaksant və qıcolma əleyhinə təsir ilə əlaqədardır. Başlıca təsir anksiolitik fəallıq qəbul edilir ki, nəticədə qorxu hissi, həyəcan, narahatlılığın aradan qaldırılması və emosional gərginliyin azalması müşahidə edilir (Basic and clinical pharmacology by Bertram Katzung, Anthony Trevor, 2020: 1328). Benzodiazepinlərin təsiri onların orqanizmdə sorulması, zülallarla birləşməsi, paylanması, metabolizmə uğraması və ekskresiyası ilə əlaqədardır. Olanzapinin müxtəlif yollarla metabolizmə uğrayır. Olanzapinin metabolizmi üçün ən uyğun fermentlər uridindifosfat (UDP) qlikoziltransferaza 1A4 (UGT1A4), sitoxrom P450 1A2 (CYP1A2) və flavin tərkibli monooksigenaza 3 (FMO3)-dür. Bunlar müvafiq olaraq 10-N-qlükuronid olanzapin, N-desmetil olanzapin və N-oksid olanzapin metabolitləri əmələ gətirir. Digər fermentlər də olanzapinin (məsələn, CYP2D6 və CYP3A) metabolizmində iştirak edir, lakin görünür ümumi klirensdə az rol oynayır (4).

Benzodiazepinlərlə zəhərlənmə zamanı tədqiqat obyekti kimi mədə tutumu ilə, nazik bağırsaq tutumu ilə, beyin, qaraciyər, böyrəklər, qan, sidik, maddi sübutlar (dərman preparatları) zəhərlənmənin səbəbini dəqiq təyin etmək üçün laboratoriyaya göndərilir.

Olanzapinin psixiatriya praktikasına geniş tətbiqi ilə yanaşı, intihar, sui-qəsd məqsədi ilə də geniş istifadə olunması səbəbindən onun kimyəvi-toksikoloji analizini aparmaq olduqca vacibdir. Doza həddinin aşılması zamanı bir sıra simptomlar: şüurun pozulması, hipersalivasiya, mioz və koma müşahidə olunur. Qan zərdabında 0,1 mq/l-dən yuxarı konsentrasiya zəhərlidir, 1 mq/l-dən yuxarı konsentrasiya isə ölümcül ola bilər (5).

Tədqiqatın məqsədi. Tibbdə geniş istifadə olunan və toksikoloji maraq doğuran olanzapinin kimyəvi-toksikoloji analizinin müəyyən mərhələlərini tədqiq etməkdir.

Tədqiqatın material və metodları. Tədqiqatı yerinə yetirmək üçün qaramalın qaraciyəri, 96%-li etil spirti, oksalat turşusu, indikator kağızı, elektron tərəzi, quruducu şkaf, filtr kağızı, su hamamı, təmizlənmiş su, bölücü qıflar, kolbalar, şüşə qablar, Macherey-Nagel Alugram®Sil G/UV$_{254}$ (Almanya) NTX lövhələri, “Cary 60 UV Vis” spektrofotometri, etilasetat-xloroform-25% ammonyak məhlulu (85: 10 :5), Dragendorff reaktivi, “Zalasta” tabletləri (KRKA POLSKA, Polşa) istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın gedişi. Tədqiqat obyekti olaraq 100 qr qaramalın qaraciyəri istifadə edilmişdir. 4 ədəd qapağı kip bağlanan şüşə qab götürülmüş və müvafiq olaraq “1V”, “2V”, “3V” və “kontrol” olaraq işarələnmişdir. Bu şüşə qabların hər birinə elektron tərəzidə ölçməklə 25 qr xırdalanmış bioloji material – qaraciyər əlavə olunmuşdur. Daha sonra 5 mg dozada olan olanzapin tabletləri 1, 2 və 3 sayda götürülərək ayrı-ayrılıqda həvəngdəstədə əzilmiş və “1V”, “2V”, “3V” şüşə qablarına müvafiq sayda əlavə olunmuşdur. “Kontrol” şüşə qaba isə preparat əlavə olunmamışdır.

Hər bir şüşə qabdakı bioloji materialın üzərini örtənədək 96%-li etil spirti əlavə olunmuşdur. Materialı turşulaşdırmaq məqsədi ilə oksalat turşusunun spirtdə 10%-li məhlulu hazırlanmışdır. pH 2-3 olana qədər turşuladırılma aparılmışdır və şüşə çubuqla dövri olaraq qarışdırılmışdır. 20-25 dəqiqə sonra reaksiya mühiti yoxlanılmışdır (etil spirtinin oksalat turşusunun dissosiasiya etməsinə mane olduğu nəzərə alınaraq). Çıxarışdan spirti uzaqlaşdırmaq üçün 5 damla çıxarışda çini kasaya əlavə edilmiş, su hamamı üzərində quru qalıq alınana qədər buxarlandırılmışdır. Daha sonra quru qalığın üzərinə 5-10 damla təmizlənmiş su əlavə edilmişdir. 2-3 dəqiqədən sonra pH yoxlanılmışdır (ehtiyac yaranarsa pH 2-3 olana qədər yenidən oksalat turşsunun spritli məhlulu əlavə edilməlidir). Şüşə qabların qapağı səthi bağlanır, qızdırıcı sobada 38 ^{0}C temperaturda bir qədər saxlanılır, daha sonra 1 gün otaq temperaturunda saxlanılır. pH-lar yenidən yoxlanılır. Əgər pH qələvi və ya neytral olarsa, yenidən turşulaşdırma prosesi aparılır. Əgər pH sabit qalarsa, bioloji materialdan çıxarış

ayrılmalı və bioloji materialın üzərinə oksalat turşusunun spirtli məhlulu əlavə edilməlidir. Proses 3-4 dəfə təkrarlanır. Çıxarışlar birləşdirilir və çini kasaya əlavə olunur. Su hamamında 38 ^{0}C temperaturda şərbətəbənzər kütlə alınanadək qatılaşdırılır. Alınmış şərbətəbənzər kütlənin kənar qarışıqlardan təmizlənməsinə başlanılır. Şərbətəbənzər kütlənin üzərinə şüşə çubuqla qarışdırmaqla, damla-damla 96%-li etanol əlavə olunur. Etil spirti çöküntünün əmələ gəlmədi dayanana kimi əlavə olunur. Çöküntü süzgəc kağızı vasitəsilə ayrılır. Süzgəc kağızında qalan çöküntü 96%-li etanolla yuyulur və əsas filtrat ilə birləşdirilir, spirt qovulur. Proses bir neçə dəfə təkrarlanır. Şərbətəbənzər kütlə təmizləndikdən sonra üzərinə qətran, piy və yağlardan azad olunması üçün 20-25 ml qaynar su əlavə olunur, əmələ gələn çöküntü də eyni qayda ilə süzgəc kağızının köməyi ilə ayırırıq, süzgəc kağızının üzərində qalan çöküntünü isə su ilə yuyub əsas filtrata əlavə edirik. Növbəti mərhələdə ardıcıl ekstraksiya prosesləri aparılır. Turşulaşdırılan sulu çıxarış ayrıcı qıfa keçirilir və üzərinə 10 ml xloroform əlavə olunur. Bir neçə dəqiqə çalxalandıqdan sonra sakit saxlanılır, fazaların təbəqələşməsindən sonra xloroform təbəqəsi ayrılır. Hər dəfə turşulaşdırılmış sulu çıxarış 10 ml xloroformun yeni payı əlavə edilməklə ekstraksiya olunur. Xloroformlu çıxarışlar birləşdirilmiş və həcmi azaldıldıqdan sonra olanzapinin vəsfi təyininə başlanılmışdır (İsgəndərov, 2012: 671).

Olanzapinin vəsfi təyinini həyata keçirmək üçün NTX (nazik təbəqədə xromatoqrafiya) üsulundan istifadə olunmuşdur. Macherey-Nagel Alugram®Sil G/UV_{254} (Almanya) NTX lövhələri götürülmüşdür. Optimal həlledici qarışıq olaraq etilasetat-xloroform-25% ammonyak məhlulu (85:10:5) istifadə olunmuşdur. Lövhə üzərindəki start xəttinə xloroformlu çıxarışdan damızdırılmış və quruduqdan sonra həlledici qarışıqla əvvəlcədən doydurulmuş kameraya salınmışdır. Həlledici qarışıq lövhə boyu qalxaraq front xəttinə çatdıqdan sonra lövhə çıxarılaraq otaq şəraitində qurudulmuşdur. Dragendorf reaktivilə aşkarlandıqdan sonra lövhə üzərində alınmış ləkənin R_f göstəricisi müəyyən edilmişdir. Olanzapinin vəsfi təyinində müasir analiz üsulu kimi UB spektroskopiya istifadə edilmişdir. UB spektrdə maksimum udmalar 231 nm və 275 nm dalğa uzunluğunda müşahidə edilmişdir. Maksimum udmalar ədəbiyyat məlumatlarındaki göstəricilər ilə eynidir (Svariç, 2016: 24).

Nəticə

Olanzapinin kimyəvi-toksikoloji analizi ilə bağlı tədqiqat işləri aparılaraq toksikoloji parametrləri araşdırıldı. Model nümunə olaraq istifadə olunan qaramalın qaraciyərində zəhərlənmə modeli yaradılmış, turşulaşdırılmış spirtlə təcridolunma aparılmışdır. Təcrid olunmuş olanzapinin vəsfi sübutunun aparılması üçün NTX və UB spektroskopiya üsullarından istifadə olunmuşdur. Bu istiqamətdə tədqiqat işləri davam etdirilir, tədqiqat obyekti olaraq bioloji mayelərdə (qan plazması, sidik) olanzapinlə zəhərlənmə modelinin kimyəvi-toksikoloji analiz sxemi araşdırılır. Olanzapinin toksikliyinin kompüter modelləşmə proqramı vasitəsilə "*in silico*" tədqiqi də aparılır.

Ədəbiyyat

1. Qarayev, E. (2017). Sintetik üzvi zəhərlərin kimyəvi-toksikoloji analizi. Bakı: Təbib, 325 s.
2. https://www.sciencedirect.com/topics/medicine-and-dentistry/thienobenzodiazepine
3. Basic and clinical pharmacology by Bertram Katzung, Anthony Trevor. (2020). McGraw Hill Medical; 15th edition (December 5), 1328 p.
4. https://www.pharmgkb.org/pathway/PA166165056
5. https://www.researchgate.net/publication/361805839_Olanzapine_poisoning_in_patients_treated_at_the_National_Poison_Control_Centre_in_Belgrade_Serbia_in_2017_and_2018_a_brief_review_of_serum_concentrations_and_clinical_symptoms
6. İsgəndərov, Q. (2012). Toksikoloji kimya. Bakı: Təbib, 671 s.
7. Svariç, M. (2016). Olanzapinin kimyəvi və toksikoloji analizi. Əczaçılıq kimyası, farmakoqnoziya RİA-KMV MMC. Pyatiqorsk, 24 s.

Göndərildi: 01.03.2023 Qəbul edildi: 17.04.2023

TEXNİKA ELMLƏRİ

TECHNICAL SCIENCES

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/20/175-178

Həmid Musayev
Azərbaycan Texniki Universiteti
magistrant
hemidvsmusayev@gmail.com
Mirsadiq Sadıqov
Azərbaycan Texniki Universiteti
magistrant
sadiqsadiqov4@gmail.com
Röya Quliyeva
Azərbaycan Texniki Universiteti
magistrant
royaguliyeva762@gmail.com

AĞILLI EV SİSTEMLƏRİ

Xülasə

Bu məqalədə ağıllı ev haqqında əsas məlumatlar verilmişdir. Ağıllı ev işıqlandırma, isitmə, ventilyasiya, kondisioner, təhlükəsizlik və ev əyləncəsi kimi məişət funksiyalarını avtomatlaşdırmaq və uzaqdan idarə etmək üçün internetə qoşulmuş cihazlar və sensorlardan istifadə edən yaşayış sahəsinə aiddir. Ağıllı ev sistemi adətən Wi-Fi, Bluetooth və ya Zigbee kimi simsiz protokollardan istifadə edərək evdə fərdi ağıllı cihazlarla əlaqə saxlayan mərkəzi hub və ya nəzarətçini əhatə edir.

Ağıllı cihazlardan istifadə etməklə ev sahibləri yerlərindən asılı olmayaraq, öz smartfon və ya planşetlərindən evlərinin müxtəlif funksiyalarını idarə edə bilərlər. Məsələn, onlar işıqları yandıra, temperaturu tənzimləyə, qapıları kilidləyə və ya aça, təhlükəsizlik kameralarına uzaqdan nəzarət edə bilərlər. Rahatlıqdan əlavə, ağıllı evlər, həm də enerjiyə qənaət təmin edə və ev təhlükəsizliyini artıra bilər. Ağıllı ev təhlükəsizlik sistemləri həmçinin hər hansı qeyri-adi fəaliyyət aşkar edildikdə ev sahiblərinin smartfonlarına bildirişlər göndərə bilər ki, bu da onlara dərhal tədbir görməyə imkan verir.

Açar sözlər**:** *ağıllı ev, sensorlar, ağıllı ev sistemləri, ağıllı ev üçün sensorlar, hərəkət* sensoru

Hamid Musayev
Azerbaijan Technical University
master student
hemidvsmusayev@gmail.com
Mirsadig Sadigov
Azerbaijan Technical University
master student
sadiqsadiqov4@gmail.com
Roya Guliyeva
Azerbaijan Technical University
master student
royaguliyeva762@gmail.com

Smart home systems

Abstract

This article provides basic information about the smart home. A smart home refers to a living space that uses internet-connected devices and sensors to automate and remotely control household functions such as lighting, heating, ventilation, air conditioning, security and home entertainment functions. A smart home system operates a central hub or controller that communicates with individual smart devices that can use wireless protocols such as Wi-Fi, Bluetooth, or Zigbee.

You can use smart devices Homeowners can control some functions of their smartphone or home, depending on their location. For example, they can turn on lights, adjust the temperature, lock or unlock doors, and remotely monitor security cameras.

In addition to convenience, smart homes can also provide energy efficiency and improve home security. Smart home security systems can also send notifications to homeowners' smartphones that detect any unusual activity, giving them control to take action.

Keywords: *smart home, sensors, smart home systems, sensors for smart home, motion sensor*

Giriş

Ağıllı ev sistemi, ev avtomatlaşdırma sistemi kimi də tanınır. Çünki, ağıllı ev sistemi mərkəzi hub və ya platforma vasitəsilə birləşdirilən və idarə olunan cihazlar, məişət texnikası və digər sistemlər şəbəkəsidir. Ağıllı ev sistemləri tapşırıqları avtomatlaşdırmaq və məişət texnikası və cihazlar üzərində uzaqdan idarəetməni təmin etməklə evləri daha rahat, səmərəli və rahat etmək üçün nəzərdə tutulub (1).

Ağıllı ev sistemləri konsepsiyası yeni deyil, lakin texnologiyada irəliləyişlər bu sistemləri evlərdə tətbiq etməyi asanlaşdırıb və daha sərfəli edib. Ağıllı ev sistemləri həm yeni, həm də mövcud evlərə inteqrasiya oluna bilər və sadə quraşdırmalardan çoxlu cihaz və komponentləri olan daha mürəkkəb sistemlərə qədər dəyişə bilər.

Ümumilikdə, ağıllı ev sistemləri istifadəçilərə geniş üstünlüklər təklif edir və texnologiya irəliləməyə davam etdikcə getdikcə populyarlaşır.

Ağıllı ev sistemləri. Ağıllı ev cihazları şəbəkəyə qoşulmuş elektron cihazlardır və smartfon proqramının səs əmri və ya veb interfeysi vasitəsilə uzaqdan idarə oluna bilər. Bu cihazlar ağıllı ev sistemi yaratmaq üçün birlikdə işləyir və istifadəçilərə evlərində müxtəlif tapşırıqları idarə etməyə və avtomatlaşdırmağa imkan verir. Ağıllı ev cihazlarının və komponentlərinin ən çox yayılmış növlərinə aşağıdakılar daxildir:

Ağıllı Termostatlar: Ağıllı termostat istifadəçilərə smartfon proqramı vasitəsilə evlərinin istilik və soyutma sistemini uzaqdan idarə etməyə imkan verir. Bu qurğular istifadəçinin seçimlərini öyrənə və buna uyğun olaraq temperaturu tənzimləyə, enerjiyə qənaət və daha çox rahatlığa səbəb ola bilər (2).

Ağıllı İşıqlandırma: Ağıllı işıqlandırma sistemləri istifadəçilərə smartfon proqramından və ya səsli əmrlərdən istifadə edərək evlərinin işıqlandırmasını uzaqdan idarə etməyə imkan verir.

Ağıllı Kilidlər: Ağıllı kilidlər istifadəçilərə smartfon proqramından istifadə edərək uzaqdan qapılarını kilidləməyə və açmağa imkan verir. Bəzi ağıllı kilidlər həmçinin istifadəçi əhatə dairəsində olduqda avtomatik kilidi açmaq üçün proqramlaşdırıla bilər və kimsə evə daxil olduqda və ya evdən çıxanda bildirişlər göndərə bilər (3).

Ağıllı Təhlükəsizlik Kameraları: Ağıllı təhlükəsizlik kameraları istifadəçilərə evlərini uzaqdan izləməyə və hərəkət aşkar edildikdə xəbərdarlıq almağa imkan verir. Bəzi kameralar həmçinin sifətin tanınması və iki tərəfli audio rabitə kimi funksiyaları ehtiva edir.

Ağıllı Ev Qovşaqları: Ağıllı ev mərkəzləri istifadəçilərə bir yerdən birdən çox cihazı idarə etməyə və idarə etməyə imkan verən ağıllı ev sistemi üçün mərkəzi idarəetmə vahididir. Bu mərkəzləri smartfon proqramı, səs əmrləri və ya veb interfeysi vasitəsilə idarə etmək olar.

Ağıllı Dinamiklər: Amazon Echo və Google Home kimi ağıllı dinamiklər digər ağıllı ev cihazlarını idarə edə və musiqi oxumaq, həyəcan siqnalları qurmaq və suallara cavab vermək kimi müxtəlif tapşırıqları yerinə yetirə bilən səslə aktivləşdirilən köməkçilərdir.

Hər birinin öz xüsusiyyətləri və funksiyaları olan bir çox növ ağıllı ev cihazları və komponentləri mövcuddur. Bəzi qurğular həmçinin digər ağıllı ev sistemləri ilə inteqrasiya təklif edə bilər ki, bu da istifadəçilərə daha qüsursuz və inteqrasiya olunmuş təcrübə yaratmağa imkan verir.

Ağıllı ev sistemlərinin üstünlükləri və dezavantajları. Üstünlüklər: Rahatlıq: Ağıllı ev sistemləri istifadəçilərə evlərindəki müxtəlif cihazları və məişət texnikasını bir yerdən uzaqdan idarə etməyə imkan verir. Bu, vaxta və enerjiyə qənaət etməklə yanaşı, tapşırıqları daha asan və səmərəli edə bilər.

Artırılmış Təhlükəsizlik: Ağıllı ev sistemlərinə oğurluqların qarşısını almağa və evləri təhlükəsiz saxlamağa kömək edə bilən ağıllı kilidlər, təhlükəsizlik kameraları və hərəkət sensorları kimi təhlükəsizlik xüsusiyyətləri daxil ola bilər (4).

Enerjiyə qənaət: Ağıllı ev sistemləri istifadəçi seçimləri və vərdişlərinə əsasən termostatları, işıqlandırmanı və digər cihazları avtomatik tənzimləməklə enerji istehlakını azaltmağa və kommunal xidmətlərə qənaət etməyə kömək edə bilər.

Artan Rahatlıq: Ağıllı ev sistemləri istifadəçi seçimlərinə əsasən işıqlandırma, temperatur və digər amilləri tənzimləməklə daha rahat yaşayış mühiti yaratmağa kömək edə bilər.

Dezavantajları. Mürəkkəblik: Ağıllı ev sistemləri mürəkkəb ola bilər və düzgün quraşdırmaq və qurmaq üçün müəyyən səviyyədə texniki təcrübə tələb edir. Bu, texnologiyadan məlumatı çox olmayan bəzi istifadəçilər üçün problem ola bilər.

Təhlükəsizlik riskləri: Ağıllı ev sistemləri internetə qoşulub, bu da onları xakerlik və kiberhücumlara qarşı həssas qoya bilər. İstifadəçilər ağıllı ev sistemlərini və şəxsi məlumatlarını qorumaq üçün müvafiq tədbirlər görməlidirlər.

Uyğunluq Problemləri: Bütün ağıllı ev cihazları bir-biri ilə uyğun gəlmir, bu da tam inteqrasiya olunmuş ağıllı ev sistemini yaratmağı çətinləşdirə bilər.

Xərc: Ağıllı ev sistemlərinin quraşdırılması və saxlanması bahalı ola bilər ki, bu da bəzi istifadəçilər üçün maneə ola bilər.

Ağıllı Ev Cihazları və Texnologiyaları (5). Ağıllı ev texnologiyası işıqlandırma, temperatur, təhlükəsizlik və əyləncə kimi evin müxtəlif aspektlərini idarə etmək üçün istifadə oluna bilən çoxlu cihaz və sistemləri əhatə edir. Budur, bəzi ümumi ağıllı ev cihazları və texnologiyaları:

Ağıllı Dinamiklər: Amazon Echo və Google Home kimi ağıllı dinamiklər, istifadəçilərə səs əmrlərindən istifadə edərək müxtəlif ağıllı ev cihazlarını və xidmətlərini idarə etməyə imkan verən səslə aktivləşdirilmiş cihazlardır.

Ağıllı Termostatlar: Nest və Ecobee kimi ağıllı termostatlar istifadəçi seçimləri və vərdişlərinə əsasən temperaturu avtomatik tənzimləmək üçün proqramlaşdırıla bilər. Bu, enerji istehlakını azaltmağa və kommunal ödənişlərə qənaət etməyə kömək edə bilər.

Ağıllı İşıqlandırma: Philips Hue və LIFX kimi ağıllı işıqlandırma sistemləri istifadəçilərə smartfon proqramından və ya səsli əmrlərdən istifadə edərək ev işıqlandırmasını idarə etməyə imkan verir. Buraya işıqların yandırılması və söndürülməsi, işıqların qaralması və cədvəllərin qurulması daxil ola bilər.

Ağıllı Kilidlər: Avqust və Yale kimi ağıllı kilidləri smartfon proqramı və ya səs əmrləri ilə idarə etmək olar. Buraya qapıların kilidlənməsi və kilidinin açılması, qonaqlara və ya xidmət təminatçılarına giriş icazəsi daxil ola bilər.

Ağıllı Təhlükəsizlik Kameraları: Nest Cam və Ring kimi ağıllı təhlükəsizlik kameraları istifadəçilərə smartfon proqramından və ya veb portaldan istifadə edərək evlərinə nəzarət etməyə imkan verir.

Ağıllı ev mərkəzləri: Samsung SmartThings və Apple HomeKit kimi ağıllı ev mərkəzləri müxtəlif ağıllı ev cihazları və xidmətləri üçün mərkəzi idarəetmə sistemi rolunu oynayır. Bu,

istifadəçilərə fərdi qaydalar yaratmağa və müxtəlif tapşırıqları avtomatlaşdırmağa imkan verə bilər (6).

Bunlar bu gün mövcud olan bir çox ağıllı ev cihazı və texnologiyasının yalnız bir neçə nümunəsidir. Ağıllı ev texnologiyası inkişaf etməyə davam etdikcə, biz gələcəkdə daha da təkmil və innovativ cihazlar və sistemlər görəcəyimizi gözləyə bilərik.

Nəticə

Bu məqalədə araşdırdığımız kimi, ağıllı ev sistemləri sensorlar, nəzarət sistemləri daxil olmaqla müxtəlif komponentlərdən ibarətdir. Bu komponentlər istifadəçilər üçün qüsursuz və əlaqəli təcrübə yaratmaq üçün birlikdə işləyir. Bununla belə, ağıllı ev sistemləri təhlükəsizlik və məxfilik problemləri, qarşılıqlı fəaliyyət problemləri və texnoloji köhnəlmə potensialı da daxil olmaqla bir sıra problemlərlə üzləşirlər.Bu çətinliklərə baxmayaraq, ağıllı ev sistemlərinin gələcəyi parlaq görünür.

Ədəbiyyat

1. https://www.researchgate.net/publication/296294689_SMART_HOME_SYSTEM_DOCUMENTATION
2. https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-981-15-7961-5_103
3. https://archive.org/details/homeautomationwi0000gerh/page/n3/mode/2up
4. https://www.ajperri.com/wp-content/uploads/2018/01/b0168809-7f07-40be-9a9c-aac85cca76d2-150716032045-lva1-app6891.pdf
5. https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S014193310200039X?via%3Dihub
6. https://ieeexplore.ieee.org/document/9008410

Göndərildi: 04.02.2023 Qəbul edildi: 23.03.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/20/179-182

Tacir Alıyev
Azərbaycan Texniki Universiteti
magistrant
aliyevtacir041@gmail.com

SOSİAL MÜHƏNDİSLİK HÜCUMLARI

Xülasə

Bəzi mənbələrə əsasənlanaraq, biz kiberdələduzluq sahəsini fəal inkişaf etmiş kimi təsvir edirik. Bir çox mənbələrə əsaslanaraq bu sahədə olan bəzi məqamlara nəzər yetirək. Həmçinin məqalədə Amerikanın Purplesec analitik şirkətinin sosioloji araşdırmaları və tədqiqatları da yer alır. Sosial mühəndislik kompyuter informasiya sahəsində cinayətlərin törədilməsi metodu kimi baxılır. Hər bir sahənin növləri və üsulları olduğu kimi sosial mühəndislik sahəsinində bir neçə üsulları vardır. Sosial mühəndislik təcrübəsinin xüsusən səkkiz texnikası (metodları): fişinq, səsli saxtakarlıq, uydurmaq, hiyləgər, qəsbçi, həvəsləndirici bəxşiş, aldatmaq, əks sosial mühəndislik vurğulanır və təsvir olunur. Ümumiyyətlə çalışıb hakerlərin bu üsullarından uzaq durmaq lazımdır.

Açar sözlər: *sosial mühəndislik, kibercinayətkarlıq, sosial mühəndislik texnikaları, kiber fırıldaqçı, sosial mühəndislik üsulları, informasiya təhlükəsizliyi*

Tajir Aliyev
Azerbaijan Technical University
master sudent
aliyevtacir041@gmail.com

Social engineering attacks

Abstract

Based on some sources, we describe the field of cyber fraud as actively developing. Let's look at some points in this area based on many sorces. The article also includes sociological studies and research by the American analyst company Purplesec. Social engineering is viewed as a method of committing crimes in the field of computer information. Just as every field has its types and methods, there are several methods in the field of social engineering. Eight techniques (methods) of social engineering practice in particular are highlighted and described: phishing, voice spoofing, spoofing, trickery, extortion, incentive giving, deception, reverse social engineering. In general, you should try to stay away from these methods of hackers.

Keywords: *social engineering, cybercrime, social engineering techniques, cyber fraudster, social engineering methods, information security*

Giriş

Sosial mühəndislik şəxsi məlumatları, giriş və ya qiymətli əşyaları əldə etmək üçün insan səhvindən istifadə edən bir manipuliyasiya üsuludur. Kibercinayətkarlıqda bu "insanların sındırılması" prosesinə bənzədilir, zərərli proqram infeksiyalarını yaymağa və ya məhdudlaşdırılmış sistemlərə giriş imkanı verməyə sövq edir. Hücumlar onlayn, şəxəsn və digər qarşılıqlı əlaqə yolu ilə baş verə bilər. Sosial mühəndisliyə əsaslanan fırıldaqlar insanların necə düşündüyü və hərəkət etdiyi ətrafında qurulur. Beləliklə, sosial mühəndislik hücumları istifadəçilərin davranışın maipuliyasiya etmək üçün xüsusilə faydalıdır. Təcəvüzkar istifadəçinin hərəkətlərini nəyin motivasiya etdiyini başa düşdükdən sonra istifadəçini aldada və effektiv bir şəkildə manipuliyasiya edə bilər.

Sosial mühəndislik. Bu gün müasir həyatı informasiya-kommunikasiya texnologiyaları olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Bütün dünya praktiki olaraq informasiya axınları ilə

"örtülüb" və vəzifəsi məlumatın ötürülməsi, toplanması, təhlili və saxlanmasıdır. Hal-hazırda istənilən dövlətin prioritet vəzifəsi vətəndaşlarının informasiya təhlükəsizliyini təmin etməkdir.

Hər il daha çox kibercinayətlər baş verir. Rusiya Daxili İşlər Nazirliyinin statistikasına əsasən, 2017-ci ildə kompüter informasiyası sahəsində 1883 cinayət qeydə alınıb, 2018-ci ildə - 2 min 5002, 2019-cu ildə informasiya və telekommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməklə və ya kompüter informasiyası sahəsində törədilmiş 294 min 409 cinayət, məhkəmələrə göndərilmiş cinayyətlər isə 57 min 2213, 2020-ci ilin yanvar-iyul aylarında isə 272 min 737, məhkəmələrə göndərilmiş 47 min 98, qalan 87% isə açıqlanmamış qalır.

Statistik göstəricilərə görə kibercinayətkarlıq sferasının nə qədər sürətlə inkişaf etdiyi aydın hiss olunur ki, cinayət işlərinin məhkəməyə göndərilməsinin göstəriciləri haqqında bunu demək mümkün deyil. Rusiya Daxili İşlər Nazirliyinin statistik verilənlərini təhlil etdikdən sonra, bildirirəm ki, kibercinayətlərlə bağlı cinayətlərin araşdırılması çətindir. Bunun üçün də hüquq-mühafizə orqanlarına kompüter texnologiyaları sahəsində kifayət qədər intellektual potensiala malik kadrlar lazımdır.

Şəxsi məlumat əldə etmək, nəyəsə giriş əldə etmək üçün texniki sındırma üsullarından istifadə etmədən insan psixologiyasını idarə etməyin bacarıqlı üsulu sosial mühəndislik adlanır. Sosial mühəndislik insan zəifliklərinə, maraqlarına, diqqətsizliyinə, sadəlövhlüyünə, qeyri-ciddiliyinə yönəlmişdir (Sozaev, Kunaşev, 2020: 85-88).

90-cı illərdə Məşhur kibercinayətkar Kevin Mitnik, sonradan təhlükəsizlik üzrə məsləhətçiyə çevrildi və “sosial mühəndislik” terminini ilk dəfə populyarlaşdıran şəxs olmuşdur. O hesab edirdi ki, heç bir texniki kod cinayətkarın psixoloji bacarıqları və vərdişləri kimi insanı aldada bilməz (Mitnik, Simon, 2004: 360).

Bu gün sosial mühəndislik (98%) kibercinayətkarların istifadə etdiyi üsullar arasında hələ də populyardır.

Amerikanın “Purplesec” analitik şirkəti dünya İT mütəxəssisləri arasında müsahibələr və sorğular keçirib. Onların 43%-i müxtəlif vaxtlarda sosial mühəndislik hücumlarının hədəfi olduqlarını bildirib. Respondentlərin 60%-i yeni işə qəbul edilənlərin bu cür hücumlara ən çox həssas olduğuna və işlədikləri şirkətləri riskə atdıqlarına inanırlar. Təəssüf ki, işçilərin yalnız 3%-i zərərli e-poçtları şirkət rəhbərliyinə bildirir.

Purplesec həmçinin müəyyən etmişdir ki, şirkətlərdə indiki və ya keçmiş İT mütəxəssislərinin 21%-i sosial mühəndislikdən maliyyə üstünlüyü əldə etmək, qisas almaq, maraqdan ötrü və ya əylənmək üçün istifadə edir.

Ənənəvi olaraq kriminalistikada cinayətin törədilməsi metodu dedikdə “ətraf mühit şəraiti və xassələri və şəxsiyyətin xassələri ilə müvafiq alətlərdən, vasitələrdən, yer və zaman şərtlərindən istifadə ilə əlaqələndirilə bilən müəyyən edilən ictimai təhlükəli əməlin hazırlanması, törədilməsi və gizlədilməsi üzrə hərəkətlər sistemi başa düşülür" (Zuikov, 1970: 31).

Sosial mühəndislik üsulları. Kibercinayətkarların ən çox istifadə etdiyi sosial mühəndislik üsullarına nəzər salaq. Bunlara əsasən aşağıdakılar daxildir:

1. Fişinq (elektron məktubların kütləvi şəkildə e-poçtlara göndərilməsi, mətn mesajları, "sualtı ovlama").

Fişinqlik sosial mühəndisliyin ən məşhur yoludur. IT sahəsində çalışan mütəxəsislərin, insanların 56%-nin fikrincə, məqsədyönlü-fişinq hücumları informasiya təhlükəsizliyi üçün əsas təhlükədir. Purplesec şirkəti dünya üzrə respondentlərin fikirlərini təhlil edib və fişinq hücumları haqqında araşdırma aparıb və belə nəticəyə gəlib ki, 2017-ci ildə respondentlərin 76%-i, 2018-ci ildə isə 83%-i fişinq hücumlarına məruz qalıb.

Zərərli əlavələrin, hansı ki, fişinq hücumları bunlar vasitəsilə həyata keçirilir ən çox yayılmış növləri bunlardır:

"ofis" - 38%;
arxiv - 37%;
PDF faylları - 14%;
icra edilə bilən fayllar - 4%

E-poçt fişinqinin məqsədi mesajı şəxsin güvəndiyi şirkət və ya təşkilat tərəfindən göndərilmiş kimi göstərmək üçün çox sayda insana e-poçt ünvanına spam mesajlar göndərməkdir. Belə e-poçtları indi tanınmış şirkətlərin əvvəlcədən hazırlanmış e-poçt şablonlarını ehtiva edən hazır "fişinq dəstləri" vasitəsilə yaratmaq asandır. Belə spam e-poçtda istifadəçi adlarını və parolları toplamaq üçün hazırlanmış fişinq saytına keçid var. Fişinq saytlarının təxminən 50%-i HTTPS texnologiyasından da istifadə edir (Hadnagy, 2010).

Fişinq SMS mətn mesajları (Smishing) planşet, smartfon və ya smart saatda yayılan bir fişinq növüdür. Belə hücumlarda qurbanlar adətən naməlum göndəricidən qalib olduqları müsabiqə haqqında hər hansı xüsusi təklif şəklində onlara məlumat verən mətn mesajı alırlar. Bu zaman həmin mətndə giriş üçün qeydiyyat verilənlərini toplamaq üçün nəzərdə tutulmuş saxta (güzgü) sayta keçid olur və bu ilk baxışdan orijinal kimi görünür.

2. Vişinq (Vishing) (səs fişinqi) zərərçəkənin şəxsi və maliyyə məlumatlarına giriş əldə etmək üçün telefon şəbəkəsində sosial mühəndislikdən istifadədir. Bu hücum həmçinin kibercinayətkarlar tərəfindən kəşfiyyat məqsədləri üçün təşkilat və ya şirkət haqqında məlumat toplamaq üçün istifadə olunur.

3. Sosial mühəndisliyin az populyar olmayan başqa bir üsulu bəhanədir. Bu, cinayətkarın hərəkətlərinin əvvəlcədən yaxşı yazılmış ssenarisidir, nəticədə 80% hallarda kibercinayətkar üçün zəruri olan informasiyanın qurbandan alınması baş verir. Bu hücumda, telefon zəngi ilə edilə bilər. (Kumar, Chaudhary, Kumar: 2015)

4. “Trojan atı” bir növ zərərli proqramdır. Kompüter troyanları dağıdıcı yükə malikdir. E-poçta gizli zərərli proqramı daxil etmək, qoşmaq Trojan formasıdır. Sosial mühəndisliyin hiyləsi ondan ibarətdir ki, zərərli faylı göndərən e-poçt etibarlı göndəricidən gəlir.

5. Qəsbçi kibercinayətkarlardan satın almaq məqsədilə faylları saxlayan (şifrələyən) zərərli proqramtəminatı növüdür. Qiymətli verilənlərini qaytarmaq (şifrəsini açmaq) istəyən insanlara cinayətkarlar onları almağı təklif edirlər (Abdelhamid, 2020).

6. Qui pro Quo (xidmətə görə xidmət). Bu hücumda kibercinayətkar texniki işçi kimi çıxış edir. Texniki dəstək işçisi kimi olan kibercinayətkar telefonla zərərçəkmişə fərdi kompüterdə proflaktik tədbirlərin görülməsinin vacibliyini bildirir və ya zərərçəkmişdən kompüterdə hər hansı problemin olub-olmadığını soruşur. Sonra cinayətkar texniki problemləri həll edir, daha sonra təcrübəsiz istifadəçiyə cinayət məqsədlərinin həyata keçirilməsi üçün bu kompüterdən məlumatları ona ötürəcək proqramı quraşdırmağı təklif edir.

7. “Yol alması” (Baiting) (ov üçün yem). Bu hücum metodunun əsasında “troya atı”nın əlamətləri dayanır. Yeganə fərq ondadır ki, bu metod hücum üçün fiziki daşıyıcını istifadə edir. Bu hücumda cinayətkarlar məqsədyönlü şəkildə fiziki daşıyıcısını maraqlı şəxslər tərəfindən tez aşkar oluna bilmələri üçün qəsdən ictimai yerlərdə tərk edirlər, qoyurlar. Bundan sonra həmin daşıyıcını aşkar edən şəxs onu kompütերə qoşan kimi informasiyanın kibercinayətkara ötürülməsi baş verir.

8. Tərs sosial mühəndislik. Bu hücumun özünəməxsus cəhəti ondan ibarətdir ki, bu hücumda kibercinayətkarlar elə vəziyyət yaradırlar ki, hər hansı bir problemi həll etmək üçün şəxs özü ona müraciət edir və ona şəxsi və ya digər məlumatlarını təqdim edir.

Yuxarıdakı siyahı hazırda kibercinayətkarlar tərəfindən istifadə edilən sosial mühəndisliyin ən populyar texnikalarını (metodlarını) ehtiva edir, lakin informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafını nəzərə alsaq, bu, tam deyil (Salahdine, Kaabouch: 2019).

Nəticə

Bu gün əsas vəzifələrdən biri ilkin səviyyədə hücumları müəyyən etmək üçün fərdi kompüter istifadəçilərini öyrətməkdir. Mesajlarda, e-poçtlarda və telefon danışıqlarında şübhəli açar sözlərin aşkarlanması potensial hücumun vaxtında qarşısını almağa kömək edəcək. Sosial mühəndislik bizim üçün kritik bir təhlükədir, ona görədə özümüzü və cihazlarımızı ondan qorumalıyıq. Bundan əlavə, hakerlər istifadəçinin məlumatsızlığından istifadə etməyə çalışırlar. Texnologiyanın sürəti sayəsində bir çox istehlakçılar və işçilər sürücü ilə yükləmələr kimi müəyyən təhlükələrdən xəbərsizdirlər, həmçinin çox böyük risklər edirlər.

Ədəbiyyat

2. Sozaev, S., Kunaşev, D. (2020). Sosial mühəndislik, onun metodları və onun əks-təsirləri. Beynəlxalq "Vestnik Nauki" jurnalı. 2 (23). Cild 1, s.85-88.
3. Mitnik, K., Simon, V. (2004). Aldatma sənəti. IT şirkəti, 360 s.
4. Zuikov, Q. (1970). Cinayətin Metoduna dair Məhkəmə Tibbi Doktrina: Avtoreferat. dis. Hüquq Elmlər Doktoru, 31 s.
5. Hadnagy, C. (2010). Sosial Mühəndislik: insan hacking sənət. Art Hum. Hacking.
6. Kumar, A., Chaudhary, M., Kumar, N. (2015). "Sosial Mühəndislik Təhdidləri və Agahlıq: Asurvey," Avro. J. Adv. Eng. Texnologiya.
7. Abdelhamid, M. (2020). "Fişinq həssaslığında sağlamlıqla bağlı problemlərin rolu: Sorğu dizaynı araşdırması," J. Med. İnternet Res.
8. Salahdine, F., Kaabouch, N. (2019). Sosial mühəndislik hücumları. Sorğu. Cild 11, N 4.

Göndərildi: 02.02.2023 Qəbul edildi: 14.04.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/20/183-187

Nurlan Arifzadə
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
nurlanarifzade@gmail.com
Məhəmmədəli Əzimov
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
magistrant
azimovmehemmedeli@gmail.com
Həmid Musayev
Azərbaycan Texniki Universiteti
magistrant
hemidvsmusayev@gmail.com

İoT TƏTBİQ SAHƏLƏRİ VƏ TƏHLÜKƏSİZLİK MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

Naqilsiz kommunikasiya şəbəkələri təhlükəsizlik təhdidlərinə qarşı olduqca meyillidir. Bu sistemlər simli, mobil yaxud adhoc şəbəkələrindən istifadə edir. Simsiz sensor şəbəkələri, aktuator şəbəkələri və avtomobil şəbəkələri cəmiyyətdə və sənayedə böyük diqqət cəlb edir. Son illərdə Əşyaların İnterneti tədqiqatların mərkəzi nöqtəsinə çevrilməyə başlamışdır. Əşyalar interneti internetin gələcəyi olaraq qəbul edilir və inkişaf etdirilməsi üçün saysız çalışmalar aparılır. İoT cihazlarının tələbata uyğun olaraq artan istifadəsi səbəbi ilə əşyalar interneti şəbəkələri müxtəlif təhlükəsizlik və gizlilik hücumlarına məruz qalırlar. Bununla yanaşı bəzi gizlilik, identifikasiya, etibarlılıq və bütövlüyü təmin etmək üçün əşyalar interneti şəbəkələrində xüsusi protokollarının tətbiqi son dərəcə vacibdir. Bu yazıda əşyalar interneti şəbəkələrində təhlükəsizlik və gizlilik mövzularına toxunulmuşdur.

Açar sözlər: *əşyalar interneti (İoT), İoT şəbəkələrində təhlükəsizlik, gizlilik, təhlükəsizlik, şəbəkə etibarlılığı*

Nurlan Arifzade
Azerbaijan State University of Economics
master student
nurlanarifzade@gmail.com
Mahammadali Azimov
Azerbaijan State Oil and Industrial University
master student
azimovmehemmedeli@gmail.com
Hamid Musayev
Azerbaijan Technical University
master student
hemidvsmusayev@gmail.com

IoT application areas and security issues

Abstract

Wireless communication networks are highly prone to security threats. These systems use wired, cellular or adhoc networks. Wireless sensor networks, actuator networks, and vehicle networks have attracted much attention in society and industry. In recent years, the Internet of Things has become the focus of research. Internet of Things is considered to be the future of the internet and countless efforts are being made to develop it. Due to the increasing use of Internet of

Things devices on demand, internet of things networks are exposed to various security and privacy attacks. In addition, it is extremely important to implement special protocols in networks to ensure some authentication privacy, reliability and integrity. This article addresses security and privacy in internet of things networks.

Keywords: *Internet of Things (IoT), Security of IoT networks, Privacy, Security, Network reliability*

Giriş

İlk olaraq İoT termini 1999-cu ildə Kevin Ashton tərəfindən istifadə olunmuşdur. Mobil kommunikasiya, Simsiz Sensor Şəbəkələri, Radio Tezlikli İdentifikasiya və Bulud texnologiyaları sahəsində sürətli inkişaf səbəbi ilə İoT cihazları arasında rabitə əvvəlki dövrlərə nisbətən daha asan hala gəlmişdir. İoT avadanlıqları bir-birilə əlaqə yarada bilirlər. Əşyalar internetinin dünyası ağıllı telefonları, kompüterləri, yeni nəsil texnologiyaları və digər gözlə gördüyümüz cihazları da özünə daxil edən geniş bir sahəni əhatə edir. İoT cihazları digər cihazlarla əlaqə qurmaq və məlumatları mərkəzi serverə ötürmək üçün sensorlara və simsiz kommunikasiya sistemlərinə əsaslanmaqdadır. IoT cihazlarından alınan məlumatlar daha sonra mərkəzləşdirilmiş sistemdə emal olunur və nəzərdə tutulan istiqamətlərə çatdırılır. Rabitə və internet texnologiyasının sürətli inkişafı ilə gündəlik işlərimiz daha çox virtual dünyanın məkanında cəmləşir. Bütün insan fəaliyyətini tam avtomatlaşdırılmış yaşayış ilə əvəz etmək çox çətindir. Daha yaxşı xidmətlər üçün internetin gələcək inkişafını məhdudlaşdıran virtual məkanın məhdud həddi vardır. Əşyalar interneti eyni platformada uydurma məkanı və real dünyanı uğurla birləşdirdi. İoT-nin əsas hədəfləri ağıllı bir mühitin konfiqurasiyası və başqaları arasında ağıllı yaşayış, ağıllı əşyalar, ağıllı sağlamlıq və ağıllı şəhərlər kimi özünü dərk edən müstəqil cihazların qurulmasıdır. Hal-hazırda İoT cihazlarının qəbulu çox yüksəkdir, getdikcə daha çox cihaz internet vasitəsilə qoşulur. Qiymətləndirməyə görə 2025-ci ilə qədər təxminən 1.2 trilyon avro gəlir gətirəcək təqribən 30 milyard əlaqəli obyekt var (Chen, Xu, Liu, Hu, Wang, 2014: 349). İndi Çində doqquz milyard cihaz var ki, onların sayının 24 milyarda çatması gözlənilir. Gələcəkdə İoT bizim həyat tərzimizi və biznes modellərimizi tamamilə dəyişəcək. O, insanlara və cihazlara istənilən vaxt, istənilən yerdə, istənilən şəbəkədən və istənilən xidmətdən istifadə edərək ideal şəraitdə istənilən cihazla əlaqə saxlamağa imkan verəcək. İoT-nin əsas məqsədi gələcəkdə insanlar üçün üstün dünya yaratmaqdır. Şəkil 1-də onların imkanları ilə İoT konsepsiyası göstərilir.

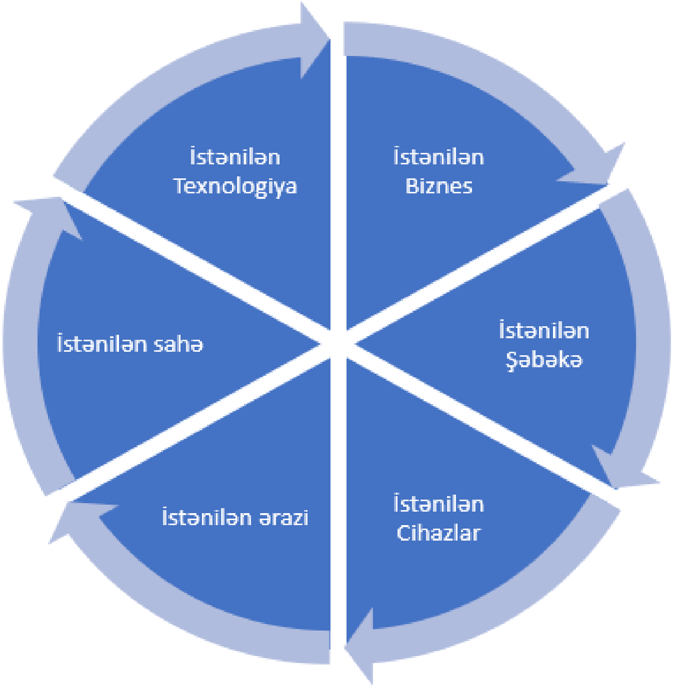

Şəkil 1. Əşyalar interneti (İoT) anlayışı

Təəssüf ki, bu cihazların və tətbiqlərin əksəriyyəti təhlükəsizlik və məxfilik hücumlarını idarə etmək üçün nəzərdə tutulmayıb və bu, İoT şəbəkələrində məxfilik, autentifikasiya, məlumatların bütövlüyü, girişə nəzarət, məxfilik və s. kimi bir çox təhlükəsizlik və məxfilik problemlərini artırır (Hossain, Fotouhi, Hasan, 2015: 21-28). Hər gün İoT cihazları hakerlər və müdaxiləçilər tərəfindən hədəfə alınır. Qiymətləndirmə göstərir ki, İoT cihazlarının 70%-nə hücum etmək çox asandır. Buna görə də, internetə qoşulmuş cihazları hakerlərdən və müdaxilələrdən qorumaq üçün səmərəli mexanizmə son dərəcə ehtiyac var.

İoT-nin əsas məqsədləri ağıllı bir mühitin və başqaları arasında ağıllı sənaye, ağıllı əşyalar, ağıllı sağlamlıq və ağıllı şəhərlər kimi müstəqil cihazların konfiqurasiyasıdır. İoT-nin sənayedə, tibb sahəsində və ev avtomatlaşdırmasında tətbiqləri aşağıdakı bölmədə müzakirə olunur.

Sənayedə əşyalar interneti. İoT əhəmiyyətli sənaye sistemləri və tətbiqləri qurmaq üçün ədalətli fürsət təmin etmişdir, məsələn intellektual İoT cihazı ilə təchiz olunmuş nəqliyyat sistemində səlahiyyətli şəxs nəqliyyat vasitəsinin mövcud yerini və yaxud hərəkətini izləyə bilər. Səlahiyyətli şəxs onun gələcək yerini və yol hərəkətini də proqnozlaşdıra bilər. Başlanğıcda İoT termini RFID ilə unikal obyektləri müəyyən etmək üçün istifadə edilmişdir. Son zamanlar tədqiqatçılar İoT terminini əsasən sensorlar, Qlobal Mövqeləşdirmə Sistemi (GPS) cihazları, mobil qurğular və həmçinin aktuatorlar ilə əlaqələndirirlər.

Yeni İoT texnologiyalarının qəbulu və xidmətləri əsasən məlumatların məxfiliyindən və məlumatların təhlükəsizliyindən asılıdır. İoT bir çox şeyi birləşdirməyə, izləməyə və idarə etməyə imkan verir, beləliklə mənalı məlumat və şəxsi məlumat avtomatik olaraq toplanır. İoT mühitində məxfiliyin qorunması ənənəvi şəbəkələrlə müqayisədə daha vacib məsələdir, çünki İoT-ə hücumların sayı çox yüksəkdir.

Fərdi tibbi cihazlarda əşyalar interneti. İoT cihazları xəstələrin monitorinqi və qiymətləndirilməsi üçün səhiyyə sistemlərində geniş istifadə olunur. Xəstənin tibbi vəziyyətini izləmək üçün Fərdi Tibbi Cihazlar (PMD) ya xəstənin bədəninə yerləşdirilir, ya da xaricdən xəstənin bədəninə yapışdırıla bilər. PMD çox yayılmış və populyarlaşan kiçik elektron cihazlardır. Bu cihazların bazar dəyərinin 2025-ci ilə qədər təxminən 30 milyard dollar olacağı proqnozlaşdırılır (Mohan, 2014: 374). Bu cihazlar, cihazın statusunu, tibbi hesabatları oxumaq və cihazın parametrlərini dəyişdirmək və ya cihazdakı statusu yeniləmək üçün daha sonra istifadə olunan baza stansiyası ilə əlaqə yaratmaq üçün simsiz interfeysdən istifadə edir. Simsiz interfeys xəstə üçün bir çox təhlükəsizlik və məxfilik təhdidlərinə səbəb olur. Bu cür cihazların simsiz interfeysi xəstələrin təhlükəsizliyini və məxfiliyini təhlükə altına ala biləcək kiberhücumlara qarşı çox həssasdır. Səhiyyə məsələsində əsas məqsəd xəstənin məxfiliyini zərərli hücumlardan qorumaq üçün şəbəkənin təhlükəsizliyini təmin etməkdir. Hakerlər mobil cihazlara hücum etdikdə onların əvvəlcədən təyin edilmiş məqsədləri olur. Adətən, onların məqsədi məlumatı oğurlamaq, resurslarından istifadə etmək üçün cihazlara hücum etmək və ya xəstələrin vəziyyətini izləyən bəzi proqramları ələ keçirməkdir. Xəstənin tibbi məlumatlarının məxfiliyi həmçinin təhlükəsizliyi ilə bağlı bəzi kibertəhlükəsizlik təhdidləri aşağıdakı kimi sıralana bilər:

- PMD-lər batareyadan istifadə edən hər hansı bir iş üçün olduqca vacibdir. Buna görə də bu cihazlar məhdud şifrələməni dəstəkləməlidir. Əgər cihaz müxtəlif şəbəkələrin bir hissəsidirsə əlçatanlıq, məxfilik və bütövlüyü yüksək risk altında olacaq.
- PMD-lərdə simsiz rabitə üçün identifikasiya mexanizmi yoxdur. Beləliklə, cihazda saxlanılan məlumat icazəsiz şəxslər tərəfindən asanlıqla əldə edilə bilər.
- Təhlükəsiz identifikasiyanın olmaması cihazları zərərli hücumlara səbəb ola biləcək Xidmətdən İmtina (DoS) hücumlarına kimi bir çox digər təhlükəsizlik təhdidlərinə də açıq hala gətirir.
- Xəstənin məlumatları icazəsiz şəxslər tərəfindən dəyişdirilə bilən ötürücü vasitə ilə göndərilir, bunun nəticəsində xəstənin məxfiliyi itirilə bilər.

İntellektual Evlərdə Əşyalar İnterneti. İoT ağıllı ev xidmətləri gündən-günə artır, rəqəmsal qurğular İnternet Protokolu (IP) ünvanlarından istifadə edərək bir-biri ilə effektiv əlaqə saxlaya bilir. Ağıllı ev mühitində cihazların sayı artdıqca, zərərli hücumların şansı da artır. Ağıllı ev

cihazları müstəqil şəkildə idarə olunarsa, zərərli hücumların şansı da azalır. Hazırda ağıllı ev cihazlarına internet vasitəsilə istənilən vaxt istənilən yerdən daxil olmaq mümkündür (Yoon, Park, Yoo, 2015: 691).

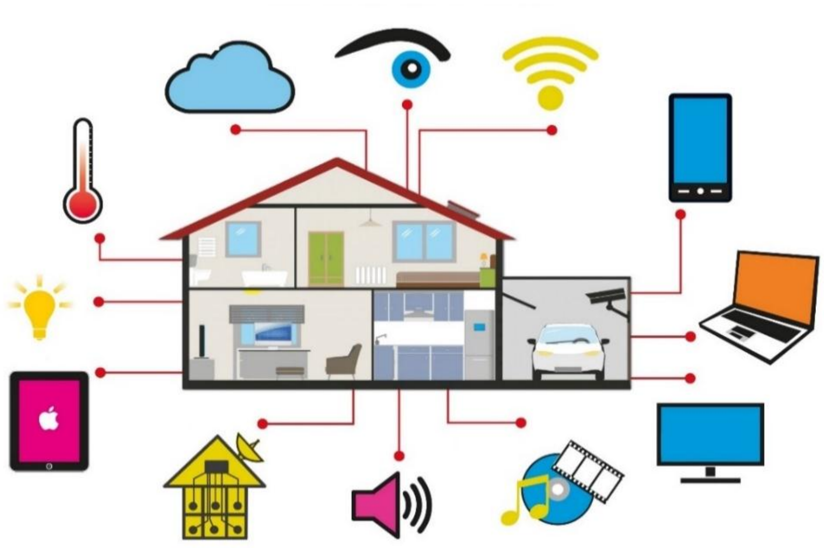

Şəkil 2. Ağıllı evlərdə İoT-nin tətbiq sahələri

Ağıllı ev dörd hissədən ibarətdir: xidmət platforması, ağıllı qurğular, ev şlüzü və ev şəbəkəsi. Ağıllı evdə bir çox cihaz birləşdirilir və ev şəbəkəsindən istifadə edərək məlumatları ağıllı şəkildə paylaşır. Nəticə etibarilə, xarici şəbəkəyə qoşulmuş smart cihazlar arasında məlumat axınına nəzarət edən ev şlüzü mövcuddur. Xidmət platforması ev şəbəkəsinə müxtəlif xidmətləri təqdim edən xidmət provayderinin xidmətlərindən istifadə edir (Kumar, Patel, 2014: 2).

Tədqiqatın metodikası. İoT-də istənilən vaxt və istənilən yerdə xidmət göstərmək üçün bütün qurğular və insanlar bir-biri ilə əlaqədədir. İnternetə qoşulan cihazların əksəriyyəti effektiv təhlükəsizlik mexanizmləri ilə təchiz olunmayıb və müxtəlif məxfilik və təhlükəsizlik məsələlərinə həssasdır, məsələn, məxfilik, bütövlük və orijinallıq və s. İoT üçün şəbəkənin bəzi təhlükəsizlik tələbləri yerinə yetirilməlidir. Təhlükəsiz şəbəkənin ən çox tələb olunan imkanlarından bəziləri qısa şəkildə müzakirə olunur:

Hücumlara davamlılıq. Sistem məlumat ötürülməsi zamanı qəzaya uğrayacağı halda özünü bərpa etmək üçün kifayət qədər qabiliyyətə malik olmalıdır. Məsələn, çox istifadəçi mühitində işləyən bir server, özünü müdaxilələrdən və ya dinləyicilərdən qorumaq üçün kifayət qədər ağıllı və güclü olmalıdır.

Məlumatların doğrulanması. Verilənlər və əlaqəli məlumat təsdiqlənməlidir. Yalnız orijinal cihazlardan məlumat ötürülməsinə icazə vermək üçün autentifikasiya mexanizmi istifadə olunur.

Giriş nəzarəti. Yalnız səlahiyyətli şəxslərə giriş nəzarəti təmin edilir. Sistem inzibatçısı istifadəçilərin istifadəçi adlarını və parollarını idarə etməklə və onların giriş hüquqlarını müəyyən etməklə onların girişinə nəzarət etməlidir ki, müxtəlif istifadəçilər verilənlər bazası və ya proqramların yalnız müvafiq hissəsinə daxil ola bilsinlər.

Müştərinin məxfiliyi. Məlumat və verilənlər etibarlı əllərdə olmalıdır. Müştərinin məxfiliyini qorumaq üçün şəxsi məlumatlar yalnız səlahiyyətli şəxs tərəfindən əldə edilməlidir. Bu o deməkdir ki, sistemdən və ya hər hansı digər müştəri növündən heç bir aidiyyatı olmayan autentifikasiya edilmiş istifadəçi müştərinin şəxsi məlumatlarına daxil ola bilməz.

İoT təhlükəsizliyi və məxfiliyi. İoT böyük faydalar təmin etsə də, gündəlik həyatımızda müxtəlif təhlükəsizlik təhdidlərinə meyillidir. Təhlükəsizlik təhdidlərinin əksəriyyəti məlumat sızması və xidmətlərin itirilməsi ilə bağlıdır. İoT-də təhlükəsizlik təhdidləri birbaşa olaraq fiziki təhlükəsizlik riskinə təsir göstərir. İoT, hər bir sistemin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq təhlükəsizlik tələbinə ehtiyac duyduğu fərqli etimadnaməyə malik müxtəlif cihazlar həmçinin platformalardan

ibarətdir. İstifadəçinin məxfiliyi də ən vacib hissədir, çünki bir çox şəxsi məlumat müxtəlif növ cihazlar arasında paylaşılır. Beləliklə, şəxsi məlumatların qorunması üçün təhlükəsiz mexanizm lazımdır. Üstəlik, əşyalar interneti xidmətləri üçün müxtəlif şəbəkələrdən istifadə edərək rabitə həyata keçirən bir çox cihaz növü mövcuddur. Bu o deməkdir ki, istifadəçi məxfiliyi və şəbəkə səviyyəsində bir çox təhlükəsizlik problemləri var. İstifadəçi məxfiliyi müxtəlif marşrutlardan aşkarlana bilər. İoT-də bəzi təhlükəsizlik təhdidləri aşağıdakılardır:

1. **E2E Məlumatın həyat dövrü mühafizəsi.** İoT mühitində məlumatın təhlükəsizliyini təmin etmək üçün tam şəbəkədə məlumatların ucdan-uca qorunması təmin edilir. Məlumatlar bir-birinə qoşulmuş müxtəlif cihazlardan toplanır və dərhal digər cihazlarla paylaşılır. Beləliklə, o, məlumatların qorunması, məlumatların məxfiliyi və məlumatların tam həyat dövründə məlumat məxfiliyini idarə etmək üçün xüsusi protokollar tələb edir.
2. **Təhlükəsiz cihazlarının planlaşdırılması.** İoT-dəki cihazlar arasında qarşılıqlı əlaqə vəziyyətə görə dəyişir. Buna görə də cihazlar təhlükəsizlik səviyyəsini qoruyub saxlamağa qadir olmalıdır. Məsələn, yerli qurğular və sensorlar bir-biri ilə təhlükəsiz əlaqə saxlamaq üçün ev şəbəkəsində istifadə edildikdə, onların xarici cihazlarla əlaqəsi də eyni təhlükəsizlik siyasəti üzərində işləməlidir.
3. **Görünən istifadə edilə bilən təhlükəsizlik və məxfilik.** Təhlükəsizlik və məxfilik problemlərinin əksəriyyəti istifadəçilərin yanlış konfiqurasiyası ilə əlaqədardır. İstifadəçilərin bu cür məxfilik siyasətini və mürəkkəb təhlükəsizlik mexanizmini həyata keçirməsi çox çətin və qeyri-realdır. Avtomatik olaraq tətbiq oluna biləcək təhlükəsizlik və məxfilik siyasətlərini seçmək lazımdır.

Nəticə

Bu məqalənin əsas məqsədi xüsusilə İoT-nin əsas təhlükəsizlik məsələlərini vurğulamaq, təhlükəsizlik hücumlarına və onların əks tədbirlərinə diqqət yetirmək idi. İoT cihazlarında təhlükəsizlik mexanizminin olmaması səbəbindən bir çox İoT cihazları asan hədəflərə çevrilir və hətta bu barədə istifadəçinin məlumatı olmayan hallar ola bilər. Bu yazıda autentifikasiya, məxfilik, bütövlük və s. kimi təhlükəsizlik tələbləri müzakirə olunur. İoT tətbiqlərində təhlükəsizliyin vacibliyini nəzərə alaraq, İoT cihazlarında və rabitə şəbəkələrində təhlükəsizlik mexanizminin quraşdırılması həqiqətən vacibdir. Bundan əlavə, hər hansı məqsədli müdaxilə və ya təhlükəsizlik təhdidindən qorunmaq üçün ilk dəfə istifadə etməzdən əvvəl cihazlar üçün standart parollardan istifadə etməmək, xüsusilə cihazlar üçün təhlükəsizlik tələblərini oxumaq tövsiyə olunur.

Ədəbiyyat

1. Chen, S., Xu, H., Liu, D., Hu, B., Wang, H. (2014). A vision of iot: Applications, challenges, and opportunities with china perspective. IEEE Internet of Things journal, vol. 1, No. 4, p.349-359.
2. Hossain, M., Fotouhi, M., Hasan, R. (2015). Towards an analysis of security issues, challenges, and open problems in the internet of things. In Services (SERVICES), IEEE World Congress on. IEEE, p.21-28.
3. Mohan, A. (2014). Cyber security for personal medical devices internet of things. In Distributed Computing in Sensor Systems (DCOSS), IEEE International Conference on. IEEE, p.372-374.
4. Yoon, S., Park, H., Yoo, H. (2015). Security issues on smarthome in iot environment. In Computer Science and its Applications. Springer, p.691-696.
5. Kumar, J., Patel, D. (2014). A survey on internet of things: Security and privacy issues. International Journal of Computer Applications, vol. 90, No. 11.

Göndərildi: 05.02.2023 Qəbul edildi: 26.03.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/20/188-191

Nadir Rəhimov
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
magistrant
nadirr18628@sabah.edu.az
Qorqud Niyazlı
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
magistrant
niyazli2000@mail.ru

ŞİRKƏTDƏKİ İNFORMASİYA RESURSLARININ QORUNMASI

Xülasə

Bu məqalədə şirkətlərdəki əsas informasiya resurslarına maneə törədə biləcək təhlükələrdən geniş formada bəhs edilmişdir. Bununla yanaşı burada sözügedən təhlükələrin qarşısının alınması üçün hansı vasitələrdən istifadə olunmasının daha effektiv və səmərəli nəticələr verə biləcəyi də bəhs vurğulanmışdır.

Müasir rəqəmsal erada informasiya resurslarının qorunması hər bir şirkət üçün vacibdir. Bu, həssas məlumatları hakerlik, zərərli proqram və fişinq hücumları kimi kiber təhdidlərdən qorumaq üçün möhkəm təhlükəsizlik siyasəti və tədbirlərinin həyata keçirilməsini tələb edir. İnformasiya resurslarını effektiv şəkildə qorumaq üçün şirkətlər müntəzəm olaraq risk qiymətləndirmələri aparmalı, hərtərəfli təhlükəsizlik siyasəti və prosedurları işləyib hazırlamalı, təhlükəsizlik divarları, müdaxilənin aşkarlanması sistemləri və şifrələmə alətləri kimi müxtəlif təhlükəsizlik texnologiyalarından istifadə etməlidirlər. Bundan əlavə, şirkətlər öz işçilərinin kibertəhlükəsizlik üzrə təlim keçmələrini və məlumatların idarə edilməsi ilə bağlı riskləri anlamalarını təmin etməlidirlər. Müvafiq təhlükəsizlik siyasəti, prosedurları və texnologiyaları ilə şirkətlər öz reputasiyalarını və tənzimləyici tələblərə uyğunluğunu qoruyarkən öz məlumat resurslarının məxfiliyini, bütövlüyünü və eyni zamanda əlçatanlığını da təmin edə bilərlər.

Açar sözlər: *informasiya resursları, təhlükəsizlik siyasəti, şifrələmə, məlumatların ehtiyyat nüsxəsi, informasiyanın qorunması*

Nadir Rahimov
Azerbaijan State Oil and Industrial University
master student
nadirr18628@sabah.edu.az
Gorgud Niyazli
Azerbaijan State Oil and Industrial University
master student
niyazli2000@mail.ru

Protection of information resources in the company

Abstract

In this article, the threats that can hinder the main information resources in companies are discussed in a broad form. At the same time, it has been emphasized here what tools can be used to prevent the mentioned threats, which can give more effective and efficient results.

In today's digital era, the protection of information resources is important for every company. This requires implementing robust security policies and measures to protect sensitive data from cyber threats such as hacking, malware and phishing attacks. To effectively protect information resources, companies must conduct regular risk assessments, develop comprehensive security policies and procedures, and use various security technologies such as firewalls, intrusion detection

systems, and encryption tools. In addition, companies should ensure that their employees receive cybersecurity training and understand the risks associated with data management. With appropriate security policies, procedures and technologies, companies can ensure the confidentiality, integrity and availability of their data resources while maintaining their reputation and compliance with regulatory requirements.

Keywords: *information resources, security policy, encryption, data backup, information protection*

Giriş

Şirkətdə informasiya resurslarının qorunması biznesin davamlılığının təmin edilməsi üçün çox vacibdir. İnformasiya resurslarına maliyyə məlumatları, müştəri qeydləri, əqli mülkiyyət və işçi məlumatlarından tutmuş aparat, proqram təminatı kimi hər şey daxil ola bilər. Bu resursları qorumaq üçün şirkətlər həm fiziki, həm də rəqəmsal riskləri aradan qaldıran müxtəlif təhlükəsizlik tədbirləri həyata keçirməlidirlər. Fiziki təhlükəsizlik binalara, işçi stansiyalara və server otaqlarına girişə nəzarəti əhatə edir. Rəqəmsal təhlükəsizlik isə kompüter sistemlərini və şəbəkələrini zərərli hücumlardan və icazəsiz girişdən qorumaqla məşğul olur (1), (2). Şirkətlər öz informasiya resurslarını qorumaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə edirlər:

1. Şifrələmə: Məlumatın şifrələnməsi icazəsiz girişin qarşısını almaqla onun təhlükəsizliyini təmin edir.
2. Təhlükəsizlik proqramı: Şirkətlər viruslardan, zərərli proqramlardan və identifikasiya oğurluğundan qorunmaq üçün təhlükəsizlik proqramından istifadə edə bilərlər.
3. Giriş nəzarəti: Giriş nəzarətinin tətbiq olunmasında əsas məqsəd məlumatı yalnız lazımi şəxslərin əldə edə bilməsidir.
4. Məlumatların ehtiyat nüsxəsi: Məlumatların mütəmadi olaraq ehtiyat nüsxəsini çıxarmaqla şirkətlər məlumat itkisi halında bərpa planları qura bilərlər.
5. Təhlükəsizlik siyasətləri: Xüsusi təhlükəsizlik siyasətləri quran təşkilatlar bütün işçilərə müvafiq davranışa riayət etməyə və riskləri minimuma endirməyə kömək edə bilər (3).
6. İşçilərin təlimi: İnformasiya təhlükəsizliyi üzrə işçilərə təlim keçirilməsi təşkilat daxilində təhlükəsizlik keyfiyyətinin inkişafına kömək edə bilər.
7. Monitorinq və təftiş: Mütəmadi olaraq monitorinq və təftiş etməklə şirkətlər informasiya təhlükəsizliyi siyasətlərinin həyata keçirilməsinin nə dərəcədə uğurlu olmasını analiz edə bilərlər.

Şifrələmə. Şifrələmə informasiya təhlükəsizliyi sahəsində tez-tez istifadə olunan bir texnologiyadır. Bu texnologiya sayəsində həssas məlumatlar şifrələnir və bu məlumatlara icazəsiz girişin qarşısı alınır. Şifrələmə açıq mətni "mənasız" etmək üçün riyazi alqoritmlərdən istifadə edir. Bu alqoritmlər məlumatları şifrələyən açarlardan istifadə edərək mətni şifrələyir və yalnız düzgün açarı olanlara məlumatları oxumağa imkan verir. Ən çox yayılmış şifrələmə növləri bunlardır:

Simmetrik şifrələmə: Şifrələmə və şifrənin açılması üçün eyni açarın istifadə edildiyi şifrələmə növüdür. Simmetrik şifrələmədə istifadə edilən bəzi məşhur şifrələmə alqoritmlərinə DES (Data Encryption Standard), 3DES (Triple Data Encryption Standard), AES (Advanced Encryption Standard) daxildir.

Asimmetrik şifrələmə: Şifrələmə və şifrənin açılması üçün müxtəlif açarların istifadə edildiyi şifrələmə üsuludur. Bu üsulda şifrləmə üçün adətən açıq açar adlanan bir açardan, deşifrə üçün isə özəl açar adlanan başqa bir açardan istifadə edilir.

Kompleks şifrələmə: Simmetrik və asimmetrik şifrələmə üsullarının birləşməsindən ibarətdir. Bu üsul daha təhlükəsiz şifrələmə üsulunu təmin edir və həm simmetrik, həm də asimmetrik şifrələmə üsullarından istifadə edə bilər.

Blok şifrələmə: Məlumatları bloklara ayıran və hər bloku ayrıca şifrələyən şifrələmə üsuludur. Bu, daha təhlükəsiz şifrələməni təmin edir, lakin emal müddəti daha uzun ola bilər (4).

Təhlükəsizlik proqramı. Təhlükəsizlik proqramı həm fərdi istifadəçilər, həm də korporativ mühitlər üçün mövcuddur və adətən aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

Virus və zərərli proqram skanı: Bu funksiya sistemi zərərli proqramlar üçün skan edir və onları aşkarlayır.

Firewall: Bu funksiya internet bağlantısı üzərindən gələn trafikdən zərərli və ya arzuolunmaz trafiki bloklayır.

Doğrulama: Bu funksiya istifadəçiləri autentifikasiya edir və icazəsiz girişin qarşısını alır.

Şifrələmə: Bu funksiya həssas məlumatları şifrələməklə məlumat təhlükəsizliyini təmin edir.

Yenilənmə yoxlaması: Bu funksiya təhlükəsizlik proqramının müntəzəm olaraq yenilənməsini təmin etməklə yeni təhlükələrə qarşı müdafiəni güncəlləyir.

Təhlükəsizlik proqramı hakerlər, viruslar, qurdlar, casus proqramlar və digər təhlükələrlə mübarizə aparmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Hər hansı bir cihaz üçün uyğun təhlükəsizlik proqramını seçərkən, təhdidlərin növünə və cihazın ehtiyaclarına əsaslanaraq müvafiq proqram təminatını seçmək vacibdir (5).

Giriş nəzarəti. Girişə nəzarət sistemə və ya resursa çıxışı olan istifadəçiləri idarə etmək və məhdudlaşdırmaq üçün nəzərdə tutulmuş təhlükəsizlik tədbiridir. Girişə nəzarət avtorizasiya, autentifikasiya və icazə kimi addımları əhatə edir. Avtorizasiya istifadəçinin hansı resurslara daxil ola biləcəyini müəyyən edən bir prosesdir. Bu proses istifadəçinin rol və məsuliyyətlərini müəyyən edən siyasətlər toplusu ilə idarə olunur. Avtorizasiya çox vaxt istifadəçinin şəxsiyyəti və ya qrup üzvlüyü kimi amillərə əsaslanır. Doğrulama, istifadəçinin daxil ola bilməsi üçün etimadnamələrin düzgün olduğunu təsdiqləyən bir prosesdir. Doğrulama parol, PIN, biometrik autentifikasiya, smart kartlar və ya hər hansı digər autentifikasiya metodundan istifadə edə bilər (6).

Məlumatların ehtiyyat nüsxəsi. Məlumatların ehtiyat nüsxəsi əməliyyatı məlumatların başqa yerə kopyalanması deməkdir. Bu nüsxə məlumat itkisi halında istifadə edilə bilər. Məlumatların ehtiyat nüsxəsi əl ilə və ya avtomatik olaraq edilə bilər. Avtomatik ehtiyat nüsxə prosesi məlumatların müntəzəm olaraq avtomatik olaraq ehtiyat nüsxəsinin çıxarılmasını təmin edir. Google Drive, Dropbox, OneDrive kimi cloud xidmətlərində məlumatlarınızın ehtiyat nüsxəsini çıxara bilərsiniz. Carbonite, Backblaze, Acronis True Image və başqaları kimi pullu ehtiyat nüsxə vasitələri də mövcuddur.

Təhlükəsizlik siyasəti. Təhlükəsizlik siyasəti təşkilata özünü təhlükəsizlik risklərindən müdafiə etmək üçün yaradılmış bələdçidir. Bu siyasət təşkilatın təhlükəsizlik strategiyasını və yanaşmasını müəyyən edən fundamental sənəddir. Təhlükəsizlik siyasəti təşkilatın iş davamlılığı, reputasiyası və müştəri təhlükəsizliyi üçün riskləri azaltmağa kömək edir. Buna görə də, təşkilatların təhlükəsizlik siyasətinin yaradılması və həyata keçirilməsinə vaxt və resurslar ayırması vacibdir (7).

Monitorinq və təftiş. Monitorinq və təftiş təşkilatın informasiya təhlükəsizliyi siyasətinin həyata keçirilməsi və effektivliyi haqqında məlumatların verilməsi üçün mühüm prosesdir. Bu proseslər təşkilatların məlumatlarının qorunmasını təmin edir və müdafiə mexanizmlərinin kiberhücumlar və ya məlumat itkisi kimi risklərə qarşı işlədiyini müəyyən edir. Monitorinq təşkilatın informasiya təhlükəsizliyi səylərinin effektivliyinə nəzarət etmək üçün istifadə olunur. Monitorinq sistemlərin və şəbəkələrin təhlükəsizliyinə daimi nəzarəti təmin edir. Audit isə təşkilatın informasiya təhlükəsizliyi siyasətlərinə uyğunluğunu müəyyən etmək üçün aparılan yoxlamadır. Təftiş prosesi təşkilatda həyata keçirilən təhlükəsizlik siyasətlərinin ardıcıllığının, düzgünlüyünün və adekvatlığının qiymətləndirilməsini əhatə edir (8).

Şirkətin informasiya ehtiyatlarının qorunmaması və ya adekvat təhlükəsizlik tədbirlərinin görülməməsi ciddi nəticələrə səbəb ola bilər ki, bunlardan ən əsasları aşağıdakılardır:

Məlumat itkisi: Məlumat mənbələri lazımi səviyyədə qorunmadıqda məlumat itkisi riski artır. Bu, müştəri məlumatları, maliyyə məlumatları kimi mühüm məlumatların itirilməsi və ya oğurlanması ilə nəticələnə bilər.

Reputasiyanın itirilməsi: Şirkətin məlumat mənbələrinə edilən hücumlar və ya məlumatların sızması ictimai reputasiyanın itirilməsi ilə də nəticələnə bilər. Müştərilərin bir şirkətə etməsi onun nə dərəcədə güvənilir olmasından aslıdır.

Hüquqi məsələlər: Şirkət müştərilərin şəxsi məlumatlarının oğurlanmasına görə məsuliyyət daşıya bilər. Bundan əlavə, maliyyə və səhiyyə sektorlarında müəyyən məlumat təhlükəsizliyi standartlarına əməl etməyən şirkətlərə cərimələr tətbiq oluna bilər.

Biznesin dayandırılması: Məlumat itkisi və ya hücumlardan sonra şirkətin iş prosesləri pozula və ya tamamilə dayandırıla bilər. Bu, müştəri xidməti, istehsal, satış və ya maliyyə əməliyyatları kimi kritik fəaliyyətlərin pozulmasına səbəb ola bilər.

Maliyyə itkiləri: Məlumat itkisi və ya məlumat təhlükəsizliyinin pozulması şirkət üçün maliyyə itkiləri ilə nəticələnə bilər. Məsələn, məlumatların bərpası və ya sistemlərin yenidən qurulması üçün böyük məbləğdə pul tələb oluna bilər.

Bu səbəblərə görə şirkət üçün öz informasiya ehtiyatlarını qorumaq son dərəcə vacibdir. Bu riskləri azaltmaq və təşkilatın bütün məlumatlarını qorumaq üçün informasiya təhlükəsizliyi siyasətləri və təhlükəsizlik tədbirləri həyata keçirilməlidir.

Nəticə

İnformasiya sərvətləri dəyərləndikcə onları qorumaq ehtiyacı daha aydın görünür. Hacking, malware və fişinq hücumları kimi kibertəhlükəsizlik təhdidləri bizneslərdən informasiya təhlükəsizliyinə üstünlük verən proaktiv strategiyalar qəbul etməyi tələb edir. Bununla belə, təhlükəsizlik tədbirləri təkbaşına tam mühafizəni təmin edə bilməz və insan səhvi və ya etinasızlıq riskini azaltmaq üçün işçilərin məlumatlandırılması və təlim proqramları da zəruridir. Effektiv informasiya təhlükəsizliyinin faydaları çoxşaxəlidir, o cümlədən şirkətin reputasiyasını qorumaq, qanuni tələblərə riayət etmək və məlumatların pozulması nəticəsində yaranan maliyyə itkilərinin qarşısını almaq. Buna görə də, şirkətlər informasiya təhlükəsizliyini biznes fəaliyyətlərinin əsas aspekti kimi prioritetləşdirməli və yeni təhdidləri və zəiflikləri aradan qaldırmaq üçün təhlükəsizlik tədbirlərini daim qiymətləndirməli və yeniləməlidirlər.

Ədəbiyyat

1. https://techvera.com/4-ways-to-protect-your-business-information-and-data/
2. https://www.travelers.com/resources/business-topics/cyber-security/5-ways-to-help-protect-company-data
3. https://www.endpointprotector.com/blog/5-ways-big-companies-protect-their-data/
4. https://tr.linkedin.com/pulse/simmetrik-və-asimmetrik-şifrələmə-https-qoşulma-man-murad-adigozelov
5. https://www.fcc.gov/communications-business-opportunities/cybersecurity-small-businesses
6. https://arsenalfire.az/mhsullar/giri-nzart-sistemlri.html
7. http://www.sciencecert.az/secpolicy.html
8. https://qafqazinfo.az/news/detail/sirketler-ucun-daxili-nezaret-sistemi-font-colorredtehlilfont-30859

Göndərildi: 17.02.2023 Qəbul edildi: 15.04.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/20/192-196

Mahammadali Azimov
Azerbaijan State Oil and Industrial University
master student
azimovmehemmedeli@gmail.com
Nurlan Arifzade
Azerbaijan State University of Economics
master student
nurlanarifzade@gmail.com
Gorgud Niyazli
Azerbaijan State Oil and Industrial University
master student
niyazli2000@mail.ru
Minaya Samadzada
Azerbaijan State Oil and Industrial University
master student
samadzadaminaya@gmail.com

COMPUTER VISION IN RECOGNITION OF CAR AND CONTAINER NUMBERS

Abstract

Recognition of license plates and container numbers is an important task in various industries such as transportation, logistics, and security. Computer vision technology has played a critical role in improving the accuracy and speed of license plate and container number recognition systems, enabling recognition under various environmental conditions. This paper provides a brief overview of the techniques used in computer vision for license plate and container number recognition, including image preprocessing, object detection and segmentation, and character recognition. We present a case study of existing systems and their performance, highlighting the challenges that still exist in this field. Finally, we discuss the potential for future research and development in computer vision technology, including advancements in deep learning, integration with emerging technologies, and new applications in healthcare and robotics. Overall, this paper provides insight into the current state of computer vision technology for license plate and container number recognition, and offers a roadmap for future advancements in this field.

Keywords: *license plate recognition, computer vision, image preprocessing, character recognition, deep learning, convolutional neural networks, artificial intelligence, machine learning, logistics, transportation, security*

Məhəmmədəli Əzimov
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
magistrant
azimovmehemmedeli@gmail.com
Nurlan Arifzadə
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
nurlanarifzade@gmail.com
Qorqud Niyazlı
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
magistrant
niyazli2000@mail.ru
Minayə Səmədzadə
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
magistrant
samadzadaminaya@gmail.com

Avtomobil və konteyner nömrələrinin tanınmasında kompüter görməsi

Xülasə

Avtomobil nömrələrinin və konteyner nömrələrinin tanınması nəqliyyat, logistika və təhlükəsizlik kimi müxtəlif sənaye sahələrində mühüm vəzifədir. Kompüter görmə texnologiyası müxtəlif ekoloji şəraitdə tanınmağa imkan verən nömrə nişanı və konteyner nömrələrinin tanınması sistemlərinin dəqiqliyi və sürətinin təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynamışdır. Bu yazıda, təsvirin ilkin işlənməsi, obyektin aşkarlanması və seqmentasiyası və xarakterin tanınması daxil olmaqla, nömrə nişanı və konteyner nömrəsinin tanınması üçün kompüter görməsində istifadə olunan üsulların qısa icmalı təqdim olunur. Biz bu sahədə hələ də mövcud olan problemləri vurğulayaraq, mövcud sistemlər və onların performansı ilə bağlı nümunə araşdırmasını təqdim edirik. Nəhayət, biz kompüter görmə texnologiyasında gələcək tədqiqat və inkişaf potensialını, o cümlədən dərin öyrənmədə irəliləyişləri, inkişaf etməkdə olan texnologiyalarla inteqrasiyanı və səhiyyə və robot texnikasında yeni tətbiqləri müzakirə edirik. Ümumilikdə, bu sənəd nömrə nişanı və konteyner nömrəsinin tanınması üçün kompüter görmə texnologiyasının mövcud vəziyyəti haqqında məlumat verir və bu sahədə gələcək irəliləyişlər üçün yol xəritəsi təklif edir.

Açar sözlər: *nömrə nişanının tanınması, kompüter görməsi, təsvirin əvvəlcədən işlənməsi, xarakterin tanınması, dərin öyrənmə, konvolyusiya neyron şəbəkələri, süni intellekt, maşın öyrənməsi, logistika, nəqliyyat, təhlükəsizlik*

Introduction

License plate and container number recognition is a critical task in various industries, including transportation, logistics, and security. These tasks involve recognizing alphanumeric characters that can appear in a variety of fonts, colors, and sizes, and can be subject to environmental conditions such as poor lighting and motion blur. The need for fast, accurate, and reliable recognition systems has led to the development of a range of computer vision techniques, including image preprocessing, object detection and segmentation, and character recognition using deep learning-based methods.

Despite the advancements in computer vision technology, challenges still remain in license plate and container number recognition, particularly under difficult environmental conditions. For example, poor image quality and occlusion can affect the accuracy of recognition systems, and different countries may have unique license plate formats that require specialized algorithms (Shen, 2020). To address these challenges, researchers are investigating new approaches for character segmentation, feature extraction, and classification, as well as exploring the integration of emerging technologies such as lidar and augmented reality (AR).

In this paper, we provide an overview of the state-of-the-art techniques used in computer vision for license plate and container number recognition, including image preprocessing, object detection and segmentation, and character recognition. We review recent case studies and examples of existing recognition systems and their performance under various conditions. Finally, we discuss the potential for future research and development in computer vision technology, including advancements in deep learning, integration with emerging technologies, and new applications in healthcare and robotics (2).

Techniques used in computer vision for recognition. The recognition of car numbers and numbers of wagons and containers is an essential task in various fields such as transportation and security. In recent years, computer vision has shown significant advancements in the field of recognition. Different techniques have been proposed and utilized to enhance the accuracy of the recognition process.One of the fundamental steps in this process is image preprocessing, which involves various techniques such as image enhancement, noise reduction, and contrast enhancement. These techniques aim to enhance the image quality and make it suitable for further processing. For example, image enhancement methods like histogram equalization can improve the contrast of the image, making it easier to detect the edges of the car or the container.

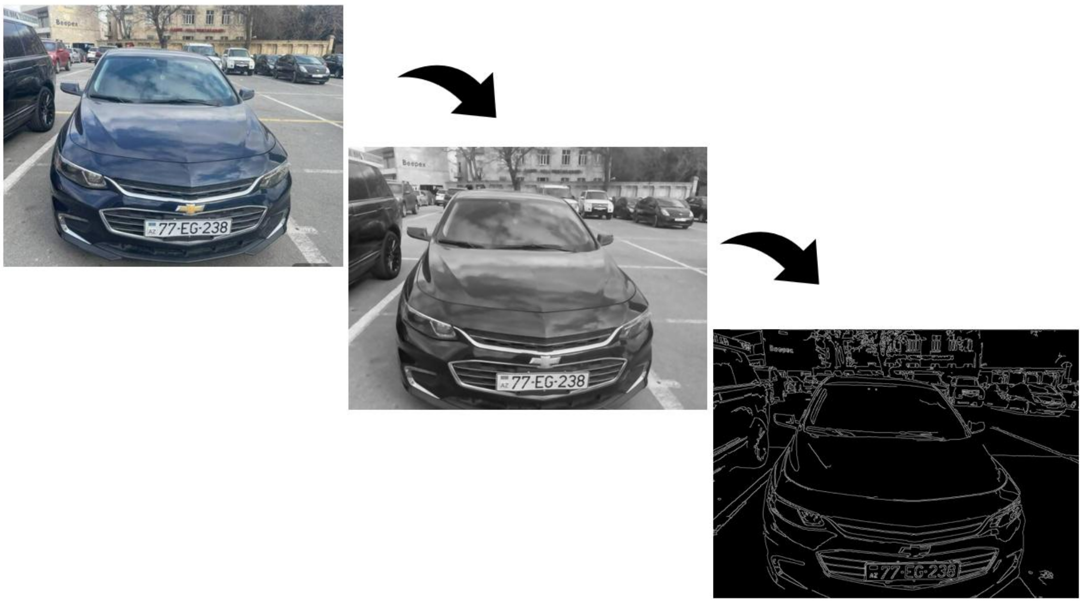

Object detection and segmentation is another crucial technique for recognizing car numbers and numbers of wagons and containers. This technique includes various algorithms such as Faster R-CNN, YOLO, and SSD, which have been shown to provide excellent results in object detection and segmentation tasks. These algorithms work by first proposing potential object locations and then refining them to produce the final object detection results. In addition, segmentation techniques can separate the car or container from the background, which is useful for further processing (Halima, 2017).

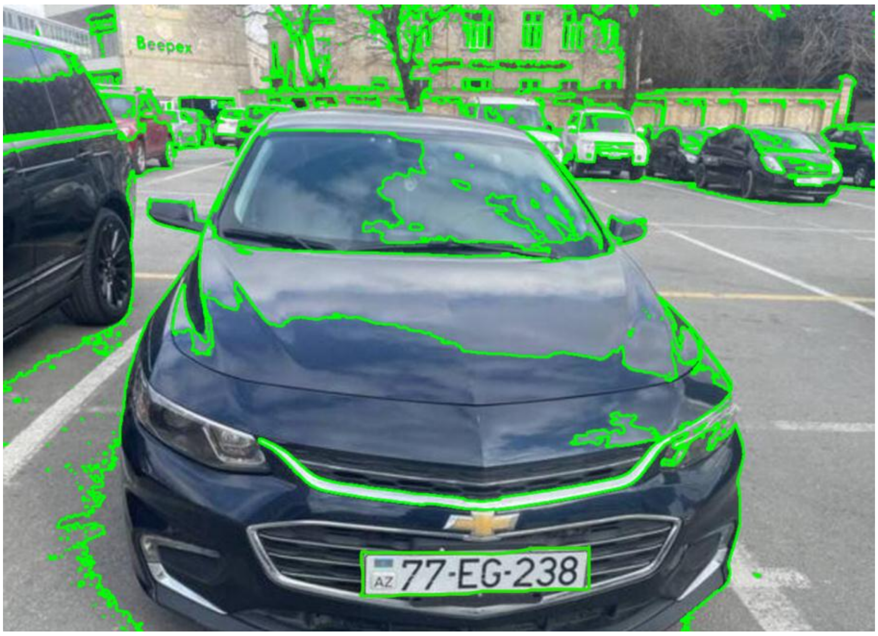

Finally, character recognition is the last step in the recognition process, where different methods have been proposed, including convolutional neural networks (CNNs) recurrent neural networks (RNNs) and support vector machines (SVMs). These methods aim to recognize the characters in the car number or the container number. CNNs and RNNs have shown promising results in character recognition tasks due to their ability to capture complex patterns and long-term dependencies in the input data.

The combination of these techniques has shown promising results in the recognition of car numbers and numbers of wagons and containers. In a study by (Wen, 2011), the combination of image preprocessing, object detection, and character recognition techniques was used to recognize

the numbers on shipping containers. The results showed that the proposed method achieved high recognition rates, even under challenging conditions such as low lighting and complex backgrounds.

In summary, the techniques used in computer vision for recognizing car numbers and numbers of wagons and containers include image preprocessing, object detection and segmentation, and character recognition. These techniques have shown promising results in various applications, and further research and development are expected to enhance their performance and expand their scope of applications (5; 6).

Future of computer vision in recognition. The future of computer vision in the recognition of car and container numbers is very promising. With the advancement of deep learning techniques such as convolutional neural networks (CNNs) and recurrent neural networks (RNNs), we can expect even better accuracy and speed in license plate and container number recognition systems. In addition, the integration of computer vision with emerging technologies such as 5G networks and the Internet of Things (IoT) will provide new opportunities for the development of more sophisticated recognition systems.

One potential application of computer vision technology in the future is the use of drones for license plate and container number recognition in areas that are difficult to access. Another potential area of research is the development of real-time recognition systems that can handle high-speed traffic scenarios. Moreover, computer vision technology can also be used for automatic traffic monitoring, which can help detect traffic violations and improve traffic management.

However, challenges still exist in this field, including issues related to data privacy, environmental conditions, and the accuracy of recognition in complex scenarios. Further research is needed to overcome these challenges and to fully realize the potential of computer vision technology in the recognition of car and container numbers.

Conclusion

As a review of the current state of computer vision technology for recognition of car and container numbers, this paper provides insights into the existing techniques and challenges that still exist in this field. Existing systems have shown promising results in recognizing car and container numbers with high accuracy and speed, even in challenging environments such as low light or adverse weather conditions.

Image preprocessing techniques such as image enhancement and noise reduction have been utilized to improve the quality of input images. Object detection and segmentation algorithms such as Faster R-CNN, YOLO, and SSD have been effective in accurately detecting and segmenting car and container numbers from input images. Character recognition methods such as CNNs, RNNs, and SVMs have been utilized to accurately recognize the numbers and letters within the detected regions.

Despite these advancements, challenges still exist in the recognition of car and container numbers, such as the variations in fonts, sizes, and positions of the numbers on different vehicles and containers.

Looking forward, future research and development in computer vision technology hold great potential for improving the accuracy and speed of car and container number recognition systems. Advancements in deep learning, such as the development of advanced neural network architectures and the use of generative models, may lead to even more accurate and efficient recognition systems. Integration of computer vision with emerging technologies such as edge computing, IoT, and 5G networks may also lead to new applications and advancements in this field. Overall, the future of computer vision in recognition of car and container numbers holds great promise for improving efficiency, safety, and security in various industries.

References

1. Shen, S. (2020). License plate recognition algorithm based on YOLOv3 and segmentation. Journal of Physics: Conference Series, 1554, 012039.
2. https://towardsdatascience.com/an-overview-of-computer-vision-1f75c2ab1b66
3. Halima, M. (2017). Deep Learning System for Automatic License Plate Detection and Recognition. Conference: 14th IAPR International Conference on Document Analysis and Recognition (ICDAR).
4. Wen, Y. (2011). An Algorithm for License Plate Recognition Applied to Intelligent Transportation System. IEEE Transactions on Intelligent Transportation Systems.
5. https://www.askpython.com/python/examples/edge-detection-in-images
6. https://pyimagesearch.com/2020/09/21/opencv-automatic-license-number-plate-recognition-anpr-with-python/

Received: 09.02.2023 Accepted: 05.04.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/20/197-200

Atakişi Göyüşov
ARETN İdarəetmə Sistemlər İnstitutu
magistrant
goyusovatakisi5@gmail.com
Nübiyyə Sarxanzadə
ARETN İdarəetmə Sistemlər İnstitutu

a.nubiyya@gmail.com

OBYEKTİN TRAYEKTORİYASINI HESABLAYAN PROQRAM TƏMİNATI HAQQINDA

Xülasə

İnersial naviqasiya sistemi günümüzdə obyektlərin hərəkət trayektoriyasının tapılması üçün istifadə edilən naviqasiya sistemlərindən biridir. İnersial naviqasiya sistemi obyektlərin hərəkət trayektoriyasını inersial əsasında təyin edir. İnersial sistem dedikdə məlum başlanğıc nöqtəsinə, oriyentasiyaya və sürətə görə obyektin mövqeyini və oriyentasiyasını izləmək üçün akselerometr və giroskop sensorlar tərəfindən təmin edilən ölçmələrin istifadə edildiyi sistem başa düşülür. Akselerometr və giroskop sensorlarından verilənləri almaq üçün Android studioda tətbiq yaradılmışdır. Yaradılmış tətbiq əsasında əldə olunan verilənləri emal edərək obyektin hərəkət trayektoriyasının tapılması araşdılırmışdır. Eksperimentlər əsasında düz xətt üzrə qısa məsafələrdə (100-metrəyə qədər) gedilən yolun hərəkət trayektoriyası 8% xəta ilə tapılmışdır.

Açar sözlər: *akselerometr, giroskop, SQLite, inersial sistem, Android studio*

Atakishi Goyushov
MSERA Institute of Control Systems
master student
goyusovatakisi5@gmail.com
Nubiyya Sarkhanzade
MSERA Institute of Control Systems
a.nubiyya@gmail.com

About software that calculates the trajectory of an object

Abstract

The inertial navigation system is one of the navigation systems used today to find the trajectory of objects. Inertial navigation system determines the movement trajectory of objects based on inertia. An inertial system refers to a system that uses measurements provided by accelerometer and gyroscope sensors to track the position and orientation of an object relative to a known starting point, orientation, and velocity. An application was created in Android studio* to receive data from accelerometer and gyroscope sensors. Finding the movement trajectory of the object by processing the data obtained on the basis of the created application was investigated. On the basis of experiments, the trajectory of the road traveled in a straight line for short distances (up to 100 meters) was found with an error of 8%.

Keywords: *accelerometer, gyroscope, SQLite, inertial sistem, Android studio*

Giriş

Günümüzdə obyektlərin hərəkət trayektoriyası GPS (Global Positioning System - Qlobal yerləşdirmə sistemi) vasitəsi ilə təyin edilir. GPS obyektlərin hərəkət trayektoriyasını peyk rabitə sistemi əsasında təyin edir. Lakin bəzi hallarda GPS vasitəsi ilə hərəkət trayektoriyasını tapmaq ya

mümkün olmur ya da çətinlik yaranır. Bu səbəbdən alternativ naviqasiya sistemlərindən istifadə etmək lazım olur. Bu naviqasiya sistemlərindən biri də İnersial naviqasiya sistemidir.

İnersial naviqasiya sistemi hərəkət trayektoriyasını inersial sistemi əsasında təyin edir. İnersial sistem dedikdə məlum başlanğıc nöqtəsinə, oriyentasiyaya və sürətə görə obyektin mövqeyini və oriyentasiyasını izləmək üçün akselerometr və giroskop sensorlar tərəfindən təmin edilən ölçmələrin istifadə edildiyi sistem başa düşülür (1). İnersial sistem iki əsas cihazdan akselerometr və giroskopdan ibarət sistemdir (2). Akselerometr təcili (3), giroskop isə bucaq sürətini ölçən cihazdır.

Akselerometr və giroskop sensorlarından verilənləri toplanılması üçün Android studioda tətbiq yaradılmışdır (3). Yaradılmış tətbiqin interfeysi şəkil 1-də gösdərilmişdir. Android Studio'da yaradılmış bu tətbiq əsasında hərəkət trayektoriyasını tapmaq üçün lazım olan verilənləri əldə edirik. Şəkildəki ilk 3 xana akselerometrin uyğun olaraq x, y, z oxu istiqamətində verilənləri, növbəti 3 xana isə giroskopun x, y,z oxu istiqamətində verilənləridir (4).

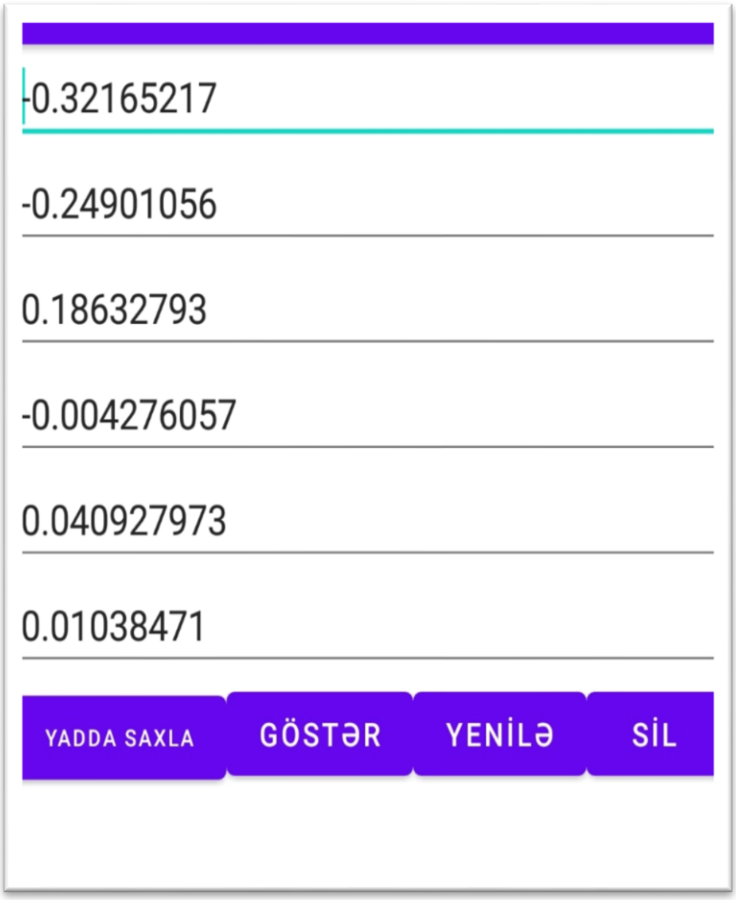

Şəkil 1. Android Studioda yaradılmış tətbiqin interfeysi

Şəkil 1-də göstərilən "Yadda Saxla" düyməsi toplanılan məlumatları bazada yadda saxlayır, "Göstər" düyməsi bazada yadda saxlanılan məlumatları ekranda göstərir, "Yenilə" qeyd olunan yeni məlumatları yeniləyir, "Sil" düyməsi isə bazada yadda saxlanılan bütün məlumatları silir.

Tətbiq əsasında toplanılan verilənləri saxlamaq üçün SQLite database proqramdan istifadə edilmişdir(2). SQLite databasedə yaradılan cədvəlin strukturu şəkil.2-də göstərilmişdir. Cədvəlin ilk sütunu İD-ni, növbəti 3 sütun akselerometrdən əldə olunan x, y, z oxu üzrə verilənlər, digər 3 sütun isə giroskopdan x, y, z oxu üzrə verilənlər yadda saxlanılır (5).

ELMİ TƏDQİQAT Beynəlxalq onlayn elmi jurnal. İmpakt Faktor: 0.864. 2023 / Cild: 3 Sayı: 4 / 197-200
SCIENTIFIC RESEARCH International online scientific journal. Impact Factor: 0.864. 2023 / Volume: 3 Issue: 4 / 197-200 e-ISSN: 2789-6919

	id	name	**Salary**	AccZ	GyrX ▾1	GyrY	GyrZ
	Фи...	Фильтр	Фильтр	Фильтр	Фильтр	Фильтр	Фильтр
1	2	=0.45489833	=1.3838485	=9.67018	-0.002443461	0.03726278	0.004886922
2	4	=0.47644615	=1.3575124	=9.7563715	-0.002443461	0.015882496	-0.0061086523
3	6	=0.47884035	=1.388637	=9.665392	-0.002443461	0.013439035	0.0018325958
4	178	=0.93373865	=2.6599581	=9.588778	-0.002443461	0.008552114	-0.0018325958
5	110	=-0.49799395	=1.6448165	=9.696517	-0.0030543262	-0.014660766	-0.0018325958
6	136	=0.11252748	=1.7501614	=9.583989	-0.0030543262	0.015882496	0.012217305
7	48	=-0.10534488	=0.5363012	=9.639056	-0.0036651916	0.02687807	0.0036651916
8	54	=-0.095768064	=0.581791	=9.744401	-0.0036651916	0.015271631	0.005497787
9	148	=0.33279404	=2.1547816	=9.43076	-0.0061086523	0.01160644	0.007941248
10	168	=0.93373865	=2.8538885	=9.263166	-0.0061086523	0.021380283	0.005497787
11	8	=0.45489833	=1.42455	=9.703699	-0.0067195175	0.015271631	0.0
12	10	=0.25857377	=1.4628572	=9.543288	-0.007941248	0.04153884	-0.002443461
13	108	=-0.5243302	=1.6543933	=9.509769	-0.01038471	-0.0012217305	0.002443461
14	150	=0.36152446	=2.123657	=9.576807	-0.01038471	0.019547688	0.015271631
15	20	=0.320823	=1.4700398	=9.639056	-0.01160644	0.01282817	0.01038471
16	216	=0.11252748	=5.901707	=7.429208	-0.012217305	0.11789699	0.14966199
17	174	=0.90261406	=2.7006595	=9.354146	-0.013439035	-0.0012217305	0.004276057
18	166	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

1 - 18 из 321 Перейти к: 1

Şəkil 2. SQLite databasedə yaradılmış bazanın strukturu

Baxılan işdə ilk olaraq düz xətt üzrə hərəkət trayektoriyasının tapılması araşdırılmışdır. Düz xətt üzrə hərəkət trayektoriyasının tapılması üçün akselerometr sensorundan təcil, giroskop sensorundan bucaq sürəti verilənlərini əldə edərək, aşağıdakı düsturlar və alqoritmdən istifadə edilmişdir (6).

Təcil gedilən yolun 2 tərtib törməsi olduğundan (1), gedilən yolu tapmaq üçün təcili 2 dəfə inteqrallamaq lazımdır (2).

$$a = \frac{dx^2}{d^2 t} \qquad (1)$$

$$x = \iint a d^2 t \qquad (2)$$

Burada x - gedilən yol, a - təcil, t – sərf olunan zamandır.

Bucaq sürəti dönmə bucağının 1 tərtib törməsi olduğundan (3), dönmə bucağını tapmaq üçün bucaq sürətini 1 dəfə inteqrallamaq lazımdır (4). Dönmə bucağı ilə hərəkət zamanı x,y,z oxu istiqamətləri üzrə dönmə ,qalxma və enmə hallarını tapırıq.

$$\omega = \frac{d\phi}{dt} \qquad (3)$$

$$\phi = \int \omega dt \qquad (4)$$

Burada ω - bucaq sürəti, φ - dönmə bucağı, t - dönməyə sərf olunan zamandır.

Fəzada yerləşmiş obyektin hərəkət trayektoriyasının tapılması üçün isə obyekti qlobal koordinant sistemində gətirmək lazımdır. Bunun üçün aşağıdakı düsturlardan istifadə edilir (4).

$$\varphi = \begin{pmatrix} \cos\varphi & -\sin\varphi & 0 \\ \sin\varphi & \cos\varphi & 0 \\ 0 & 0 & 1 \end{pmatrix} \qquad \varphi^{-1} = \begin{pmatrix} \cos\varphi & \sin\varphi & 0 \\ -\sin\varphi & \cos\varphi & 0 \\ 0 & 0 & 1 \end{pmatrix} \qquad (5)$$

$$\theta = \begin{pmatrix} 1 & 0 & 0 \\ 0 & \cos\theta & -\sin\theta \\ 0 & \sin\theta & \cos\theta \end{pmatrix} \qquad \theta^{-1} = \begin{pmatrix} 1 & 0 & 0 \\ 0 & \cos\theta & \sin\theta \\ 0 & -\sin\theta & \cos\theta \end{pmatrix} \qquad (6)$$

$$\gamma = \begin{pmatrix} \cos\gamma & 0 & \sin\gamma \\ 0 & 1 & 0 \\ -\sin\gamma & 0 & \cos\gamma \end{pmatrix} \qquad \gamma^{-1} = \begin{pmatrix} \cos\gamma & 0 & -\sin\gamma \\ 0 & 1 & 0 \\ \sin\gamma & 0 & \cos\gamma \end{pmatrix} \qquad (7)$$

Burada φ-kurs matrisi, φ^{-1} – kurs matrisinin tərs matrisi, θ- tonqaj matrisi, θ^{-1} -tonqaj matrisinin tərs matrisi, γ-vrey matrisi, γ^{-1}- vrey matrisinin tərs matrisidir. Lokal koordinat sisteminin y oxunu qlobal kordinant sisteminin y oxuna gətirmək üçün vrey tərs matrisindən, x oxu üçün tonqaj tərs matrisindən, z oxu üçün kurs tərs matrisindən istifadə edilir. Yaradılmış tətbiq mənfi orientasiyaya malik olduğundan verilmiş matrisinlərin tərs matrisindən istifadə edilir.

Nəticə

Gedilən yolun hərəkət trayektoriyasının hesablanma düsturları araşdırılmışdır. Bu düsturlar və Android Studio mühitindən istifadə etməklə akselerometr və giroskop sensorlarından alınan verilənlərin SQLite databasedə saxlayan və Excel vasitəsilə gedilən yol trayektoriyasını hesablayan proqram təminatı hazırlanmışdır.

Proqram təminatı real yol verilənləri üzərində test edilmişdir. Nəticələrə əsasən kiçik məsafəli yollarda gedilən yolun real uzunluğu ilə proqram nəticələri arasında cüzi fərq olmuşdur. Hesablamalarda xəta payı 8% təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. https://doi.org/10.1016/B978-0-08-098288-5.00017-8
2. http://www.aerostudents.com/courses/avionics/InertialNavigationSystems.pdf
3. https://developer.android.com/reference/android/hardware/SensorManager
4. https://www.fierceelectronics.com/sensors/what-accelerometer
5. https://developer.android.com/reference/android/database/sqlite/SQLiteOpenHelper
6. https://files.stroyinf.ru/Data2/1/4294833/4294833230.pdf

Göndərildi: 02.03.2023 Qəbul edildi: 16.04.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/20/201-204

Aliagha Shukurlu
Azerbaijan State Oil and Industry University
master student
aliaghashukurlu@outlook.com

PREVENTING FORMATION DAMAGE AND OPTIMIZING PRODUCTION RATES IN THE OIL AND GAS INDUSTRY: A STUDY ON THE EFFECTIVENESS OF NON-INVASIVE FLUIDS AND MIXED METAL HYDROXIDES IN CONTROLLING FLUID LOSS DURING DRILLING OPERATIONS

Abstract

Severe lost circulation during drilling can cause formation damage and reduce hydrocarbon production. Special drilling fluids like NIF and MMH are effective at preventing damage due to their high control over fluid loss and compatible chemical structure. These fluids can efficiently bridge and seal loss zones, are easily removable, and result in high permeability recovery of the formation. Their use can optimize production rates in the oil and gas industry.

Keywords: *hydrocarbon, bridge, formation damage, optimize, recovery*

Əliağa Şükürlü
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
magistrant
aliaghashukurlu@outlook.com

Neft və qaz sənayəsində formasiyon zərərlərinin qarşisinin alinmasi və hesabat hərçələrinin optimal edilməsi: Maye itkilinə nəzarət etməkdə qeyri-invaziv mayelər və qarışıq metal hidroksidlərinin səfərliliyinin tədqiqi

Xülasə

Neft-qaz sənayesində qazma prosesi zamanı dövriyyənin itirilməsi hadisəsi baş verə bilər. Bu, qazma mayesi laya axdıqda və səthə qayıtmadıqda baş verir. Bu, laylara ciddi ziyan vura və karbohidrogen istehsalını azalda bilər. Bu problemi həll etmək üçün NIF (Qeyri-invaziv Maye) və MMH (Mikronize Mika Hematit) kimi xüsusi qazma mayeləri hazırlanmışdır. Bu mayelər maye itkisi üzərində yüksək nəzarət və layla uyğun kimyəvi quruluşa görə itkin dövriyyənin qarşısını almaqda təsirli olur. Bu mayelərdən istifadə edildikdə, onlar təsirli şəkildə itki zonalarını möhürləyə və nəticədə layda maye itkisinin qarşısını ala bilərlər. Bundan əlavə, bu mayelər asanlıqla çıxarılır və lay qazmadan sonra öz keçiriciliyini tez bir zamanda bərpa edə bilir. Bu xüsusi qazma məhlullarından istifadə etməklə, neft və qaz sənayesində istehsal tendensiyasını optimallaşdırmaq mümkündür.

Açar sözlər: *karbohidrogen, körpü, lay zədələnməsi, optimallaşdırma, bərpa*

Introduction

Oil companies compete to explore, drill, and produce petroleum due to the increasing need for energy. Understanding the mechanisms that damage hydrocarbon reservoirs is crucial for maximizing production efficiency (Ela Ma, 2013: 67). Operations such as exploratory, developmental, descriptive, and repair are analyzed to assess the extent of damage to wells. Fractured reservoirs pose additional challenges, with high-pressure and low-pressure parts that complicate operations (Nasiri, Ghaffarkhah, 2017: 6).

Studies in 2017 used the GustafsonKessel method to model fluid loss, analyzed experimental and field analysis to control drilling fluid loss, and estimated sectors with critical loss using the index kriging method (Shad, 2021: 32). Another study in 2020 examined the effect of bentonite

mud contents on fluid loss, and a 2021 study found that dynamic fluid loss decreased with increasing overbalanced pressure due to the formation of mud cake on the well wall. (Taheri, Anseri, 2021: 3).

Objectives

1. To identify the most effective materials for preventing formation damage caused by lost circulation during drilling operations.
2. To analyze the physical and chemical damage caused by the loss of drilling fluid and the impact on the permeability of the formation.
3. To assess the effectiveness of anti-loss materials in preventing formation damage and optimizing production rates in the oil and gas industry.
4. To provide recommendations for prevention and treatment methods to minimize formation damage during drilling operations.

Formation damage in hydrocarbon reservoirs

Oil companies face frequent issues of hydrocarbon formation damage that reduces well productivity due to decreased permeability caused by various factors. Mr. Civan identified seven mechanisms of damage to hydrocarbon reservoirs in 2006, summarized in Table 1. (Shu, Yan, 2008: 327).

Table 1. Assessing the potential risks associated with formations in various operations.

Significance (%)	Damage Removal (1-5)	Total Formation Damage (%)	Operation
75	2	25	Drilling
65	3	25	Well Completion
65	4	15	Stimulation
45	3	15	Production
40	4	10	Internal factors of wells
20	2	10	Injection

a) Emulsion formation between oil-based mud filtrate and water formation due to fluid incompatibility.

b) Permeability reduction due to rock-fluid incompatibility, swelling and nodules of smectite and kaolinite clays with water.

c) Invasion of solid particles, such as weight gain particles or drilling cuttings.

d) Entrapment or blockage due to invasion of water-based mud around gas well wells.

e) Permeability alterations and chemical adsorption caused by emulsifier adsorption and changes in fluid flow characteristics in the formation.

f) Fine particle migration within rock pores causing pore throat plugging and bridging.

g) Biological activities from the entry of bacteria during drilling and production of polysaccharide polymer strips, leading to permeability reduction.

Methods

During drilling operations, drilling mud is used to prevent fluid blowouts. However, the use of drilling mud can also cause damage to the formation through mud filtrate invasions, invasion of external solid particles, and water sensitivity. Drilling mud filtrate invasions occur when drilling fluid penetrates the formation, but the mud cake formation reduces the amount of filtrate penetration, which can reduce the permeability and wettability of the formation. Invasion of external solid particles can also cause damage to the formation by invading the pores within it. This damage includes flow restriction and plugging. (Figure 1.)

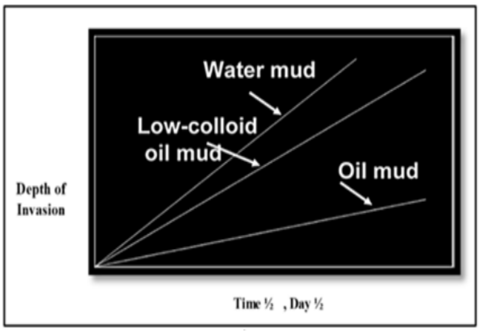

Figure 1.: Filtrate penetration in different muds

Water sensitivity can occur when mud filtrate causes clay swelling in the formation, which reduces permeability by blocking pores and throats. This is particularly problematic with smectite clay, which can swell up to 600%, creating an almost impermeable barrier to flow. (Figure 2.)

To prevent damage to the productive layers and decreased productivity, strategies such as using Non-Invasive Fluid (NIF) and low-damage Mixed Metal Hydroxide (MMH) can be employed.

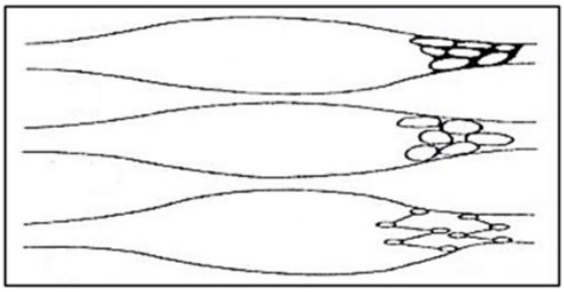

Figure 2. Fine particle migration and throat damage mechanisms.

These methods have been tested and proven to produce good results. The ideal drilling fluid for oil reservoirs should bridge the throat cavity without changing its formulation, quickly and without damaging the formation. It should also handle high overbalance tasks and be effective across

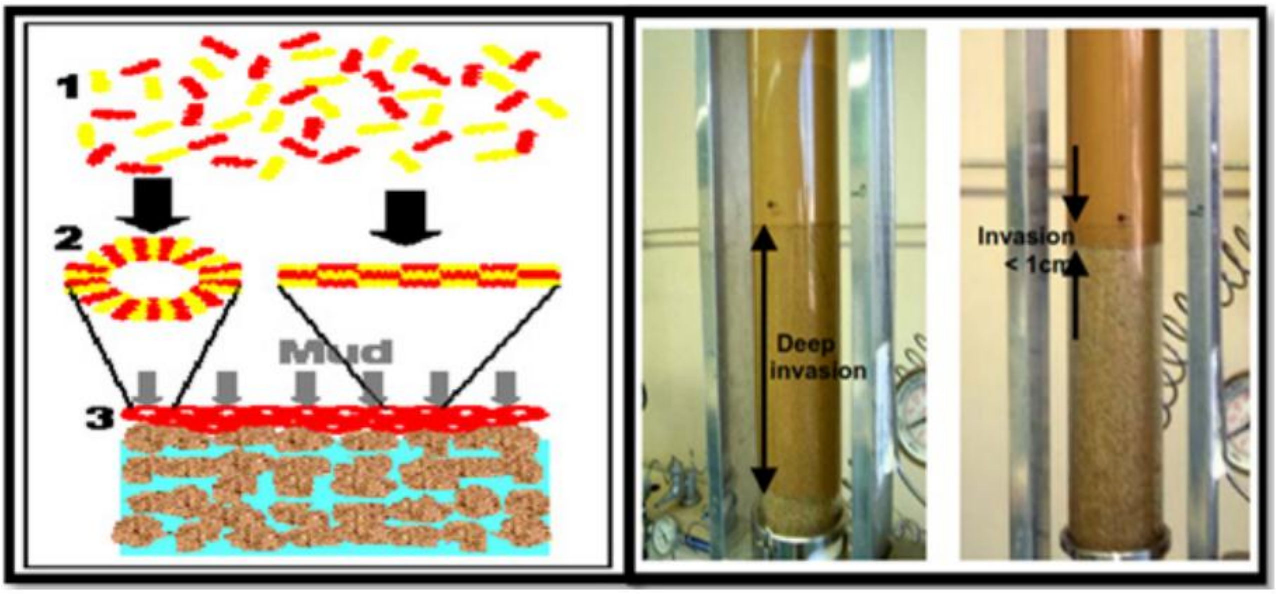

Figure 3. On the left, there is a significant penetration of oil-based mud into a layer of sandstone, while on the right, the mud containing micelle additives (NIF) at a concentration of 5ppb only exhibits invasion of less than 1cm.

different ranges of density, temperature, and bottom well pressures. Preparation should be easy and any additives used should be non-toxic and HSE-approved. The NIF is a laboratory-tested drilling fluid that meets specific criteria before being used in field operations. NIF is a water-based polymer fluid that forms micelles with water- and oil-soluble polymers.

It can form a low-permeable surface to prevent further invasion, reducing damage to layers and boosting productivity during drilling.

Conclusion

Special drilling fluids like NIF and MMH can effectively address lost circulation in fractured and depleted reservoirs, which are more prone to experiencing loss due to reduced pressure during production.

These fluids are compatible with formation fluids, reduce loss significantly, and lead to high permeability recovery. Using these fluids can increase recovery efficiency and play a vital role in achieving important goals in the oil and gas industry.

References

1. El Ela Ma. (2013). Complete and cost-effective approach for diagnosing formation damage and performing successful stimulation operations. Journal of Petroleum Science Research 2(2), p.64-73.
2. Nasiri A, Ghaffarkhah A, Keshavarz Moraveji M, Gharbanian A, Valizadeh M. (2017). Experimental and field test analysis of different loss control materials for combating lost circulation in bentonite mud. Journal of Natural Gas Science and Engineering 44, p.1-8.
3. Shad S, Salmanpour S, Zamani H, Zivar D (2021) Dynamic analysis of mud loss during overbalanced drilling operation: an experimental study, p.4-7.
4. Taheri, K, Ansari, A, Kaveh, F. (2021). Determination of petrophysical parameters of reservoir rock with a special look to shale effect Petroleum Engineering Journal 5(2), p.1-9.
5. Shu, Y., Yan, J. (2008). Characterization and prevention of formation damagefor fractured carbonate reservoir formations with low permeability. Petroleum Science 5(4), p.326-333.

Received: 04.03.2023 Accepted: 18.04.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/20/205-209

Həmid Musayev
Azərbaycan Texniki Universiteti
magistrant
hemidvsmusayev@gmail.com
Məhəmmədəli Əzimov
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
magistrant
azimovmehemmedeli@gmail.com
Röya Quliyeva
Azərbaycan Texniki Universiteti
magistrant
royaguliyeva762@gmail.com

GPON (GİQABİT PASSİV OPTİK ŞƏBƏKƏLƏR) SİSTEMLƏRİNİN TƏDQİQİ

Xülasə

Bu məqalədə GPON (Giqabit Passive Optical Network) haqqında məlumatlar verilmişdir, onun işləmə prinsipi detallı şəkildə qeyd olunmuş və diaqramlar vasitəsi ilə ətraflı izah olunmuşdur. GPON texnologiyalarının komponentləri sadalanmış onlar haqqında ayrı ayrılıqda izahatlar verilmişdir. İşləmə prinsipi haqqında izahat verildikdən sonra məqalədə GPON texnologiyasının üstün və mənfi cəhətləri sadalanmışdır. Məqalədə bu texnologiyanın qurulması üçün istifadə olunan texniki qurğuların iş prinsipi izah olunmuşdur. Optik şəbəkə terminalları, optik bölücülər, məlumatların ötürülməsi prosesi kimi vacib məsələlər qeyd olunmuş və izatahatlar verilmişdir. Daha sonra məqalədə GPON sistemlərin üstün və mənfi cəhətləri sadalanmış, müasir internet şəbəkələri qurulan zaman nə üçün bu sistemlər üzərində qurulmasının daha məqsədəuyğun hesab edildiyi tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: *GPON, WDM, PON, ONU, ONT, OLT, optik bölücü, optik ötürücü xətt*

Hamid Musayev
Azerbaijan Technical University
master student
hemidvsmusayev@gmail.com
Mahammadali Azimov
Azerbaijan State Oil and Industrial University
master student
azimovmehemmedeli@gmail.com
Roya Guliyeva
Azerbaijan Technical University
master student
royaguliyeva762@gmail.com

Analysis of GPON (Gigabit Passive Optical Networks) systems

Abstract

This article provides information about GPON (Gigabit Passive Optical Network), its working principle is mentioned in detail and explained in detail with the help of diagrams. The components of GPON technologies are listed and explained separately. After explaining the principle of operation, the article lists the pros and cons of GPON technology. The working principle of the technical devices used for the construction of this technology is explained in the article. Important issues such as optical network terminals, optical splitters, data transmission process are mentioned

and explained. Later, in the article, the advantages and disadvantages of GPON systems are listed, and why it is considered more appropriate to build on these systems when modern internet networks are built.

Keywords: *GPON, WDM, PON, ONU, ONT, OLT, optical splitter, optical transmission line*

Giriş

GPON Passiv Optik Şəbəkənin (PON) aparıcı standartıdır. PON fiber optik kabel vasitəsi ilə son istifadəçiyə genişzolaqlı çıxışı təmin edən bir nöqtədən - çox nöqtəli çıxışlı şəbəkə texnologiyasıdır. Burada, GPON - da 'Giqabit' termini onun təmin etdiyi maksimum sürəti ifadə edir ki, bu da adətən 2.488 Gbps aşağı axın (downstream) və 1.244 Gbps yuxarı axındır (upstream). Nəzərə alsaq ki, bu diapazon genişliyi son istifadəçilər arasında bölünür, onda bir istfadəçi üçün adətən 10 Mbps - dən başlayan genişzolaqlı giriş sürəti əldə edilir. Digər tərəfdən, GPON – da 'Passiv' sözü optik lif şəbəkəsinin yolundakı heç bir elektriklə işləyən avadanlıqdan asılı olmadığını bildirir (Saleh, 2016: 10).

Bu gün GPON texnologiyası standart mis kabel şəbəkəsindən demək olar ki, 95% daha çox enerjiyə qənaət edən optik lifli əlaqənin ən geniş yayılmış növü olduğunu sübut etmişdir. Bundan əlavə, GPON bir lifdə 1:64 nisbətinə malikdir. Bunun mənası odur ki, GPON-da bir fiber kabel 64 - ə qədər son istifadəçiyə video, məlumat və səs çatdıra bilər. Bu, onu səmərəli və sərfəli optik şəbəkə standartına çevirir, çünki GPON fiber optik şəbəkədə lif axınının sayını azaldır.

Diqqət çəkən başqa bir GPON xüsusiyyəti də eyni şəbəkədə səs və məlumat trafikini inteqrasiya etmək üçün Asinxron Ötürmə Modu (ATM) kodlaşdırmasının istifadəsidir. Nəhayət, GPON bu gün daha yüksək məlumat sürətlərində, daha böyük həcmdə və daha uzun məsafələrdə təhlükəsiz şəkildə multi xidmətlər (Məlumat, IPTV, VoIP) təqdim etməkdə son dərəcə faydalıdır. GPON həmçinin bütün növ Ethernet protokollarını dəstəkləyir (Effenberger, 2007: 55).

GPON sistemlərin tədqiqi. GPON sistemlərində yuxarı axında hər istifadəçi üçün vaxt aralıqları ayrılır. Hər istifadəçi özünə aid olan vaxt aralığından istifadə edərək məlumatları optik bölücüyə, optik bölücü isə OLT optik xətt terminalına göndərir (şəkil 1) (3).

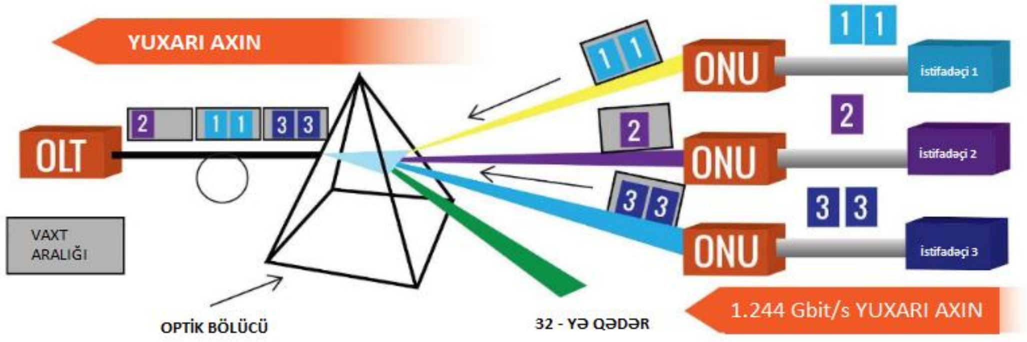

Şəkil 1. Yuxarı axın

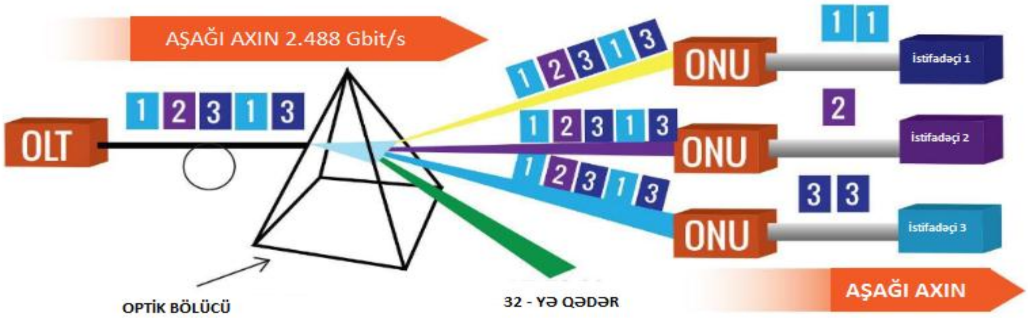

Şəkil 2. Aşağı axın

Aşağı axında isə OLT aralıqsız olaraq məlumat paketlərini optik bölücüyə göndərir. Optik bölücü bu məlumat paketlərini ONU (Optical Network Unit) optik şəbəkə cihazına göndərir. ONU qəbul edilmiş paketi filterdən keçirir və sadəcə istifadəçiyə aid olan paketləri saxlayır. Digər lazım olmayan paketləri isə kanaldan kənarlaşdırır (şəkil 2) (3).

GPON - un işinin açarı onun nöqtədən çox nöqtəyə çıxışlı fiber optik şəbəkə topologiyasındadır. GPON üç əsas elementdən ibarətdir:

- OLT (Optik Xətt Terminalları)
- ONU (Optik Şəbəkə Cihazı)
- Passive Optical Splitter (passiv optik bölücü)

Burada passiv optik bölücü, adətən siqnalı 64-ə qədər istifadəçiyə böldüyü üçün internet provayderini bir neçə son istifadəçiyə birləşdirən yalnız bir fiber optik kabeldən istifadə etməyə imkan verir (Alter, 2010: 11).

Optik Xətt Terminalı optik dalğa uzunluğunun bölünməsi (WDM) Wavelength Division Multiplexing adlanan proses vasitəsilə məlumatları optik siqnallar şəklində göndərir. OLT adətən ISP (Internet Service Provider) - dir və GPON - un başlanğıc nöqtəsi hesab edilə bilər.

Siqnal optik paylama şəbəkəsi (ODN) üzərindən tək uzunluqlu lif boyunca yayılır və sonunda passiv splitterə çatır. GPON fiber şəbəkəsi 20 k-ə qədər məsafələrə çata bilər (Alter, 2010: 14).

Passiv GPON splitter optik siqnalı qəbul edir və onu 64-ə qədər çoxlu siqnala bölür. Bu, nöqtədən çox nöqtəyə çıxışı təmin edir və beləliklə, 64-ə qədər lif bağlantısını təmin edir.

Ən sonda, bölünmüş optik siqnallar fərdi ONT - yə çatır.

Şəkil 3. GPON komponentləri

GPON-da fərdi komponentlərin funksionallığı haqqında daha çox məlumat əldə etməyin vaxtı gəldi. (şəkil 3) GPON standartı PON şəbəkələri üçün G.984 ITU-T tövsiyəsi ilə müəyyən edilir. Onun dörd əsas komponenti var (Salihovic, 2007: 679).

Optik xətt terminalı - OLT Giqabit Passiv Optik Şəbəkəsinin şəbəkə meneceri kimi adlandırıla bilər. Onun rolu qəbuledicinin sonunda ONT - yə video, məlumat və səsli optik siqnalları göndərmək və qəbul etməkdir. OLT video üçün 1550 nm və səs və məlumat üçün 1490 nm-də aşağı axın optik siqnalları göndərir, halbuki 1310 nm-də yuxarı optik siqnalları qəbul edir. Bu müdaxilənin qarşısını alır. GPON OLT xidmət təminatçısının sonunda, yəni adətən məlumat mərkəzində mövcuddur. GPON ONT kimi, OLT də qəbul edilmiş optik siqnalları elektrik siqnallarına çevirir. O, magistral kabel vasitəsilə optik splitterə qoşulur (Salihovic, 2007: 682).

Fiber Optik Bölücü - Optik lif ayırıcı, bir fiber optik kabelin budaqlanan və son istifadəçi binalarında fərdi OLT – lərə qoşulan çoxsaylı tək lifli optik liflərə bölünməsinə imkan verən passiv komponentdir. GPON splitter tez - tez tələb olunan çıxışların sayından asılı olaraq 1:64, 1:32, 1:16, 1:8, 1:4 ola bilən müəyyən bölünmə nisbətinə malikdir. Belə bir splitter, siqnalların, məsələn, 64 son istifadəçiyə böləndüyü yerlərdə mərkəzləşdirilmiş parçalanma üçün və ya daha çox budaqlanmış şəbəkə üçün splitterin xətt üzrə digər splitterlərə qoşulduğu yerlərdə kaskad parçalanması üçün istifadə edilə bilər.

Optik Şəbəkə Terminalı – GPON-un istifadəçi son nöqtəsi ONT, yəni Optik Şəbəkə Terminalıdır. Bu, son istifadəçinin binalarında optik siqnalları elektrik siqnallarına çevirmək üçün ixtisaslaşmış modemdir. Beləliklə, o, WiFi, televizorlar, masaüstü kompüterlər və s. kimi

avadanlıqlar üçün genişzolaqlı girişə imkan verir. ONT həmçinin son istifadəçidən toplanmış və optimallaşdırılmış məlumatları yenidən OLT - yə göndərir.

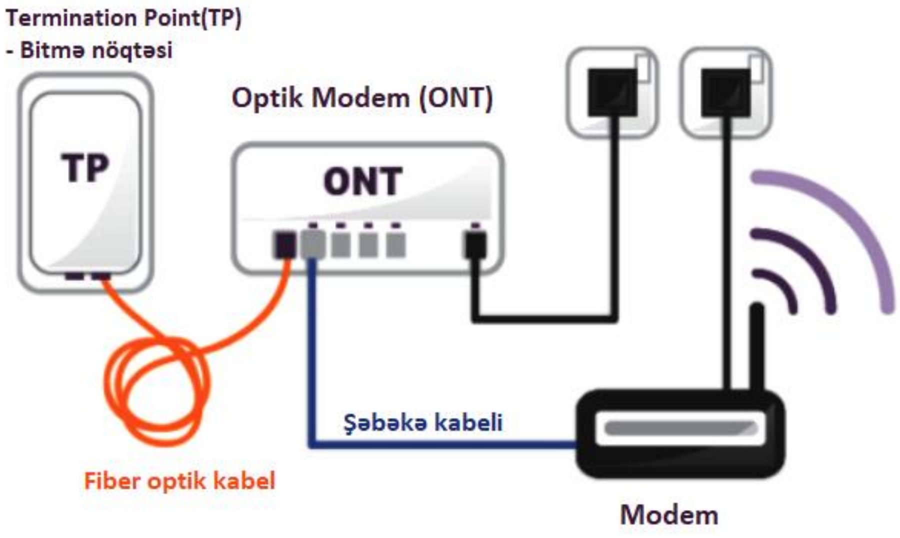

Şəkil 4. Bitmə nöqtəsi

Nəticə

GPON, qiymətinin sərfəliliyi və fiber-optik kabel sistemlərini daha əlverişli hala gətirdiyi üçün, populyarlıq qazanır. 2021-ci ildə GPON üçün qlobal bazarın həcmi 10 milyard ABŞ dolları həcmində qiymətləndirilir, 2028-ci ilə qədər 30 milyard ABŞ dollarına yüksələcəyi proqnozlaşdırılır. 2021-ci ildə də qlobal miqyasda 250 milyondan çox GPON məhsulu tədarük edilib.

İntensiv bant genişliyi tələb edən tətbiqlərin artması, ağıllı şəhərlər, IoT texnologiyalar və 5G-nin yayılması və s. kimi amillər GPON və onun NG-PON2 kimi qarşıdan gələn təkmilləşdirmələrinin getdikcə tətbiqlərinin artacağını göstərir.

Giqabit Passiv Optik Şəbəkəsinin bu populyarlığı bir sıra üstünlüklərə əsaslanır (6).

Enerjiyə qənaət edən: Passiv sistem olaraq, GPON işləmək üçün çox az elektrik istifadə edir. O, həmçinin mis şəbəkələrdən 95% daha çox enerji qənaətlidir.

Əlverişli: Əvvəlki nöqtədən birbaşa nəticə çıxararaq, GPON işləmək üçün az güc tələb edir və beləliklə əməliyyat xərclərini azaldır. O, həmçinin çox İT dəstəyi tələb etmir - xərclərin əhəmiyyətli dərəcədə azaldıla biləcəyi başqa bir sahə. Splitter texnologiyasından istifadə edərək birbaşa çoxsaylı müştərilərə qoşula bilən optik lifli sistem kimi GPON daha az avadanlıq tələb edir və bu, onu yüksək səmərəli və sərfəli həll yolu edir.

Yüksək sürətli: Sürət müasir istehlakçılar və biznes üçün əhəmiyyətli tələbat olmaqla, GPON optik şəbəkə üçün 40 Gbps ötürmə qabiliyyəti ilə yanaşı abunəçi başına 10/10 Gbps - ə qədər trafikin idarə olunmasını təmin edir.

Təhlükəsiz: GPON xakerləri kənarda saxlamaq üçün Qabaqcıl Şifrələmə Standartından istifadə edir. O, həmçinin qapalı dövrədir və optik lif siqnalları təcrid olunur, bu da onu çox təhlükəsiz optik lif şəbəkəsinə çevirir.

Stabil: GPON-un üstünlüyü onun tıxaclı ərazilərdə və sıx trafik tələbatında belə etibarlı və dayanıqlı olmasıdır. O, hər zaman son istifadəçilərə minimum bant genişliyini təmin edir və beləliklə, optik splitterlərin istifadəsi ilə sabit əlaqəni təmin edir. O, həmçinin fiber optiklərə xas təbiətinə görə elektromaqnit və ya radio müdaxiləsindən azaddır.

GPON texnologiyasının faydalı olmasına baxmayaraq, onun bəzi çatışmazlıqları da var.

GPON texnologiyasının bir dezavantajı fiber optik kabellərin əyilmə, bükülmə və ya qırılmaya həssaslığından irəli gəlir. Fiber optik kabellər belə fiziki təhriflərə çox həssasdır. Əgər onlar lazımi

oriyentasiya və mühafizə olmadan quraşdırılıbsa, onlar performansın azalmasına və ya xəttin pozulmasına meylli ola bilərlər.

Bunlara baxmayaraq GPON bütün dünyada xidmət təminatçıları və son istifadəçilər tərəfindən bəyənilməkdə davam edir. Bu, dünyada təkcə ən mürəkkəb deyil, həm də ən etibarlı, qənaətcil və quraşdırması ən asan fiber optik kabel texnologiyasıdır və bu hipersürətli qoşulma əsrində fərq yaratmağa davam edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Saleh, A. (2016). FTTH Access Network Based on GPON. National Telecommuunication Institute, October.
2. Effenberger, F. (2007). An Introduction to PON Technologies. IEEE Communications Magazine, March.
3. https://www.stl.tech/blog/everything-about-gpon-gigabit-passive-optical-network/
4. Alter, C. (2010). GPON in FTTx Broadband Deployments. October.
5. Salihovic, A. (2007). Gigabit Passive Optical Network – GPON.
6. https://koreajob.ru/en/dostoinstva-i-nedostatki-tehnologii-gpon-osnovnye-harakteristiki-opisanie-tehnologii-gpon-tehnol/

Göndərildi: 13.02.2023 Qəbul edildi: 29.03.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/20/210-212

Tacir Alıyev
Azərbaycan Texniki Universiteti
magistrant
aliyevtacir041@gmail.com

SOSİAL ŞƏBƏKƏLƏRDƏ OLAN TƏHLÜKƏLƏR VƏ ONLARDAN QORUNMA ÜSULLARI

Xülasə

Hal-hazırda İnternetdə bir çox sosial şəbəkələr var. Bu sosial şəbəkələr günümüzdə çox məşhurdur və insanların həyatında mühüm rol oynayır. Bunula belə, sosial şəbəkələr informasiya təhlükəsizliyi sahəsində bir çox yeni risklərin yaranmışdır. Bu risklərə misal olaraq bir neçə ziyanlı proqramların və spamların genişlənməsi, sosial mühəndislik və sosial şəbəkə hesablarına naməlum şəxslərin hücumlarının həyata keçirilməsi, müşahidə, mövqeydən yayındırma və s. kimi bir çox təhlükələr uyğun gəlir.

Açar sözlər: *sosial şəbəkə, informasiya təhlükəsizliyi, ziyanlı proqram, spam, informasiya mübadiləsi, hesab, istifadəçi*

Tajir Aliyev
Azerbaijan Technical University
master sudent
aliyevtacir041@gmail.com

Dangers in social networks and methods of protection from them

Abstract

Currently, there are many social networks on the internet. These social networks are very popular today and play an important role in people's lives. However, social networks have created many new risks in the field of information security. Examples of these risks include the proliferation of several malicious programs and spam, social engineering and attacks by unkown individuals on social network accounts, surveillance, diversion, etc. as many hazards are compatible.

Keywords: *social network, information security, malware, spam, information exchange, account, user*

Giriş

Artıq İnternet insanlar arasında əsas qlobal kommunikasiya və informasiya mübadiləsi vasitəsinə çevrilmişdir. Web 2.0 texnologiyasının yaranması və sürətli inkişafı İnternetin imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə artırmış və insanlara coğrafi yerləşmələrindən asılı olmayaraq sosial şəbəkələrə qoşulmaq imkanı yaratmışdır. Ümumiyyətlə, sosial şəbəkələrin sürətlə inkişaf etməsi və geniş vüsət alması onu Web 2.0 texnologiyasının əsas elementlərindən birinə çevirmişdir.

Sosial şəbəkə. Sosial şəbəkələr insanlara bir-biri ilə əlaqə yaratmağa və informasiya mübadiləsi etməyə imkan verən bir xidmət növüdür. Hal-hazırda İnternetdə Facebook, İnstagram, Whatsapp, Twitter, Linkedin və s. kimi çoxlu sayda sosial şəbəkələr mövcuddur. Bu sosial şəbəkələr gündən-günə populyarlaşır və cəmiyyətin həyatında çox vacib bir rol oynayır. İstifadəçi maraqlarından asılı olaraq, müxtəlif xüsusiləşdirilmiş sosial qruplar - məsələn, istifadəçilərə işgüzar əlaqələr yaratmağa və iş təklif etməyə imkan verən LinkedIn və Xing kimi biznesyönümlü bir çox şəbəkələr yaradılmışdır. Bəzi sosial şəbəkələr isə sadəcə insanlar arasında ünsiyyət yaratmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur və virtual görüş üçün mühit rolunu oynayır. Bununla belə, sosial şəbəkələr istifadəçilərin şəxşi həyatının toxunulmazlığı və informasiya təhlükəsizliyi ilə bağlı çoxlu sayda

yeni problemlər yaradır. Yəni sosial şəbəkələrin yaranması İnternet mühitində təhlükəsizlik risklərinin daha çox artmasına gətirib çıxarmışdır. Bu risklərə bir neçə ziyanlı proqramların və spamların yayılması, sosial mühəndislik və sosial şəbəkə hesablarına hakerlər tərəfindən hücumların həyata keçirilməsi, eləcə də, izləmə, aldatma, şantaj, qarayaxma və s. kimi müxtəlif aspektli təhlükələr aiddir. Göstərilən təhlükələrlə yanaşı, sosial şəbəkə istifadəçilərin məqsədlərindən asılı olaraq, milli təhlükəsizliyə də bir sıra təhlükələr yaratmaq imkanı ola bilər (1, s. 189-192).

Digər tərəfdən, son zamanlar sosial şəbəkə istifadəçilərinin sayı həddindən artıq çoxalmış və artıq təxminən iki milyard nəfəri keçmişdir. Proqnozlara görə, 2018-ci ildə sosial şəbəkə istifadəçilərinin sayı 2,5 milyard nəfərə çatıb (2). Sosial şəbəkələrdən belə kütləvi şəkildə istifadə və istifadəçilər tərəfindən böyük həcmdə informasiya generasiya edilməsi onları bədniyyətlilərin, bəzi cinayətkarların hücum obyektinə çevirmişdir. Sosial şəbəkələr bədniyyətlilər tərəfindən spamların (3, s 1-9) yayılmasından başlayaraq, fərdi fişinq (4) hücumlarına qədər müxtəlif növ hücumların həyata keçirilməsi üçün əlverişli bir platforma kimi hal-hazırda istifadə edilir. Təbii ki, belə bir şəraitdə İnternet mühitində informasiya təhlükəsizliyinin və insanların sosial şəbəkələrdən təhlükəsiz istifadə etməsinin təmin edilməsi çox aktual bir məsələyə çevrilmişdir.

Sosial şəbəkələrə olunan hücumlar. Sosial şəbəkələrdə təhlükəsizlik, əsasən, istifadəçilərin fərdi məlumatlarının bədniyyətlilərin əməllərindən mühafizə edilməsi məsələlərini əhatə edir. Bunun üçün sosial şəbəkə istifadəçiləri onların fərdi məlumatları ilə bağlı müxtəlif risklərdən və təhlükələrdən xəbərdar olmalıdırlar.

Sosial şəbəkələrdə baş verə biləcək təhlükələri dörd qrupa ayırmaq olar. Birinci qrupa ənənəvi təhlükələr, xüsusi ilə də, şəxsi həyatın toxunulmazlığı və təhlükəsizliklə bağlı təhdidlər aiddir. Bu təhlükələr təkcə sosial şəbəkə istifadəçilərinə deyil, həmçinin sosial şəbəkədən istifadə etməyən digər İnternet istifadəçilərinə təhlükə yaradır. İkinci qrup şəxşi həyatının toxunulmazlığı və təhlükəsizliklə bağlı müasir təhdidləri əhatə edir. Bu təhlükələr, əsasən, sosial şəbəkə mühitinə xasdır və sosial şəbəkə infrastrukturundan istifadə edərək istifadəçilərin şəxsi həyatının toxunulmazlığına və təhlükəsizliyinə təhdidlər yaradır. Üçüncü qrupa müxtəlif təhlükələrin kombinasiyası daxildir, yəni müxtəlif təhlükələrin birləşməsi nəticəsində daha mürəkkəb və təhlükəli hücumlar həyata keçirilə bilər. Dördüncü qrupa sosial aspekli təhlükələr aiddir. Bu təhlükələrə misal kimi, izləmə, aldatma, şantaj, qarayaxma və s. kimi təhdidləri göstərmək olar.

Sosial şəbəkələrdə təhlükələrdən qorunma üsulları. Son zamanlar sosial şəbəkələrdə təhlükələrdən qorunmaq üçün bir çox müxtəlif həllər təklif edilmişdir. Bu həllər müxtəlif səviyyələri, yəni sosial şəbəkə operatorları, bəzi təhlükəsizlik şirkətləri və elmi tədqiqatçıların təkliflərini əhatə edir.

Sosial şəbəkə operatorları öz istifadəçilərinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün çoxlu sayda müxtəlif təhlükəsizlik tədbirlərini həyata keçirirlər. Məsələn, istifadəçilərin autentifikasiyası mexanizmlərindən və fərdi məlumatların tənzimləmələri kimi tədbirlərdən istifadə edilir.

Autentifikasiya mexanizmləri sosial şəbəkə istifadəçilərinin sosial botlar və ya nüfuzdan salınmış istifadəçi hesabları deyil, həqiqətən, real insanlar olduğuna əmin olmaq üçün yoxlanış prosesidir. Yəni autentifikasiya sosial şəbəkələrdə real insanların qeydiyyatdan keçdiyinə və şəbəkəyə daxil olduğuna əmin olmaq üçün imkan verir.

Sosial şəbəkələrin əksəriyyəti istifadəçilərə öz fərdi məlumatlarının tənzimlənməsi üçün şərait yaradır. Bu da istifadəçilərə öz şəxsi məlumatlarını digər istifadəçilərdən mühafizə etmək üçün imkanlar verir (5, 6). Məsələn, Facebook istifadəçiləri öz fərdi məlumatlarını tənzimləmək bəzi imkanları var və onlara baxmağa icazəni istifadəçi özü idarə edə bilər, yəni bu və ya digər şəkillərə, məlumatlara və digər şəxsi məlumatlara baxa biləcək istifadəçi kateqoriyalarını özləri (“dostlar”, “dostlarin dostları” və “hər bir kəs”) müəyyən edə bilər (7). Bəzi sosial şəbəkə operatorları istifadəçilərə bəzi əlavə təhlükəsizlik konfiqurasiyalarını həyata keçirməyə imkan verir. Bu konfiqurasiyalar istifadəçilərə öz fərdi məlumatlarına təhlükəsiz baxışı aktivləşdirməyə, hesabına giriş haqqında bildirişlər almağa və digər təhlükəsizlik funksiyalarını təyin etmək üçün bəzi imkanlar verir (8). Bununla belə, bir çox istifadəçilər fərdi məlumatlarının təhlükəsizliyinin

tənzimlənməsi parametrlərini o qədər də yaxşı idarə edə bilmirlər və öz şəxsi məlumatlarını təhlükə qarşısında qoyurlar (9).

Sosial şəbəkələrdə təhlükələrdən qorunmaq üçün elmi tədqiqatçılar tərəfindən təklif olunmuş bir çox həllər müxtəlif sosial şəbəkə təhlükələrinin tədqiqinə əsaslanır. Bu həllər, əsasən, bədniyyətli istifadəçilərin və ziyanlı tətbiqlərin aşkarlanmasına yönəlmiş həllərdir. Təklif edilmiş həllər sosial şəbəkə operatorları tərəfindən istifadəçilərin şəxsi həyatının toxunulmazlığının təmin edilməsi üçün istifadə edilir.

Demək olar ki, hal-hazırda sosial şəbəkələr insanların gündəlik həyatının bir hissəsinə çevrilmişdir. Beləliklə, əksər İnternet istifadəçiləri onlayn fəallığa sərf etdikləri vaxtın bir çox hissəsini sosial şəbəkələrdə keçirirlər. Sosial şəbəkələr vasitəsi ilə insanlar bir-biri ilə əlaqə yaradır, bir çox informasiya (məlumat, şəkil və video) və təcrübələrini bölüşürlər. Bununla yanaşı, sosial şəbəkələrdə çoxlu sayda müxtəlif təhlükələr mövcuddur. Hakerlər, dələduzlar və s. sosial şəbəkələri yeni "qurbanların" tapılması və öz bəd əməllərinin həyata keçirilməsi üçün bəzən vasitə kimi istifadə edirlər. Buna görə də sosial şəbəkələrdə mövcud olan təhlükələrin və onlardan mühafizə üsullarının analizi günümüzdə çox aktualdır.

Nəticə

Məqalədə sosial şəbəkələrdə mövcud olan təhlükələr və onlardan mühafizə üsulları analiz edilmişdir. Analizin nəticəsində belə nəticəyə gəlmək olar ki, sosial şəbəkələrdə mövcud olan təhlükələr faktiki olaraq iki kateqoriyaya aiddirlər: ənənəvi informasiya təhlükəsizliyi təhdidləri və sosial aspektli təhdidlər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu və ya digər təhlükənin hansı kateqoriyaya aid olmasından asılı olmayaraq, onlar, əsasən, sosial şəbəkə istifadəçilərinin şəxsi həyatının toxunulmazlığının pozulmasına yönəlmişdir. Demək olar ki, insanların social şəbəkələrdə, yəni virtual dünyada şəxsi həyatının toxunulmazlığının pozulması onların real həyatına birbaşa əks olunur.

Ədəbiyyat

1. İmamverdiyev, Y. (2015). Sosial media və təhlükəsizlik problemləri. Beynəlxalq Telekommunikasiya İttifaqının 150 illiyinə həsr olunmuş İnformasiya təhlükəsizliyinin multidissiplinar problemləri üzrə II Respublika elmi-praktiki konfransı, s.189-192.
2. http://www.statista.com/topics/1164/social-networks/
3. Stringhini, G., Kruegel, C., Vigna, G. (2010). Detecting spammers on social networks. Proc. of the 26th annual computer security applications conference, p.1-9.
4. Jacoby D., Facebook security phishing attack in the wild, https://securelist.com/blog/events/31951/facebook-security-phishing-attack-in-the-wild-14
5. Liu, Y., Gummadi, K., Krishnamurthy, B., Mislove, A. (2011). Analyzing facebook privacy settings: User expectations vs. reality. Proc. of the ACM SIGCOMM conference on Internet measurement conference, p.61-70.
6. Mahmood, S., Desmedt, Y. (2011). Poster: Preliminary analysis of google+'s privacy. Proc. of the 18th ACM conference on Computer and communications security, p.809-812.
7. Facebook, Facebook Help Center: Privacy, http://www.facebook.com/help/privacy
8. Axten, S. Staying in control of your facebook logins, https://www.facebook.com/notes/facebook/staying-in-control-of-your-facebook-logins/389991097130
9. Fire, M., Kagan, D., Elyashar, A., Elovici, Y. (2014). Friend or foe? Fake profile identification in online social networks. Springer journal of social network analysis and mining, vol.4 No.1, p.194-216.
10. Symantec, Norton Safe Web: https://www.facebook.com/appcenter/nortonsafeweb

Göndərildi: 10.02.2023 Qəbul edildi: 19.04.2023

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Raibə Cəfərova
Ümummilli lider Heydər Əliyev və Azərbaycan energetikası ……………………………………..7
Rəsul Teymurov
Teatr və tamaşaçı tənqid sferasında ……………………………………………………………...10
Fuad Məmmədov
Bakı xanı Hüseyn-Qulu xanın Çar Rusiyası ilə münasibəti ……………………………………..13
Könül Seyidova
Mifoloji ünsürlərin "Gecənin əfsanəsi" poemasında rolu ……………………………………....17
İnci Mehdizadə
Seyid Əzim Şirvaninin maarifçi görüşləri ……………………………………………………....20
Musa Kazımlı
XI-XIII əsrlərdə qıpçaq - gürcü münasibətləri ……………………………………………………..23
Hüseyn Paşazadə
Əlavə dəyər vergisinin tətbiq olunduğu ölkələrdə spesifik xüsusiyyətlər: müqayisəli təhlil ……....27
Rəşad Bəhramlı
Müqavilənin standart şərtləri ……………………………………………………………………….31
Zamina Hasanli
How fintechs can address aml challenges …………………………………………………………35
Xatirə Məmmədova
Beynəlxalq turizm münasibətlərinin tənzimlənməsinin prinsipləri ………………………………...38
Khazar Musayev
The role of industry in economic development …………………………………………….........41
Xırdaxanım Əliyeva
Xalq rəssamı Xanlar Əhmədovun yaradıcılığına baxış ……………………………………….........46
Sənəm Alıyeva
Dilçilikdə üslub anlayışı ………………………………………………………………………........50
Rövzə Şaməmmədli
Turizm sferasında informasiya texnologiyalarının tətbiqi əsasları ………………………………...53
Orxan Quluzadə
Biznes fəaliyyətində uğurlu strategiyalar ……………………………………………………......57
Ayaz Teymurov
Ensuring security during the carriage of passengers by air in the territory
of the European union ……………………………………………………………………….......61
Mehin Əlihüseynli
Beynəlxalq hava daşımalarının hüquqi tənzimlənməsinin vəziyyəti və xüsusiyyətləri ……….......64
Farid Huseynov
Legal regulation of the arbitration institution in the national legislation ……………………….....69
Nargiz Talibli
The history of mortgage ……………………………………………………………………………74
Seyidfatima Rahimova
The doctrine of separability and the interaction between the main contract
and the arbitration agreement ………………………………………....…………………….....77
Əli Rəhimov
ABŞ-ın Latın Amerikasına xarici müdaxiləsi …………………………………………….........81

Sadig Shafiyev
The business case for human rights due diligence:
Mitigating risks and enhancing brand reputation ……………………………………………………..85
Zamina Hasanli
FATF recommendations as a major tool for AML ……………………………………………...91
Aytac Almәmmәdova
Azәrbaycan Respublikasının dünya ticarәt tәşkilatına üzvlüyünün
hüquqi aspektdәn qiymәtlәndirilmәsi ………………………………………………………...94
Bәkir İsmayılov
Transgender fәrdlәrin idman yarışlarında iştirakının hüquqi tәnzimlәnmәsi ……………………..98
Tural Әhmәdli
Korrupsiyaya qarşi mübarizәdә beynәlxalq tәşkilatların rolu ……………………………………103
Rakhshanda Seyidzade
General form of multistep methods and some comparisons of the volterra integral
equation applied to the solution of the initial problem for first-order odes ……………………....107
Aysun Badalova
The advantages and disadvantages of mediation process …………………………………….....111
Fidan Sәfәrli
Azәrbaycan Respublikasının vәtәndaşlığı, Azәrbaycan Respublikasının vәtәndaşlıq
haqqında qanunvericiliyindә vәtәndaşlığın әldә edilmәsi vә xitamı üçün әsaslar ....……………..114
Rәşad Bәhramlı
Müqavilәnin bağlanılması. Oferta vә aksept ……………………………………………………...118
Gunay Mammadli
Pilot judgment procedure of the European Court of human rights ……………………………....121
Püstәxanım Kәrimova
İqtisadi әmәkdaşlıq vә inkişaf tәşkilatının "Gәlir vә әmlak üzrә ikiqat vergitutmanın
aradan qaldırılması" üzrә model konvensiyasının inkişaf tarixi …………………………………124
Sadig Shafiyev
Navigating ethical complexities: strategies for implementing human rights
due diligence in global supply chains ……………………………………………………………..128
Mehriban Huseynli
Preserving european past for the future: measures to combat
the illegal trade of movable ……………………………………………………………………132
Farid Huseynov
The process of monitoring the implementation of international and local
arbitration agreements …………………………………………………………………………135
Kamran Ismayilov
The influence of business events on the development of tourism industry ………………………140
Fuad Әlizadә
Rәqәmsal valyutanın iqtisadi vә hüquqi tәnzimlәnmәsindә Mәrkәzi Bankların rolu ……….......143
Sabina Ahmadzadeh
Principles and criteria for determining arbitration cases ……………………………………….....148
Nәrgiz Talıblı
İpoteka bankçılığı ilә bağlı risklәr …………………………………………………………………...151
Aysun Badalova
The essence of the settlement agreement concluded in the mediation process …………………...156
Rövzә Şamәmmәdli
Müasir informasiya texnologiyalarının hüquqi bazasının tәhlili …………………………………159
Firuzә Bağırova
Pedaqoji ünsiyyәt, onun sosial-psixoloji mexanizmlәri
vә müәllim-şagird münasibәtlәri ……………………………………………………………………164

Məlahət Əsədova
Marketinq konsepsiyaları …………………………………………………………………....168

TƏBİƏT ELMLƏRİ

NATURAL SCIENCES

Vəfa Gözəlzadə
Sara Paşayeva
Nazilə Hüseynova
Könül Hüseynquliyeva
Şəhanə Quliyeva
Olanzapinin kimyəvi-toksikoloji analizi ……………………………………………………171

TEXNİKA ELMLƏRİ

TECHNICAL SCIENCES

Həmid Musayev
Mirsadiq Sadıqov
Röya Quliyeva
Ağıllı ev sistemləri ……………………………………………………………………..175
Tacir Alıyev
Sosial mühəndislik hücumları ………………………………………………………........179
Nurlan Arifzadə
Məhəmmədəli Əzimov
Həmid Musayev
İoT tətbiq sahələri və təhlükəsizlik məsələləri …………………………………………....183
Nadir Rəhimov
Qorqud Niyazlı
Şirkətdəki informasiya resurslarının qorunması ……………………………………………..188
Mahammadali Azimov
Nurlan Arifzade
Gorgud Niyazli
Minaya Samadzada
Computer vision in recognition of car and container numbers …………………………...192
Atakişi Göyüşov
Nübiyyə Sarxanzadə
Obyektin trayektoriyasını hesablayan proqram təminatı haqqında …………………….....197
Aliagha Shukurlu
Preventing formation damage and optimizing production rates in the oil
and gas industry: a study on the effectiveness of non-invasive fluids and mixed metal
hydroxides in controlling fluid loss during drilling operations …………………………...201
Həmid Musayev
Məhəmmədəli Əzimov
Röya Quliyeva
GPON (Giqabit Passiv Optik Şəbəkələr) sistemlərinin tədqiqi ……………………………...205
Tacir Alıyev
Sosial şəbəkələrdə olan təhlükələr və onlardan qorunma üsulları ………………………...210

İmzalandı: 27.04.2023
Formatı: 60/84, 1/8
H/n həcmi: 27 ç.v.
Sifariş: 633

aem.az saytında çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
“Azərbaycan” nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 12 510 63 99
e-mail: info@aem.az